

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

QORAQALPOQ DAVLAT UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISHMINTAQAVIY MARKAZI

**“O'ZBEKISTON DAVLATCHILIGI TARIXI: YANGISHA
QARASHLAR VA TRANSFORMATION YONDASHUVLAR”**

MODULI BO'YICHA

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Qayta tayyorlash va malaka oshirish kursi yo'nalishi: O'zbekistantarixi

Tinglawshilar kontingenti: Oliy ta'limmuassasalari pedagog kadrlari

NUKUS -2023

Modulning o'quv-uslubiy majmuasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim va zirligining 2023 jil 23-avgustidagi 391-sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan o'quv dasturi va o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: A.Q. Tangirbergenova Kaligul -Tarix fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchi: B.A. Qoshanov - Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti "Ózbekistan va Qaraqalpaqstan taryxi" kafedrası professorı, tariyx fanlari doktori

O'quv metodik majmua Qoraqalpoq davlat universitetining ilmiy metodik Kengashining 2023 yil «___» _____ - sonli karori bilan bosmaga tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

1.Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani buyicha fanidan ischi ukuv dasturi.....	4
2.Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani buyicha nazariy materiallar	24
3.Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fanidan amaliy mashg'ulot uchun materiallar.....	36
4.Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani buyicha interaktiv ta'lim metodlari.....	163
5.Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani buyicha assisment topshiriklari.....	173
6. Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani buyicha test topshiriklari.....	181
7. Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani buyicha bitiruv ishlari uchun mavzular.....	195
8. Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani Glossariy	196
9. Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari moduli fani buyicha adabietlar ruyxati.....	203

Kirish

Vatanimiz suveren davlat sifatida jahon hamjamiyatidan joy egalladi. Mustaqil taraqqiyotning 32 yilligi mobaynida vatanimizda amalga oshirilgan ishlar ko'lami asrlarga tatigulik bo'ldi. Davlat boshqaruvi, iqtisodiyot va ma'naviyat sohalarida katta islohotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, ta'lim sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlarni alohida ta'kidlash lozim. Barkamol avlodni shakllantirishga yo'naltirilgan Milliy dastur o'z mevasini bermoqda. Bugun dunyoda kechayotgan mafkuraviy qarama-qarshiliklar ta'siridan yoshlarni himoyalash uchun ularda tarixiy tafakkurni shakllantirish zarur.

Ushbu dastur «O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangisha karashlar va zamonaviy yondashuvlar moduli» fanini xalqimizning eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kunlargacha bosib o'tgan uzoq va murakkab tarixiy yo'lini, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayotini xolisona o'rganish, mamlakatimizning demokratlashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari, jahon hamjamiyatiga har tomonlama integratsiyasini chuqurlashtirish, xorijiy mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotini ilmiy va amaliy ahamiyatini hamda fanning rivojlanish qonuniyatlari va tamoyillari, fanning tarkibi va tuzilishi, uni tashkil qilish va boshqarish, fanning tasnifi kabi masalalar ahamiyati ochib beriladi. Hamda, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ko'rsatib o'tilgan talaba-yoshlarning tarixiy dunyoqarashini boyitish, ularda mustaqil fikrni qaror toptirish, tarixni mukammal darajada bilish, insoniyat sivilizatsiyasining yutuqlaridan va tajribasidan to'la bahramand bo'lish, umuminsoniy qadriyatlarni anglab yetishga ko'maklashish va dunyo miqyosida mavjud bo'lgan muammolarning tarixiy ildizlarini izlab topish kabi dolzarb masalalarni o'rganadi. Shuningdek, dastur «O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangisha karashlar va zamonaviy yondashuvlar moduli» fani haqidagi bilimlarni qaror topshirish mavjud ilmiy adbiyotlar va zamonaviy nazariyalar hamda olib borilayotgan tadqiqot ishlarini o'rganish, fan bo'yicha to'plangan ilg'or tajribalar, kadrlar buyurtmachilarining fikr, talab va takliflari kabi masalalarni o'z ichiga qamrab oladi.

O'quv fanining maqsadi va vazifalari

Fanni o'qitishdan maqsad-tarixning davlat va jamiyat taraqqiyoti natijasi ekanligi, jamiyat rivojlanishida davlatchilikning muhim voqea hisoblanishi, tarixning keyingi taraqqiyoti bosqichida fuqarolik jamiyatning paydo bo'lishi bilan fan, texnika, madaniyat, axborotlar o'zlashtira borish, ularni jamiyatga bog'lik bo'lgan hodisalarni ko'rsatishdir

Fanning vazifasi - jamiyat va davlatchilik taraqqiyotidagi uyg'unlik farqlarini ajratish, tarix fanidagi yangi nazariyalarni tahlil etish, tarixning harakatlantiruvchi

omillarini talabalarga ko'rsatib berish, O'zbek davlatchiligi tarixining dolzarb muammolari fanining asosiy yo'nalishlarini tahlil va tadqiq qilish malakasini hosil qilish, davlat va jamiyat taraqqiyotning rivojlanish omillarini tahlil qilishda tarix fanining o'rnini tushuntirishdan iborat.

Fan bo'yicha bilimiga, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar

- «O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangisha karashlar va zamonaviy yondashuvlar moduli» o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

- O'zbek davlatchiligi tarixining zamonaviy yondashuvlarining asosiy bosqichlari; O'zbekiston tarixining ma'lum bir tarixiy hodisalari; jahon tarixida O'zbekistonning o'rnini;

-Zamonaviy jarayonlarda O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integratsiyasi; tarixiylik va xolislik nuqtai nazaridan O'zbekiston davlatchiligi tarixi buyicha yangicha karashlar ishlab chiqilishi jarayonlarini bilishi kerak;

-O'zbekiston davlatchiligi tarixi buyicha yangicha karashlar va zamonaviy yondashuvlarni o'rganishda va ishlab chiqishda milliy mustaqillik g'oyasining ahamiyati; O'zbekiston tarixining turli davrlaridagi tarixiy jarayonlarning o'ziga xosligi haqida; O'rta Osiyo Renessansi; O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida vujudga kelishi va rivojlanishi; O'zbek davlatchiligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini aniqlash; tarix fani ijtimoiy tafakkur mahsuli ekanligi, ijtimoiy fanlar rivojida tarix fanining muhim voqealar bilan bog'liqligini bilish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

-Vatan tarixini bilishi; ma'naviy-milliy va umuminsoniy masalalar bo'yicha o'z qarashlarini ilmiy asoslashni va ifodalashni bilishi, milliy mustaqillik g'oyalariga amal qiladigan faol hayotiy dunyoqarashga ega bo'lishi; tarix yo'nalishiga mutanosib ravishda raqobatbordosh umumkasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi; yangi bilimlarni mustaqil egallay olishi, o'z faoliyatini ilmiy asosda tashkil etishi va o'zini bilimini yetkazish ustida ishlay bilishi.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan ketma-ketligi

«O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangisha karashlar va zamonaviy yondashuvlar moduli» o'quv fani asosiy ixtisoslik fani hisoblanib, 1 semestrda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida rejalashtirilgan fandan yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlik talab etiladi.

Fanning ishlab chiqarishdagi o'rnini

Ilmiy tadqiqot muassasalarida kichik ilmiy xodim va yordamchi lavozimlarda ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishi; oliy talim muassasalarida darslari beruvchi.

Shuning uchun o'quv yurtlarida tarix va jamiyatshunoslik fanlari o'qituvchilari sifatida o'qituvchi va uslubiyat ishlari bo'yicha mas'ul vazifalarni

bajarishi; tarmoq institutlari, oliy ta'lim muassasalari ishlash kabi kasbiy faoliyat turlarini bajarishi va tarix fanlaridan dars berishi mumkin

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Tinglovchilarning «O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangisha karashlar va zamonaviy yondashuvlar moduli» o'quv fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, virtual stendlardan hamda o'quv xaritalaridan foydalaniladi. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda ularga mos ravishdagi ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Asosiy qism

O'zbekiston davlatchiligi tarixi to'g'risida umumiy ma'lumotlar.

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

«O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangisha karashlar va zamonaviy yondashuvlar moduli» o'quv fanining ijtimoiy fanlar tizimida tutgan muhim o'rni. Kursni o'rganishning maqsad va vazifalari, hamda predmeti. Metodologik ilmiy-nazariy asoslarining usullari va dolzarb masalalari.

Tarixga yangicha sivilizatsion yondashuv. Tarixiy qadriyatlarni o'rganishda milliy g'oyaning roli. O'zbekiston davlatchiligi tarixi: yangisha karashlar va zamonaviy yondashuvlar moduli fanini rivojlantirishda Uzbekiston Prezident Sh.M.Mirzиеevning asarlarining ahamiyati.

Tarixiy manbalar va ularning turlari. Tarixshunoslik. Og'zaki, yozma manbalar, mahalliy va boshqa manbalar.

O'rta Osiyodagi ilk davlat uyushmalari

Mavzuga oid manbalar va uning tarixshunosligi. Ilk temir davridagi iqtisodiy-siyosiy vaziyat. Tabaqaviy jamiyatning hususiyatlari. Ijtimoiy munosabatlar. Xo'jalik taraqqiyotidagi omillar. Tarixiy jamoalar. Sak va massagetlarning qabilaviy ittifoqlari. Hududiy chegaralari. Markaziy shaharlari. Madaniy va savdo aloqalari. Shaharsozlik. Hunarmandchilik va savdo. Maishiy turmush. Zardo'shtiylik e'tiqodi va davlatchilik g'oyasi.

Qadimgi Xorazm, Baqtriya va So'g'diyona davlatlari

Mavzuning tarixshunosligi. Qadimgi Xorazmning siyosiy sulolalari. Siyovushiyalar. Iqtisodiy va ishlab chiqarish munosabatlari. Avesto. Qadimgi Baqtriyaning geografik o'rni, tabiati va aholisi. qadimgi Baqtriyaning tashkil topishi. Baqtriya shaharlari. Xo'jaligi. Hunarmandchilik va savdo. Qadimgi Xorazm va Baqtriya So'g'diyonaning madaniy savdo aloqalari. Davlatchilik g'oyasining asoslari. Jamiyatning diniy-mafkuraviy udumlari.

Salavkiylar davrida O'rta Osiyo

Iskandarning vafoti va saltanatning parchalanishi. Ellin davlatlarining tashkil topishi. Salavkiylar davlati. Salavkiylar davlati haqida umumiy ma'lumotlar. O'rta Osiyo xalqlari Salavkiylar hukmronligi davrida. Salavk I va Antiox I davrida xo'jalik va madaniy hayot. Salavkiylarga qarshi qo'zg'olonlar. Sharqiy viloyatlarning mustaqillikka intilishi. Salavkiylar davlatining kuchsizlanishi va parchalanishi. Salavkiylar davrida ellin madaniyatining tarqalishi va aralash madaniyatning shakllanishi.

Yunon-Baqtriya podsholigi va Parfiya davlati

Yunon-Baqtriya. Hudud va chegaralar. Yunon-Baqtriya va So'g'diyona munosabatlari. Yunon-Baqtriya hududining kengayishi va ravnaqi. Ellin madaniyatining xususiyatlari. Yunon-Baqtriya va Parfiya munosabatlari. Yuechjilar hujumi va Yunon-Baqtriyaning parchalanishi.

Arshakiylar davrida Parfiyaning kuchayishi. Mitridat I va Mitridat II davrida Parfiyaning siyosiy va ijtimoiy qudrati. Xo'jalik va madaniy hayot. Parfiyaning Rim bilan munosabatlari. Parfiyaning parchalanishi.

Qang', Dovon va Xorazm davlatlari

Qang' davlatining tashkil topishi va chegaralari. Qang' davlatining ijtimoiy tuzumi, xo'jaligi va shaharlari. Qang' davlatining inqirozi.

Dovon (Farg'ona) davlati haqida manbalar. Ahmoniylar va yunon-makedonlar ta'siridan xoli holda ijtimoiy hayot rivoji. "Samoviy" otlar. Xitoy bilan munosabatlar.

Xorazmda ijtimoiy tizimning shakllanishi. Jonbosqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Tuproqqal'a yodgorliklari. Dehqonchilik va hunarmandchilik. Madaniyat va din. Qal'a va saroy qurilishlari.

Kushon davlati

Manba va adabiyotlar. "Katta Yuechji" davlat uyushmasi. Guyshuan hokimligi va Kujula Kadfiz. Kushon saltanatining tashkil topishi va Kanishka hukmronligi. Kushon, Xitoy, Rim munosabatlari. "Buyuk Ipak yo'li" ahamiyati. Savdo munosabatlari. Xo'jaligi va shaharlari. Kushonlar davrida madaniyat. Kushon (Baqtriya) yozuvi. Yodgorliklar. Me'morchilik va san'at. Din. Buddaviylik va Zardushtiylik. Ibadatxonalar.

O'rta Osiyoda ilk yer egaligi munosabatlarining shakllanishi (IV- VII asrlar). Xioniylar, Kidariylar, Eftaliylar davlati

O'rta Osiyoda "dehqonlar" tabaqasining vujudga kelishi. Kadivarlar, kashovarlar, chokarlar. IV asrning 70-yillarida Xioniylar davlatining tashkil topishi. Xioniylar va Eron Sosoniylar davlati o'rtasidagi munosabatlar. O'rta Osiyoga to'xtar kidariylarning (V asrning 20-yillarida) kirib kelishi va o'z hukmronligini o'rnatilishi.

V asrning o'rtalarida Eftaliylarning O'rta Osiyoga kirib kelishi. V asrning ikkinchi yarmi va VI asrning boshlarida Eftaliylar davlatining tashkil topishi. Hududi. Eron Sosoniylari ustidan g'alabasi. Eftaliylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

Turk xoqonligi

Turk xoqonligining tashkil topishi. Turk xoqonligining Eron va Vizantiya bilan munosabatlari. VI asrning 70-80 yillarida Buyuk Turon Xoqonligining tashkil topishi. Turk xoqonligining boshqaruv tartibi. Sharqiy turk davlati va g'arbiy Turk xoqonligi. G'arbiy xoqonlikning kuchayishi. Ijtimoiy hayot. G'arbiy Turk xoqonligi va Xitoy o'rtasida iqtisodiy-savdo aloqalari. VI-VII asrlarda feodallashtirish jarayonining avj olishi va feodal zulm. Buxorodagi Abruy boshchiligidagi qo'zg'olon.

VI-VII asrlarda So'g'd, Farg'ona va Xorazm

Samarqand ixshidlarining siyosiy nufuzi. Samarqand, Buxoro, Kesh, Naxshab mulklari. So'g'dning xo'jaligi va ijtimoiy hayoti. So'g'd ixshidlarining ajdodlari ibodatxonasi. Ma'muriy birliklar. Kesh va Nahshab. Farg'ona, Xorazm va Chochning mustaqil hokimliklari. Farg'ona afshinlari. Xorazmning afrig'iy podsholari. Xorazmning Sharqiy Yevropa bilan savdo aloqalari. Choch tudunlari va Eloq dehqonlari. Choch va Eloqning xo'jaligi va madaniy hayoti. Kazilma boyliklari. Savdo aloqalari.

Arab xalifaligi davrida Movaraunnahr va Xuroson

Ilmiy manbalar va tarixshunoslik. VI-VII asr boshlarida Arabiston yarim oroli va arab qabilalari. Muhammad(s.a.v.). Chahoryorlar. O'rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi. Movaraunnahr va Xuroson arab xalifaligi hukmronligi ostida. Arab halifaligi istilosining oqibatlari. Islom dini va uning O'rta Osiyoga tarqatilishi. Ma'naviy madaniyatdagi o'zgarishlar. Arab xalifaligining mustamlakachilik, soliq va diniy siyosati. Xalifalik zulmiga qarshi xalq qo'zg'olonlari va ularning oqibatlari.

Movaraunnahr va Xurosonda mustaqil davlatlarning tashkil topishi. Tohiriylar va Safforiylar davlati

Mavzuning manbalari. Mustaqil davlatlarning vujudga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar. IX asrning birinchi choragida xalifalikdagi ijtimoiy siyosiy ahvol. Toxir ibn Husayn va toxiriylar davlati. Toxiriylar davrida ijtimoiy hayot. Tohiriylarning ma'muriy boshqaruv tizimi. Tohiriylar davlatining mag'lubiyatga uchrashi. Safforiylar davlatining tashkil topishi. Yoqub ibn Lays. Amr ibn Lays. Safforiylar davrida ijtimoiy iqtisodiy hayot.

Somoniylar davlati

Manbalar. Somonxudotlar. Asad va uning o'g'illari. IX asrning birinchi yarmida turli o'g'uz qabilalari. Nasr ibn Ahmad (865-892) davrida Somoniylar hokimiyatining Abossiylar xonligi tomonidan rasman tan olinishi. Ismoil Somoniy

va uning islohotlari. Markazlashgan davlat boshqaruvining tashkil topishi. Harbiy islohat. Somoniylar davrida Movaraunnahrda ijtimoiy, iqtisodiy hayot. Somoniylar hukmronligining tugatilishi.

Qoraxoniylar davlati

Mavzuning tarixshunosligi. Qoraxoniylar sulolasining kelib chiqishi to'g'ridagi yangicha qarashlar. VIII asr boshlarida Yettisuv Sharqiy Turkiston va Qashqarda yashovchi turkiy qabilalar (chig'il, ya'mo, o'g'iz va boshqalar). qoraxoniylar sulolasining hokimiyatga kelishi. Qoraxoniylarning Movaraunnahrga hujumlari. Movaraunnahrda qoraxoniylar hukmronligining o'rnatilishi. Sharqiy va g'arbiy qoraxoniylar. Qoraxitoylarning hujumlari (1137,1141). Qoraxoniylar ning davlat boshqaruvi. Qoraxoniylar davrida ijtimoiy hayot.

G'aznaviylar va Saljuqiylar davlatlari

Manbalar. G'aznaviylar davlatining tashkil topishi. Alp Tegin. Sabuq tegin. Mahmud G'aznaviy (998-1030) va uning somoniylar hamda qoraxoniylar bilan munosabati. Mahmud G'aznaviyning harbiy yurishlari. X-XI asrlarda janubiy va shimoliy Xorazm. Dandanakon jangi va g'aznaviylarning mag'lubiyati. G'aznaviylarning davlat boshqaruvi tizimi.

Sirdaryo etaklarida O'g'uz davlatining tashkil topishi. Saljuqiylarning Mas'udga qarshi olib borgan kurashi. Sulton Sanjar davrida (1118-1157) saljuqiylar davlatining gullab yashnashi. Qoraxitoylarning hujumi; qatvon cho'lidagi jang (1141) va saljuqiylarning mag'lubiyati. Saljuqiylar davlat boshqaruvi tizimi. G'aznaviylar va Saljo'qiylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot.

Xorazmshohlar davlati

Anushteginlar hokimiyatining vujudga kelishi. Qutbiddin Muhammad (1097-1127). Alouddin Muhammad Otsiz (1127-1156) Xorazmshoh el-Arslon (1156-1172). Alouddin Takesh va uning Xorazm davlati yuksalishdagi tutgan o'rni. Qutbiddin Muhammad Xorazmshoh (1200-1220). Xorazmshohlar davlatining gullab yashnashi. Qoraxitoylar bilan kurash. Xorazmning Movarounnahrdagi ta'sir doirasining kuchayishi.

Buxoroda Malik Sanjar boshchiligidagi qo'zg'olon (1206-1207). 1212 yilgi Samarqand qo'zg'aloni. Xorazmshohlar davlatining inqirozi.

O'rta Osiyoning mo'g'ullar tomonidan bosib olinishi

XII-XIII asrning boshlarida Mo'g'ulistondagi qabilalar va birlashgan mo'g'ul davlatining tashkil topishi (1206). Davlatning ichki tuzilishi. Chingizxonning harbiy islohati va bosqinchilik yurishlari. Chingizxonning Movarounnahrga hujumi. Buxoro va Termizning bosib olinishi (1220). Samarqand jangi (1220) va Xorazmshoh Muhammadning Tabaristonga qochishi. Sig'noq, O'zgan, Jandning olinishi(1220). Xo'jand mudofaasi va Temur Malikning jasoratlari. Gurganj mudofaasi (Najmiddin Kubro). Jaloliddin Manguberdi. Movarounnahr va

Xurosonning mo'g'ullar tomonidan bosib olinishi. Xorazmshohlar davlati mag'lubiyatining sabablari.

Movarounnahr Chig'atoy ulusi tarkibida

Mo'g'ullar istilosining oqibatlari. Chingizxon tomonidan bosib olingan hududlarning o'z o'g'illariga bo'lib berishi. Chig'atoy ulusi va uning boshqaruv tizimi. Chig'atoy ulusida ijtimoiy hayot. Mahmud Tarobiy qo'zg'oloni (1238). Munkaxon (1251-1259) davrida Chig'atoy ulusining tugatilishi. XIII asrning 60-yillarida Olg'o'xon tomonidan Chig'atoy ulusining qayta tiklanishi. Mas'udbekning o'tkazgan pul islohati (1271). Kepakxonning ma'muriy va pul islohatlari. Chig'atoy sulolasi hukmronligiga barham berilishi. XIV-XV asrning birinchi yarmida madaniy hayot. Me'morchilik. Xalq og'zaki ijodiyoti. Adabiyot va san'at.

Amir Temur va temuriylar davlati

XIV asrning 40-yillarida Chig'atoy ulusidagi siyosiy ahvol. Amir Temur va Suyurg'atmishxonlarning Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilinishi. Markazlashgan Temur saltanatining tashkil topishi. Amir Temurning Mo'g'uliston, Hirot, Eron, Seyiston, Astrabod va Ozarboyjon ustiga qilgan yurishlari. Temurning Ozarbayjon va Forsga qilgan uch yillik (1386-1388) yurishi. Amir Temurning To'xtamishga qarshi yurishlari (1389,1391,1395) va mo'g'ullar ustidan erishgan g'alabasining xalqaro ahamiyati. Temurning Eronga qilgan besh yillik (1392-1396) va Hindistonga qilgan yetti yillik yurishlari (1399-1405). Sulton Yildirim Boyazidning Anqara ostonasidagi mag'lubiyati (1402). Amir Temurning Xitoyga yurish boshlashi (1404 y noyabr) va O'trorda vafot etishi (1405 y. fevral). Amir Temur zukko, tajribali va siyosatdon, buyuk davlat arbobi. Amir Temurning jahon tarixida tutgan o'rni. Amir Temur saltanatining ma'muriy va harbiy tuzilishi. Amir Temur va bugungi kun. Amir Temur vafotidan so'ng, temuriylar o'rtasidagi taxt uchun kurash va Temur saltanatining parchalanishi. Temuriylar davrida Movarounnahrda siyosiy hayot va Ilm-fan ravnaqi.

Amir Temur va temuriylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Qishloq xo'jaligining ahvoli. Agrar munosabatlar. Amir Temurning dehqonchilikni tiklash va rivojlantirishdagi ishlari. Sug'orish inshootlarining qurilishi. Yangi bog'larning barpo etilishi. Yerga egalik qilish shakllari. Suyurg'ol yerlari. Tarxon yorlig'i va uning imtiyozlari. Chorvachilik. Hunarmandchilikning rivojlanishi. qog'oz hamda bo'yoq ishlab chiqarish. To'qimachilik va to'quvchilik. Kulolchilik. Zargarlik. Konchilik ishlari. Ichki va tashqi savdo. Bozorlarning madaniy markazlar sifatidagi ahamiyati. Xalqaro savdo yo'llari.

Amir Temur va temuriylar davrida madaniy hayot

Amir Temur va temuriylarning madaniyat rivojlanishiga qo'shgan hissalar. Islom dini doirasidagi mafkuraviy erkinliklar. Ilm-fan ravnaqi. Ulug'bek va uning ilmiy maktabi yutuqlari. Tarix fanining taraqqiyoti. Adabiyotning rivojlanishi.

O'zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoiyning (1441-1501) tutgan o'rni. Z.M. Boburning (1483-1530) ijodi va faoliyati. Tasavvufda Naqshbandiya tariqati va uning davomchilari. Musulmon fiqhshunosligi. Falsafa va mantiq. Kalom ilmi. Xattotlik san'ati. Minatyura va tasviriy san'at. Tibbiyot fanining ravnaqi. Me'morchilik va qurilish. Amir Temurning shaharsozlik borasidagi siyosati.

O'zbek xonliklari (XVI-XIX asr birinchi yarmi)

Shayboniylar davrida Movarounnahr. Buxoro xonligining tashkil topishi

Temuriylar davlatining inqiroz sabablari. Bobur va Shayboniylar o'rtasidagi kurash. Shayboniyxon tomonidan Movarounnahr va Xurosonni bosib olinishi. Temuriylar – Shayboniylar – Safaviylar o'rtasidagi kurash. Ubaydullaxon va Shayboniylar davlatining tiklanishi.

XVI asrning 40-50 yillarida Shayboniylar o'rtasida o'zaro kurashlar. Abdullaxon II ning hokimiyatga kelishi. Shayboniylarni va Movarounnahrni birlashtirilishi. Buxoro shahrining poytaxt sifatida yuksalishi. Abdullaxon II ning ichki va tashqi siyosati. Shayboniylar sulolasining inqirozi. Jo'ybor xojalarining mavqei. Shayboniylar davlatining ma'muriy tuzilishi. Buxoro xonligi hududi va tobe hududlar. Ijtimoiy tabaqalar, harbiy va sud ishlari. Xo'jalik sohalari; qishloq xo'jaligi va chorvachilik. Hunarmandchilik va savdo. Yer egaligi munosabatlari. Madaniyat; ilm-fan, adabiyot, tarixshunoslik, amaliy san'at va me'morchilik.

Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligi

Ashtarxoniylar sulolasi va ularning Buxoroga kelishi sabablari. Shayboniylar inqirozi va Ashtarxoniylar sulolasining hokimiyatga kelishi. Imomqulixon davrida hokimiyatning mustahkamlanishi. Abdulazizxon va Subxonqulixon davrida ichki nizolar va Xiva xonligining Buxoroga hujumlari. Subxonqulixon davrida Xivaning bo'ysundirilishi. Eron – Buxoro – Hindiston munosabatlari. Balx shahrining markaz sifatidagi mavqeining kuchayishi. Ubaydullaxon II ning ichki siyosati. Uning pul islohati. Islohatga qarshi g'alayonlar. Abulfayzxon davrida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi. Samarqandda Rajabxon isyoni. Hakimbiy Mang'it Otaliqning kuchayishi. Eron shohi Nodirxohning bosqini. Muhammad Hakimbiy va uning o'g'li Rahimbiy Mang'itning hokimiyatga kelishi. Ashtarxoniylar inqirozi.

Ashtarxoniylar davrida davlat boshqaruvi va Buxoro xonligining ma'muriy tuzilishi. Ijtimoiy tizimi va harbiy ahvoli. Buxoro xonligining iqtisodiy va harbi ahvoli. Buxoro xonligining iqtisodiy ahvoli va soliq tizimi. Hunarmandchilik va savdo markazlari. Madaniyat, ilm-fan va adabiyot. Din va tasavvuf. Me'morchilik va amaliy san'at.

Buxoro amirligi

(XVIII asr ikkinchi yarmi –XIX asrning birinchi yarmi)

Muhammad Raximxon Mang'itning hokimiyatga kelishi. Markaziy davlat hokimiyatini mustahkamlanishi va viloyatlarning bo'ysundirilishi. Doniyolbiy davrida ichki nizolar. O'zbek urug'lari amirlarining isyoni va qo'zg'alonlarning kuchayishi. Shohmurodning hokimiyatga kelishi. Markaziy hokimiyatning mustahkamlanishi. Moliya, sud, ma'muriy va harbiy islohatlar. Qarshi shahrining nufuzi ortishi. Amir Haydar davrida siyosiy keskinlik va qo'zg'alonlar. Xiva xonligining Buxoroga hujumlari. Buxoroning chegara hududlar uchun Qo'qon xonligi bilan urushlari. Amir Nasrullo davrida harbiy islohotlar va davlat hokimiyatining mustahkamlanishi. Buxoroning hududiy yaxlitligi tiklanishi. Qo'qon xonligining bosib olinishi. Buxoro – Xiva munosabatlari. Shahrissabz – Kitob beklilari. Amir Muzaffarxon davrida Buxoroning Rossiyaga qaram bo'lishi.

Buxoro amirligida davlat boshqaruv tizimi va ma'muriy tuzilishi. Ijtimoiy tabaqalar. Harbiy va sud ishlari. Hunarmandchilik va savdo. Madaniyat va din. Ta'lim, ilm-fan, adabiyot va tarixnavislik. Me'morchilik va xalq amaliy san'ati.

Qo'qon xonligi (XVIII asr ikkinchi yarmi –XIX asrning birinchi yarmi)

Ashtarxoniylar Ubaydullaxon davrida Farg'onada mustaqil davlatning tuzilishi. Minglar sulolasining hokimiyatga kelishi. Shohruhbiy va uning vorislari davrida Qo'qon xonligi hududi kengayishi. Nordonobiy va Norbo'tabek davrida markaziy hokimiyatning mustahkamlanishi. Olimxon davrida Qo'qonning siyosiy mavqei kuchayishi. Toshkent bekligining bo'ysundirilishi. Rossiya bilan savdo munosabatlarining o'rnatilishi.

Umarxon davrida madaniy (adabiy) hayotning yuksalishi. Muhammad Alixon davrida Qorategin, Kulob, Darvozning bosib olinishi. Qo'qon –Xitoy munosabatlari. Buxoro amiri Nasrulloxonning Qo'qonni bosib olishi. Xudoyorxon davrida qipchoqlarning kuchayishi va Musulmonqul faoliyati. Qipchoqlar qirg'ini. Rossiyaning Qo'qon xonligiga hujumlari. Qo'qon xonligining davlat boshqaruv tizimi va ma'muriy tuzilishi. Ijtimoiy tabaqalar. Harbiy-ma'muriy amaldorlar. Iqtisodiy hayot: yer-suv munosabatlari, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo. Soliqlar va sud tizimi. Madaniy hayot: ta'lim, ilm-fan, adabiyot, tarixnavislik, me'morchilik va amaliy san'at.

Xiva xonligi (XVI –XIX asrning birinchi yarmi)

Temuriylar inqirozi va Xiva xonligining tashkil topishi. Shayboniylar davrida (1512-1770) Xiva – Buxoro – Eron munosabatlari. Ko'hna Urganch, Yangi Urganch va Xiva Xorazm poytaxtlari sifatida.

Abulg'ozixon va Anushaxon davrida Buxoro – Xiva o'rtasidagi urushlar. Shohiniyozxon va Sherg'ozixon davrida Xiva – Rossiya munosabatlari. Elbarsxon davrida Eron shohi Nodirshoh xujumi. Xivada siyosiy parokandalik.

Qo'ng'iroq inoqlarining hokimiyatga kelishi (1770-1920). Muhammad Raximxon I davrida Xiva xonligining birlashtirilishi. Islohatlar. Kengash (Devon) ta'sis etilishi. Qoraqalpoqlarning Xivaga bo'ysundirilishi. Qoraqalpoqlar

qo'zg'aloni. Said Muhammad Raximxon II (Feruz) davrida siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot. Xiva xonligining Rossiyaga qaram davlatga aylanishi. Xiva xonligining davlat boshqaruv tizimi. Saroy unvonlari: harbiy-ma'muriy va diniy amaldorlar. Xonlikning ma'muriy tuzilishi va ijtimoiy tizimi. Harbiy, sud va soliq tizimi. Iqtisodiy va madaniy hayot. Adabiyot, san'at va din. Me'morchilik, qabilaviy – etnik munosabatlar.

Chor Rossiyasining Turkistondagi mustamlaka ma'muriy boshqaruv tizimi va milliy siyosati

Turkiston general-gubernatorligini tashkil etilishi. Turkiston general-gubernatorligi chor Rossiyasining Turkistondagi mustamlaka siyosatining tayanchi. General-gubernatorlikning funksiyalari. Chor Rossiyasining Turkistondagi mustamlaka ma'muriy-boshqaruv siyosatining mohiyati. Turkiston o'lkasini boshqarish hususida 1865-1917 yillar qabul qilingan Nizom va ularning mustamlakachilik tizimini mustahkamlashdagi ahamiyati. Chor Rossiyasining Turkistondagi ruslashtirish siyosati. Turkiston general-gubernatorligining maorif sohasidagi siyosati. Rus-tuzem maktablarini tashkil etish bo'yicha N.O.Rozenbax tomonidan ishlab chiqilgan loyiha. Mustamlakachilik sharoitida Turkiston o'lkasida ilm-fan. O'lkani ilmiy asosda o'rganilishi. Turkiston o'lkasida milliy madaniyat musiqa, tasviriy san'at. Me'morchilikda Yevropa va Sharq madaniyati uyg'unligi ijobiy natijalari. Mustamlakachilik sharoitida milliy adabiyot Ahmad Donish, Muqumiy, Zavqiy, Avaz O'tar va boshqalar.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligi va Xiva xonligida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligida va Xiva xonligidagi ijtimoiy - siyosiy ahvol. Buxoro amirligida va Xiva xonligida xalq norozilik harakatlarining o'sib borishi va qo'zg'olonga aylanishi. Baljuvon bekligidagi Vose boshchiligidagi dehqonlar harakati. Ko'hna Urganch, Pitnak, Yangi Urganch, Biybozor, Chimboy, Xo'jayli, Ilanli, Toshhovuzdagi xalq chiqishlari. Dehqonlar xarakatini bostirishda mustamlaka hukumron doiralarning ko'rsatgan yordami. Qo'zg'olonlarning shafqatsizlik bilan bostirilishi. Buxoro amirligidagi va Xiva xonligidagi dehqonlar harakatining o'ziga xos xususiyatlari. 1910 yil Buxorodagi siyosiy voqealar va uning sabablari

Turkiston XX asr boshlarida (1900-1917 yillar). XX asr boshlarida chor Rossiyasining Turkistondagi ijtimoiy -iqtisodiy siyosati

XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy hayot. Temir yo'llar qurilishi (Qizilravot-Ashxobod-Samarqand (1888), Toshkent-Orenburg (1900-1906)) va uning iqtisodiyotga ijobiy ta'siri. Turkistonda sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi. Rossiya monopolistik kapitalining o'lka xalq xo'jaligining barcha tarmoqlariga kirib kelishi. Turkiston iqtisodiyotida Rossiya monopolistik mavqeining kuchayib borishi.

O'lkada paxta maydonlarining kengayib borishi va paxta xosildorligining oshib borishi. Asr boshlarida sanoat ishchilarining shakllanish jarayoni. Yeridan mahrum bo'lgan dehqonlar yonlanma ishchilar armiyasining dastlabki namoyondalari sifatida. Turkiston o'lkasidan yetishib chiqqan mahalliy fabrikantlar va sanoatchilar. Mamlakatdagi iqtisodiy ahvolga ishchilarning munosabati.

Turkiston muhtoriyati - milliy demokratik davlatchilikning dastlabki tajribasi Toshkentdagi Xalq Komissarlari Kengashi va «Markaziy Sho'roi Islom» tashkilot o'rtasidagi xokimiyat masalalariga doir ziddiyatlarning keskin tus olishi. Milliy Markazning o'z faoliyatini Qo'qondan turib davom ettirishga qilgan qarori. 1917 yil Qo'qon shahrida o'lkada musulmonlarining IV favqulodda s'ezdining ish boshlashi va Turkistonni Rossiya Federativ Respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muhtor deb e'lon qilinganligi. Turkiston muhtoriyati rahbarlari va ularning faoliyati. Turkistonda xalq hukumatini keng jamoatchilik tomonidan olqishlanishi. Turkiston muhtoriyati hukumati tuzilganidan keyingi siyosiy kurashlar. Turkiston hukumatini muhtoriyatining sovet hukumati tomonidan tormor etilishi. Qo'qon fojeasi, uning ayanchli oqibatlari va sovetlarning o'lkada yakkka hukmron bo'lib qolishlari. Sovetlarning iqtisodiy tadbirlari va ularning oqibatlari.

Turkistonda boshqaruv tizimining shakllanishi va ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi o'zgarishlar va madaniy hayot

Sovet-mustabid boshqaruv tizimining shakllanishi. Moliya, sanoat tarmoqlari, transport, hunarmandchilikdagi o'zgarishlar. Iqtisod sohasidagi yangi chora tadbirlar. Yangi iqtisodiy siyosat (YaIS) (1921 y.) va uning asosiy mazmun - mohiyati. Soliqlar tizimini joriy etish. Turkiston iqtisodiyotidagi kelishmovchiliklar. Turkiston Iqtisodiy Kengashi (Turk EKOSO)ning tuzilishi (1921y. mart). TurKEKOSO tarkibida Davlat rejalashtirish Komissiyasi (Gosplan)ni tuzilishi. Pul islohoti, markaziy bank bo'linmalari, Turkiston banklarini tashkil etilishi. Sanoat va hunarmandchilik sohalariga nisbatan iqtisodiy siyosatdagi liberallashuv (kelishuvchilik). Agrar sohadagi munosabatlar, yer munosabatlari, paxtachilik va u bilan bog'liq sanoat korxonalarini faoliyati. Shirkat xo'jaliklari, kooperatsiya turlari. Ijtimoiy hayotdagi ahvol. Sovet hukumati iqtisodiy siyosatining mustamlakachilik mohiyati. 1917-1924 yillardagi ma'naviy-madaniy muhitning xususiyatlari. Turkistonda 1924 yilgacha bo'lgan madaniy hayot. San'at- qo'shiqchilik, teatr, kino san'ati tarmoqlari doirasini kengayishi va rivojlanishi.

Xiva xonligi va Buxoro amirligining tugatilishi. XXSR va BXRning tashkil topishi

1917-1920 yillarda Xiva xonligidagi ijtimoiy - iqtisodiy ahvol. Siyosiy o'zgarishlar (Yosh xivaliklar partiyasi faoliyati). Xonlikda vaziyatning

keskinlashib borishi. Asfandiyorxonning olib borgan ichki va tashqi siyosati. Junaidxonning (1857-1938) faoliyati. Asfandiyorxonning o'ldirilishi va Said Abdulloni xon deb e'lon qilinishi va uning taxtdan voz kechishi. Hokimiyatni muvaqqat inqilobiy xukumat qo'lga o'tishi. 1920-1924 yillarda Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, Butunxorazm birinchi qurultoyi va Xorazm Xalq Sovet respublikasi tuzilganligini e'lon qilinishi (1920 yil 26 aprel). Xukumat raisi Polvonniyoz Xoji Yusupov, muovini - Jumaniyoz Sultonmurodov, Qo'shmamedxon Sapievlar faoliyati. G'oyaviy siyosiy kurash. Xorazmda vatanparvarlar harakati. Xalq xo'jaligining ahvoli, aholi turmush darajasi. 1917-1920 yillarda Buxaro amirligidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat. Amir Said Olimxon yurgizgan ichki va tashqi siyosati. «Yosh buxoroliklar» tashkiloti faoliyati. 1918 yil mart oyi voqealari. Vaziyatning keskinlashib borishi F.Kolesov voqeasi, Qizil tepa bitimi (1918y.25mart). F. Xo'jaev, A.Fitrat va boshqalarni milliy harakatdagi faolliklari.

O'rta Osiyoda Milliy hududiy chegaralanish: maqsad va mohiyati. O'zbekiston SSRning tashkil topishi

O'rta Osiyo - Turkiston xalqlarining yagona va umumiy vatani «Markaz»ning tarixan tarkib topgan uchta (Turkiston, Buxoro va Xorazm) davlatlarini tugatib o'rniga yangi davlat tuzish g'oyasi (1920 y.). Milliy respublikalar va viloyatlar tuzishga ko'rsatma berilishi va uning siyosiy jihatdan asoslanishi. TASSRni bo'lib tashlash, Buxoro hamda Xorazm Xalq Sovet Respublikalarini tuzish uchun RKP (b) MK hamda Turkkomissiya o'tkazgan tadbirlari, tuzgan loyihalari o'tkazgan taizyiqalar va chiqargan qarorlari. Turkkomissiya raisi Ya. Rudzutak bilan Turor Riskulov boshchiligida bir guruh milliy yetakchilar o'rtasidagi munozarali nizolar. Mintaqaviy milliy - hududiy jihatidan qayta tuzish masalasini partiya organlarida muhokama qilinishi. O'rta Osiyo byurosi (Sredazbyuro)ning roli (1922-1923 yy.). O'rta Osiyoni chegaralab bo'lish va milliy respublikalar tuzish masalasini Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari MIQ hamda Kompartiya majlislarida muhokama qilinishi va ularning chegaralanishga bildirgan roziliklari hamda qabul qilgan rezolyutsiyalari. O'zbekiston SSR tuzilishi. Yer maydoni, aholisi. O'zbekiston SSRning SSSR tarkibiga kirishi. Milliy – hududiy chegaralanish. Chegaradagi ziddiyatlar.

1917-1924 yillarda Qoraqolpog'iston

Turkiston o'lkasining Amudaryo bo'limi va Xiva xonligining vatanparvar kuchlarini milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash jabhalarida boy tajriba ortirishlari. Er munosabatlar. «Harbiy kommunizm» siyosati, yangi iqtisodiy siyosat va yer islohotlarini o'tkazilishi. Sovetlar hukmronligining Amudaryo viloyati iqtisodiyotiga salbiy ta'siri. Kadrlarga bo'lgan nomutanosib siyosat bolsheviklarning 1917-1924 yillarda Qoraqolpog'iston muhitiga (zo'rlab) tiqishtirgan sovet xokimiyati va uning milliy siyosati. Milliy mustaqillik uchun

kurashning davom etishi. Qoraqolpog'iston muhtor viloyatining tuzilishi (1925 fevral), xo'jalik sohasidagi islohotlar. Qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar. Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish. 30-yillardagi iqtisodiy hayot.

O'zbekiston 1925-1940 yillarda

O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi. SSSRda boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tuzimining qaror topishi va mustahkamlanishi. Partiyaning davlat apparatini «mahalliyashtirish» niqobi ostida yurgizgan siyosati. O'zbekiston SSRning yangi Konstitutsiyasini qabul qilinishi va uning respublikada ma'muriy-buyruqbozlik tizimini mustahkamlashdagi roli. Mustabid tuzimning qatag'onlik siyosati. «Inog'omovchilik», «o'n sakkizlar guruhi», «Qosimovchilik». Partiya, sovet xo'jalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar, ruhoniylar, ishchilar va kolxozchilar orasida ham «tozalash» ishlarini o'tkazilishi. Milliy rahbar kadrlar hayoti va faoliyati. “Katta kirgin” Sovet qatag'on siyosatining asoratlari.

O'zbekiston 1946-1985 yillarda

Ijtimoiy siyosiy tuzum. Kompartiya siyosati va mafkurasidagi ko'zbo'yamachiliklar va uning inqirozga yo'l tutishi. KPSS yakka hukmronligining xalokat tomon borishi. Sh.R.Rashidovning davlat va jamoat arbobi sifatidagi faoliyati. Respublika sanoat taraqqiyotining bir tomonlama yo'nalishi. Sanoat tarmoqlari. O'zbekistonning industrial rivojlanishi – ishchi va mutaxassis kadrlar tayyorlash. Agrar sohadagi yutuq va kamchiliklar, ma'naviy madaniy hayot. Adabiyot va san'at.

O'zbekiston mustaqillik yo'lida (1985-1991 yillar)

Mamlakatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot. O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy inqirozning yanada keskinlashuvi. O'zbek xalqining Milliy o'zligini anglashining boshlanishi. Millatlararo munosabatlarning keskinlashuvi. Qayta qurish davrida O'zbekiston iqtisodiyoti.

O'zbekistonning mustaqilligi yo'lidagi dastlabki qadamlar

Davlat tili to'g'risida qonunning qabul qilinishi. O'zbekiston bilan Markaz munosabatlarining keskinlashuvi. O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvi joriy etilishi. I.A. Karimovning O'zbekiston Prezidenti etib saylanishi. «Mustaqillik Deklaratsiyasi» ning qabul qilinishi.

O'zbekiston mustaqillik yillarida

Mustaqillik tushunchasi. O'zbekistonning iqtisodiy mustaqillik va siyosiy suvereniteti uchun amaliy xarakterli harakatlar. O'zbekiston siyosiy tizimidagi o'zgarishlar. O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi e'lon qilinishi va uning olamshumul ahamiyati.

O'zbekistonning o'ziga xos istiqlol va taraqqiyot yo'li

O'zbekistonning o'ziga xos tarqiyot yo'lini tanlashi, taraqqiyotning «O'zbek modeli». Iqtisodiy islohatlarning besh tamoyili. O'zbek modeli, Yangi bosqichning 5 ustivor yo'nalishi. O'zbekiston mustaqilligi huquqiy asoslarining yaratilishi. Yangi Konstitutsiya qabul qilinishi.

Siyosiy islohotlar. Milliy davlatchilik poydevorining barpo etilishi

O'zbekistonda Oliy davlat vakillik organi - Qonun chiqaruvchi hokimiyatning shakllanishi. O'zbekistonda ikki palatali Parlamentning shakllanishi - qonunchilik palatasi va Senat faoliyati. Milliy davlat tizimining barpo qilinishi boshqaruvdagi yangi usullarni qaror topishi. Mahalliy davlat hokimiyati tizimidagi o'zgarishlar.

O'zbekistonda huquqiy demokratik davlat qurilishi – fuqarolik jamiyatining shakllantirilishi

O'zbekistonda demokratik, fuqarolik jamiyat qurish yo'li. Sud hokimiyati islohatlari. Demokratik saylov tizimini barpo etilishi va uning asosiy tamoyillari. Siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlarining shakllanishi va faoliyati. Jamiyatni demokratlashuvda ommaviy axborot vositalarining roli. Matbuot turlarining ko'payishi. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi.

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li. Iqtisodiyotning sifat belgilari, huquqiy asoslarini yaratilishi. davlat mulkini xususiyashtirish, mulkdorlar sinfining shakllanishi. Iqtisodiyotning agrar sektoridagi o'zgarishlar. Sanoat, avtomobilsozlik sohasini rivojlanishi. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi va O'zbekistonda unga qarshi qo'llanilayotgan chora tadbirlar. Osiyo Taraqqiyot banki va uning Toshkent shahrida bo'lib o'tgan kengashi. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarni yutuq va natijalari.

Ma'naviy qadriyatlar, milliy o'zlikni anglashni tiklanishi. Milliy istiqlol mafkurasi, ma'naviyat va ma'rifat jamoatchilik markazini tashkil topishi va uning faoliyati. Milliy urf odatlar, qadriyatlar va an'analarning tiklanishi. Milliy istiqlol mafkurasi va tamoyillari. Yangi jamiyat qurishda ta'lim va tarbiya, madaniy hayot. Yoshlarni Vatanni sevish ruhida tarbiyalash va uning ulug'vor ahamiyati.

Ta'lim tizimidagi islohatlar: “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ning qabul qilinishi. Tarix – xalq ma'naviyatining asosi. Qarshi shahrining 2700, Samarqand shahrining 2750, Toshkent shahrining 2200 yillik tantanalarining o'tqazilishi. An'anaviy Sharq taronalari xalqaro musiqiy festivali: o'zbek mumtoz musiqa san'atining jahon san'atidagi o'rni. Milliy sport turlarining rivojlantirilishi. Toshkent shahrining Islom madaniyati poytaxti deb e'lon qilinishi va uning ahamiyati.

Ushbu o'ta muhim siyosiy jarayonning qonunga to'la muvofiq o'tishi va xalqning o'z xohish-irodasini erkin bildirgan qilgan holda davlat boshlig'ini saylashidan barcha birdek manfaatdordir. Shu sababdan, aholining turli

qatlamlariga, jumladan, yoshlarga mazkur siyosiy tadbirning ahamiyatini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Prezident vazifa va vakolatlarini bajarishni yuklash to'g'risidagi qo'shma Qarori mazmun- mohiyati, siyosiy-huquqiy ahamiyati hamda milliy saylov qonunchiligimizning mazmuni, ayniqsa, fuqarolarning saylov huquqlari kafolatlarini sodda va ravon tilda tushuntirib berish, shu orqali yoshlarning Vatan taqdiriga daxldorlik hissini yanada kuchaytirish ushbu kursning dolzarbligini belgilab beradi.

**“UZBEKISTON DAVLATCHILIGI TARIXI: YANGISHA
KARASHLAR VA TRANSFORMATION YONDASHUVLAR”** modulining
soatlar bo'yicha taqsimoti

№	Modul mavzulari	Tinlavshuning o'quv uklamasi, soat				
		Hammasi	Auditoriya o'quv yuklamasi			Kushma mashg'ulot
			Jami	жумладан		
				Nazariy	Amaliy mashg'ulot	
1.	Kirish. Fanning maqsadi va vaziyfalari. Ilk davlatchilikka asos solinishi. Milliy davlatchiligimizning tarixiy ildizlari.			2	2	
2.	Urta asrlarda davlatchiligimiz tarakkieti. Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligi. Uzbek davlatchiligi XVI-XIX asr boshlarida.			2	2	6
3.	Chor Rossiyasinin va Shurolar xukumati davridagi davlatchiligimiz masalalari.			2	2	
4.	Mustakil milliy davlatchilikning tashkil topishi			2	2	6
Jami:		28	28	8	8	12

Fanuchunishchidasturtuzishjarayonidamazkur mavzularro'yxatidanseminarma shg'ulotlaruchunajratilgansoatxaligachamosxoldamavzulartanlabbelgilanadi.

Shuningdek seminar mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish orqali tinglovchilar bilimini oshirish, mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

Dasturning informatsion - metodik ta'minoti

Mazkur fanni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan.

Dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ro'za, seminar shaklida olib boriladi. Shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ish sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Fan zamonaviy pedagogik texnologiyaning qo'yidagi:

- Aqliy xujum;
- Klasterlarga bilish;
- “Bumerang” texnologiyasi;
- “Veer” texnologiyasi
- Muammoli o'qituv texnologiyasi;
- O'yinli o'qitish texnologiyasi;
- Informatsion va telekommunikatsion ta'lim texnologiyasi;
- Inovatsion ta'lim texnologiyasi singari metodlari orqali qo'llaniladi. Xuddi shu kabi slaydlar, mul'timedia namoyishlarini qo'llash ham nazarda tutiladi.

III. MODUL MUNDARIJASI

3.1. Amaliy saboklar mundarijasi:

1-Mavzu.Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb muammolari, uni urganish nazariy uslubiy asoslari, manbalari va Markaziy Osiyoda davlatchilikning poydo bulishi va ilk davlatlarning rivojlanishi

REJA:

1. Uzbek davlatchiligi tarixining fan sifatidagi urni predmeti va urganish ob'ektlari.
2. Uzbek davlatchiligi tarixini urganishning ilmiy-nazariy va uslubiy asoslari, manbalari, uni davrlashtirish.
- 3.Davlat tushunchasi. Dastlabki davlatchilik va uning shakllari.
- 4.Urta Osiyodagi ilk davlatlar. Katta Xorazm, Baktriya podshoxliklar, Sugd xokimligi.
5. VI asr oxiri IX asr boshlarida Urta Osiyodagi ijtimoiy, siyosiy axvol. Movarounaxrda Somoniylar davlatining vujudga kelishi va uning boshkaruv tizimi. Urta Osiyoda Koraxoniylar davlati. Undagi ijtimoiy, siyosiy va iktisodiy axvol.

6. Xorazmshoxlar davlati. Undagi siyosiy, ijtimoiy, iktisodiy xayot. . VIII asr oxiri IX asr boshlarida Urta Osiyodagi ijtimoiy, siyosiy axvol.

7. Xorazmshoxlar davlati. Undagi siyosiy, ijtimoiy, iktisodiy xayot.

8. Markazlashgan mugullar davlatining tashkil topishi. Chigatoy ulusi. Undagi siyosiy, ijtimoiy-iktisodiy axvol.

Foydalanadigan adabietlar:

1. Muxsin Umarzoda. Avesto sirlari. Jaxon adabiyoti, №4, 1997.
2. Xamidjon Xamidiy Kuxna Shark dargalari. T. »Shark», 1999.
3. Azamat Ziyozoda. Uzbek davlatchiligi tarixi. T. 2000.

2-mavzu. AMIR TEMUR DAVRIDA UZBEK DAVLATCHILIGINING YUKSALISHI IJTIMOIIY. SIYOIIY, IKTISODIIY VA MADANIY XAYOT, UZBEK DAVLATCHILIGI XVI-XIX asr BOSHLARIDA

REJA:

1. Amir Temurning ulkan saltanat tashkil etishi.
2. Markazlashgan Temur davlatining ma'muriy va xarbiy tuzilishi. Temur tuzuklari.
3. Temuriylar davrida ijtimoiy, madaniy xayot.
4. Shayboniylar davlatining shakllanishi va undagi ijtimoiy iktisodiy va madaniy xayot.

5. Xiva, Buxoro va Kukon xonliklarining shakllanishi.

6. Xonliklardagi iktisodiy-ijtimoiy va madaniy axvol.

Foydalanadigan adabietlar:

1. Ibn Arabshox Amir Temur tarixi T. Mexnat, 1992.
2. Temurilar bunedkorligi davr manbalarida T. 1997.
3. Azamat Ziyozoda. Uzbek davlatchiligi tarixi. T. 2000.
4. Uzbekiston tarixi davlatchiligi ocherklari, T. 2001
5. Ibn Arabshox Amir Temur tarixi T. Mexnat, 1992.
6. Temurilar bunedkorligi davr manbalarida T. 1997.

3-Mavzu: Chor Rossiyasinin va Shurolar xukumati davridagi davlatchiligimiz masalalari.

REJA:

1. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ahvoli va o'zaro munosabatlari.
2. O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi. Mutsamlakachilik boshqaruv tizimining o'rnatilishi.
3. Chorizmning Turkictonda iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohalarda xukmronlikni o'rnatish tadbirlari.

4. Turkiston (Qo'qon) muxtoriyati
5. Xiva xonligi va Buxoro amirligida ijtimoiy-iqtisodiy va vaziyat.
6. Sovet xokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy tadbirlari va ularning muhtamlakachilik mohiyati.

Foydalanilgan adabietlar:

1. Germanov V. Istoriya Turkestana v usloviyax politicheskogo terrora. 20-30 godov T. Uzbekiston, 2000.
2. Uzbekistonning yangi tarixi: ikkinchi kitob, Uzbekiston sovet mustamlakachiligi lavrida. T. «Shark» 2000.
3. Turkestan v nachale XX veka: istoki natsionalnoy nezavisimosti. T. Shark, 2000.

4. Mustakil milliy davlatchilikning tashkil topishi.

REJA:

1. O'zbekistonda davlat mutsaqilligining e'lon qilinishi.
2. O'zbekiston Respublikasi Kontsitutsiyasi va davlat ramzlarining qabul qilinishi. Siyosiy islohotlar.
3. O'zbekistonda demokratik fuqarolik jamiyati asoslarining yaratilishi.

Foydalanilgan adabietlar:

1. Boboev X., Normatov X. Mi lliy davlatchilik xakida T. Yozuvchi, 1999, 48.
2. Boydabaev M. Uzbekiston Respublikasida davlat boshkaruvi tizimi shakllanishi va rivojlanishining xukukiy asoslari . T. «Akademya» ,1999 .
3. Jalilov Sh. Davlat xokimiyati maxalliy organlari isloxati tajriba va mummolar. T. Uzbekiston, 1994.

4. Bitiruv malakaviy ishi tavsiya etiladigan mavzulari:

1. O'rta Osiyodagi ilk davlat uyushmalari (VIII-VI asrlar) qadimgi Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona davlatlari.
2. Ellinizm davrida O'rta Osiyo. Yunon-Baqtriya va Parfiya
3. Qang', Dovon va Xorazm davlatlari.
4. Kushon davlati.
5. Ilk o'rta asrlarda yer egaligi munosabatlari.
6. Xioniyalar va Kidariylar davlati.
7. Eftaliylar davlati.
8. Turk xoqonligi.
9. VI-VII asrlarda So'g'd, Farg'ona va Xorazm.
10. O'rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi.
11. Arab xalifaligi hukmronligiga davri uzbek davlatchiligi tarixi

12. Tohiriylar davlati. Safforiylar davlati.
13. Somoniylar davlati.
14. Somoniylar davrida Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
15. Somoniylarning davlat boshqaruvi va mudofaa tizimi. qoraxoniylar davlati.
16. G'aznaviylar davlati.
17. Saljo'qiylar davlati.
18. Xorazmshohlar davlati.
19. IX-XII asrlarda Movarounnahr va Xurosonda madaniy hayot.
20. Movarounnahr va Xurosonning mug'ullar tomonidan bosib olinishi va Movarounnahr Chig'atoy ulusi tarkibida.
21. Amir Temur davri tarixining asosiy manbalari.
22. Amir Temurning yakka hukmronlik yillari (1370-1405).
23. Amir Temur saltanatining ma'muriy va harbiy tuzilishi.
24. Temuriylar davrida Movarounnahrda siyosiy hayot.
25. Amir Temur va temuriylar davrida ilm fan ravnaqi.
26. Amir Temur va temuriylar davrida me'morchilik.
27. Dashti qipchoq va Temuriylar davlati.
28. Movarounnahrda Shayboniylar hukmdorligi.
29. Buxoro xonligining tashkil topishi.
30. O'zbek xonliklarining tashkil topishi.
31. O'zbek xonliklarida etnik –qabilaviy munosabatlar.
32. Shayboniylar davrida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot.
33. Ashtarxoniylar davrida Movarounnahrda siyosiy jarayonlar.
34. XVII-XVIII asrlarda Buxoro xonligining iqtisodiy
35. Qo'qon xonligining tashkil topishi.
36. Qo'qon xonligining iqtisodiy va madaniy hayoti.
37. Qo'qon va Buxoro munosabatlari.
38. Xiva xonligi Shayboniylar davrida.
39. Xiva xonligi qo'ng'irotlar davrida.
40. Xiva–Buxoro–Eron munosabatlari. Xiva xonligi va qoraqalpoqlar.
41. Toshkent bekligi va uning O'rta Osiyo ijtimoiy-siyosiy
42. O'zbek xonliklarining jahon tarixidagi o'rni.
43. O'zbek xonliklari davrida milliy mafkura.
44. Turkiston viloyatining tashkil etilishi.
45. Mustamlaka sharoitida Turkistonda maxalliy ma'orif.
46. Turkistonda rus-tuzem maktablari va ularning faoliyati.
47. Turkiston o'lkasida ilmiy jamiyatlarning tashkil etishi.
48. Chorizmning Turkistondagi ruslashtirish siyosati va uning oqibatlari.
49. Jadidchilik harakatining vujudga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar.

50. Turkiston Muxtoriyati. Sovet hokimiyatiga qarshi kurash va uning oqibatlari.
51. O'rta Osiyoda milliy – chegaralanish va uning oqibatlari.
52. Sovetlarning O'zbekistondagi qatag'onlik siyosati va uning oqibatlari.
53. O'zbekiston davlat suverenitetining e'lon qilinishi.
54. O'zbekistonda Oliy davlat vakillik organi -qonun chiqaruvchi hokimiyatning shakllanishi (Oliy majlis va senat).
55. Milliy davlat tizimining barpo qilinishi, boshqaruvda Yangi usullarning qaror topishi.
56. O'zbekiston mustaqilligi yillarida Qoraqalpog'iston: iqtisodiy taraqqiyot.
57. Demokratiyani yanada chuqurlashtirish partiyalar faoliyati.
58. Aholini kuchli himoyalash-davlat siyosatining bosh yo'nalishi.
59. Millatlararo totuvlikni ta'minlash choralari
60. Iqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishish.
- 61.

V. UQITISH VOSITALARI

1. Slaydlar
2. Компьютер
3. Internet sistemasi
4. Videoproektor
5. Kadoskop
6. Flipchart
7. Prezentatsiya
8. Doska
9. Bor
10. Kompleks
11. Markerler
12. A2, A3, A4 qag'ozlari.

VI. ADABIETLAR:

Boschilikga olinadigan adabietlar :

1. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. – T.: “O'zbekiston”, 2016. – B.56.
2. Mirziyoev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi” mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. – T.: “O'zbekiston”, 2017. –B.48.

3. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: “O'zbekiston”. – 2017.– B.102.

4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O'zbekiston”, 2017. –B.488.

I. Normativ-huqiqiy hujjetler:

II.

1.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2014.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi 4947-son Farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 5 iyuldagi “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida”gi 5106-son Farmoni.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi “Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 4732-son Farmoni.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevraldagi “Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2752-sonli qarori.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2909-sonli qarori.

7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 26 sentyabrdagi “Oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 278-sonli qarori.

8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 20 avgustdagi “Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 242-sonli qarori.

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 27 fevraldagi “Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish kurslari to'g'risidagi nizomga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida”gi 103-sonli qarori.

10. O'zbekiston Respublikasi kodekslari. Rasmiy nashr. – T.: Adolat. 2014. – 1056 b.

11. O'zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahriri). //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2012., 52-son, 583-modda; 2014., 50-son, 588-modda; 2015., 32-son, 425-modda.

12. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida”gi Qonuni. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002., 12-son, 215-modda.

13. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida”gi Qonuni. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 2002., 12-son, 213-modda.

14. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahriri). //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 2003., 9-10-son, 132-modda.

15. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining referendumi to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahriri). //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 2001., 9-10-son, 176-modda.

16. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahriri). //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 2003., 9-10-son, 138-modda.

17. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida”gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995 y., 9-son, 178-modda; 2003 y., 1-son, 8-modda; 9-10-son, 149-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2014 y., 4-son, 45-modda, 20-son, 222-modda.

18. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 1997., 9-son, 225-modda.

19. O'zbekiston Respublikasining “Siyosiy partiyalar to'g'risida”gi Qonuni. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 y., 2-son, 36-modda; 1999 y., 9-son, 229-modda; 2004 y., 1-2-son, 18-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2004 y., 25-son, 287-modda; 2007 y., 15-son, 153-modda; 2008 y., 52-son, 510, 513-modda; 2014 y., 4-son, 45-modda.

20. O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997., 11-12-son, 295-modda.

21. O'zbekiston Respublikasining “Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida”gi Qonuni. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993 y., 9-son, 320-modda; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 y., 9-son, 241-modda; 1999 y., 1-son, 20-modda; O'zbekiston Respublikasi

qonun hujjatlari to'plami, 2004 y., 51-son, 514-modda; 2005 y., 52-son, 385-modda; 2007 y., 15-son, 153-modda; 39-son, 399-modda; 2008 y., 52-son, 513-modda; 2013 y., 52-son, 686-modda; 2014 y., 16-son, 177-modda, 20-son, 222-modda; 2015 y., 23-son, 301-modda.

23. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri). //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013 y., 17-son, 220-modda.

27. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuni. //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 52-son, 645-modda.

28. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi Qonuni. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998 y., 5-6-son, 91-modda; 1999 y., 9-son, 229-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2008 y., 14-15-son, 86-modda; 2008 y., 52-son, 513-modda; 2012 y., 52-son, 584-mod; 2014 y.,4-son, 45-modda.

31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi

"Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4732-son Farmoni. //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 24-son, 312-modda. 32.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 20 avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 242-son qarori. //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 33-son, 442-modda, 52-son, 646-modda.

Sh. Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalar:

1. Azamat Ziyo O'zbek davlatchiligi tarixi: (Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar). T., 2000.

2. Sagdullaev va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. T., 2000.

3. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. T., 2004.

4. Sagdullaev A.S., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi.-T., 2006.

5. Rtveladze E.V. Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana. – Toshkent, Uzbekistan. 2009.

6. Eshov B.J. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. (o'quv qo'llanma). – Toshkent, Ma'rifat, 2009.

7. O'zbekiston tarixi. T., «Universitet» 1997.

8. O'zbekistonning yangi tarixi. 1, 2, 3-kitoblar. T., «Sharq», 2000.

9. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. Mas'ul muharrirlar D.A.Alimova., E.V.Rtveladze. T., 2001.
10. O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi. 13-jildlik. T., «O'zME», 2000-2006 y.
9. Sergeev I.S. Osnovi pedagogicheskoy deyatelnosti: Uchebnoe posobie. – SPb.: Piter. Seriya “Uchebnoe posobie”, 2004.–B.316.: il.
10. Surmin Yu.P. Teoriya sistem i sistemniy analiz: Uchebnoe posobie.– Kiev:” “MAUP”, 2003.–B.242.
11. Gulomov S.S., Begalov B.A. Informatika va axborot texnologiyalari.– T.:, Fan, 2010.–B.686.

IV. Elektron talim resurslari:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi: www.edu.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari davlat qo'mitasi: www.aci.uz.
3. Kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash: www.ictcouncil.gov.uz.
4. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Bosh ilmiy-metodik markaz: www.bimm.uz
5. [www. Ziyonet. Uz.](http://www.Ziyonet.Uz)
6. [www.infocom.uz.](http://www.infocom.uz)

NAZARIY MATERIALLAR

1-Mavzu. Kirish. Fanning maksadi va vaziyfalari. Ilk davlatchilikka asos solinishi. Milliy davlatchiligimizning tarixiy ildizlari. (mil.avval VIII asr milodiy XII asr).

REJA:

1. Uzbek davlatchiligi tarixining fan sifatidagi urni predmeti va urganish ob'ektlari.

2. Uzbek davlatchiligi tarixini urganishning ilmiy-nazariy va uslubiy asoslari, manbalari, uni davrlashtirish.

3.Davlat tushunchasi. Dastlabki davlatchilik va uning shakllari.

5.Urta Osiyodagi ilk davlatlar. Katta Xorazm, Baktriya podshoxliklar, Sugd xokimligi.

Uzbek davlatchiligi tarixining fan sifatidagi urni predmeti va urganish ob'ektlari.

«Tarix» suzi asli arabcha bulib «utmishdagi vokealar xakida anik xikoya klish» ma'nosini ishlatiladi. Bu suz lotinchadan «istoriya» deb yuritiladi va bu ibora kup garb mamlakatlari xakklari tillarga singib ketgan. Tarix ma'lum bir makonda u yoki bu davrga oid, aniklangan, tadjik etilgan inson xayotidagi vokealar tarakkuyot yulidagi odimlar tuplami. Demak, tarix – bu odamzotning turli dav rva sharoitlardagi kechmishi, insonning xayot uchun kurashi, turli kiyinchiliklarni yengishga, bunyodkorlikka, odamiylikka ezgulikka intilishi yoritib beruvchi fandir. Inson uz manfaatlarini kuzlab turgan murakkab va mashakkatli yulini ifodalovchi xam tarixdir.

Vatanimiz davlatchiligi tarixi predmeti xalkimizning deyarli uch ming yillik murakkab va shonli utmishini, ijtimoiy, iktisodiy, madaniy va ma'naviy xayotini xolisona urganishga, uni tushuntirishga karatilagan.Tariximizni urganar ekanmiz, yana shuni inobatga olmak lozimki, uzbek davlatchiligi sarxadlari xozirgi mutakil respublikamiz xududidan ancha keng bulgan. Shu boisdan xam utmishimizning turli davrlarni urganishda Markaziy Osiyoga oid ma'lumotlar xam yoritilgan va bu tarixiy jarayonni tulorok anglashga yordam beradi. Ayni paytda, mamlakatimizda uzok vaktlardan buyon uzbeklar bilan yonma-yon yashab kelayotgantojik, kozok, turkman, korakolpok va boshka elatlar xam yurtimiz tarixiga daxldor.Uzbekiston xalki insoniyatning ajralmas bir kismidir. Yurtimiz utmishi va bugungi uzga xalklar, davlatlar bilan boglik. Chunki ularning ulkamizda sodir bulgan vokealar u

yoki bu darajada bevosita, goxo bevosita ta'siri bulgan. Shul bois Uzbekiston davlatchiligi tarixi jaxon tarixining tarkibiy kismi desak adolatdan buladi.

Uzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yuk» risolasida va boshka asarlarida olga surilgan tariximizga tegishli dolzarb masalalar utmishimizni urganishga muxim nazariy va kontseptual-uslubiy poydevor rolini uynaydi.

Islom Karimov utmishni urganishda tarixiy taxlilni ilmiy jixatdan xolisona va xalol amalga oshirish asosiy vazifadir, deb ukdirgan edi. Bu vazifani amalga oshirish Uzbekiston davlatchiligi tarixi fanini urganishning ilmiy va uslubiy asoslari tayanishni talab etadi. Bunday yondashish zaminida dialektik uslubni kullash yotadi. Bu degani olamda sodir bulgan xodisalar, vokealar ma'lum bir boglanishda, uzluksiz xarakatda, ziddiyatli tarakkiyot jarayonida sodir bulishini inobatga olmok lozim. Demak, Uzbekiston davlatchiligi tarixini urganar ekanmiz, uning jaxon tarixining bir bulagi ekanligi yodda tutmok darkor. Yurtimiz utmishdagi vokealar sababi, uzga xodisalar kay darajada unga turtki bulganligiga e'tibor berish bizni tugri tushunchaga ega bulishimizda kumaklashadi. Tarixiylik tamoyili usha davr shart-sharoitlarini, tarixiy muxitni inobatga olmokni takozo kiladi. Tarixni urganish faktlarni takkoshlash, mantikiy kiyosiy xulosalar chikarish va umuman falsafiy tafakkurning yondashishni talab kiladi va utmishimizni teran anglashda asosiy mezon bulib koladi.

Tabiiyki, tarixni urganish moddiy va yozma manbalarga tayanadi. Kadimshunoslarning vatanimiz xududida olib borgan arxeologik izlanishlari natijasida aniklangan kuplab topilmalar, ularningtaxliliiy xulosalari kadim ajdodlarimiz xayotini tasavvur etishga imkon beradi. Bundan tashkari, bir kator kadimgi yozma manbalar xam mavjudligi tariximizni tularok bilishga yordamlashadi. Bu urinda «Avesto» mukaddas kitobi, Bexustin bitiklari, kabrtoshlardagi yozuvlar muxim manbadir. Miloddan oldingi V-II asrlarga oid Yunon, xitoy, xindi, vizantiy, armon, eron yozma manbalarida xam Urta Osiyo tarixiga oid ma'lumotlar uchraydi. Yurtimiz utmishini urganishda turkiy, fors va arab tillaridagi manbalar katta axamiyat kasb etadi. Masalan, islomyatga kadar bulgan tariximiz Abu Rayxon Beruniyning «Kadimgi xalklardan kolgan yodgorlik» asarida yaxshi yoritilgan. Shuningdek Yusuf Xos Xojib, Maxmud Kashgariy, Abu Nasr Forobiy kabi allomalar asarlaridatariximizga oid kimmatli muloxazalar mavjud. IX-XII asrlarda va undan keyingi davrlarda mintakamiz tarixiga oid kitoblar, solnomalar va risolalar talaygina yaratilgan. Bular orasida «Buxoro tarixi», «Kesh va Nafas utmishi», «Samarkand tarixi», «Xorazm tarixi» kabi u yoki bu xudud utmishi, axolining turmushi, siyosiy va ijtimoiy axvoli tugrisida katta-kichik asarlar vujudga keldi. Maxmud Koshgariyning uch jildlik «Turkiy suzlar lugati» uzbek va boshka turkiy tillar tarixini urganishda muxim manbadir. Akademik B. Axmedovning «Uzbekiston xalklari tarixi manbalari»

kitobida ulkamiz tarixiga oid urta asrlarda yaratilgan yetmish olti asarga izoxlar beriladi.

Vatanimiz tarixini chukurrok urganishda Nizomul-mulkning «Siyosatnoma»si, An-Nasaviyning «Sulton Jaloliddin Manguberdi», Soxibkironning «Temur tuzuklar», Ali Yazdiyning «Zafarnoma»si, M.Ulugbekning «Turt ulus tarixi», Z.Boburning «Boburnoma», Abulgozixonning «Shajarai turk», M.Solixning «Shayboniynoma» asarlari xam muxim manbadir.Yurtimiz utmishi arxeolog olimlar Ya.Gulomov, S. Tolstoy, V.Masson, U.Islomov, G. Pugachenkova, E.Rtveladze, A. Sagdullaev, A. Askarov, R.Sulaymonova, M.Filonovich va boshkalar tadjikotlarida uz aksini topgan.Olimlar utmish jarayonini ma’lum bir davrlarga bulganlar. Bu davrlar insoniyat tarixida yirik ijtimoiy-iktisodiy va siyosiy tub uzgarishlar, tarakkiyot boskichlari bilan boglik. Xususan, Uzbekiston davlatchiligi tarixi besh davrga bulingan. Ular kuyidagilardir:

- Eng kadimgi davr davlatchiliknin boskichlari (miloddan oldingi ikkiminginchi yillar urtalaridan to milodiy IV asr oxirlarigacha);

- Urta asrlar davri davlatchiligi masalalari (V-XIX asr boshlari);

- Chorizm mustamlakasi davri davlatchilik tarixi (XIX asr urtalari XX asr boshlari);

- Uzbekiston sovetlari xukmronligi davrida davlatchilik (1917-1991 yillar);

- Milliy istiklol davri pukorolik jamiyat kurish (1991 yildan boshlab).

Tariximizni teran bilish, uni idrok etish, uz xalki va mamlakatini istalغان joyda va istalغان darajada tanishtira olish ukuvi – bu tarixiy onglar. Jaxonning bir kator yetuk davlatlarida, xususan AKSh da grajdanlik xukukini olish uchun xar bir kishi davlat tili, mamlakat konstitutsiyasi, xukukini va tarixini bilish buyicha davlat imtixonini topshirishi lozim. Zero, uz tarixini bilgan kishigina mamlakat fukarosi, deb xisoblanishi mumkin ekan. Xalkaro xukuk amaliyotida bunday talab kuyilishi bejiz bulmasa kerak.

Uzbek davlatchiligi tarixini urganishning ilmiy-nazariy va uslubiy asoslari, manbalari, uni davrlashtirish.

Tabiiyki tarix Fani utmish merosini yangi avlodlarga tulakonli yetkazish bilan ularning ma’naviy tarbiyasiga, komil insonlar bulib yetishuviga uz munosib xissasini kushmokda. Yurtimiz utmishi xalk xotirasi, avlodlar urganib sabok oluvchi Xayt maktabidir. Tarix – bu nafakat utmish uning taxlili bugungi kunimiz uchun muxim xulosalar manbai bulib, u istikbolimiz rejasini aniklashda xam katta axamiyat kasb etadi. Tarixning tarbiyaviy axamiyati xam kattadir. Islom Karimov aytganidek, «Xotirasiz barkamol kishi bulmagandek uz tarixini bilmagan xalkning kelajagi xam bulmaydi». Yurtboshimiz «Milliy maikurani shakllantirishda eng katta manba bu xakkaniy yoritilgan tarixdir» deb uktiradilar. Davlatimiz raxbari

«Tarix millatining xakikiy tarbiyachisiga aylanib bormokda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fukarolik ongini shakllantirmokda. Axlokiy tarbiya va ibrat manbaiga aylanmokda», deb yozadilar.

Demak, tarixiy xotira, xakikatni bilish, ajdodlarimiz koldirgan boy ma'naviy merosini egallash talabalarda vatanparvarlik, odillik, xalollik, mexr-okibat, bagrikenglik, mexnatsevarlik, ilmga intilish kabi insoniy fazilatlar shakllanishga yordam beradi. Xulosa kilib aytganda, tarix bu tafakkur bulogi. U bizni utmish vokealariga ochik kuz bilan karashga, ok-korani anikrok kurishga, ziyraklik bilan anglashga urgatadigan, tarixiy shaxslar faoliyatini, xodisalarni kiyoslash, takkoslash asosida mustakil xulosa kilishga da'vat etadi. Shu boisdan tariximizning buyuk murabbiligini doimo yodda tutaylik, e'tibor va extirom bilan urganaylik. Bugungi talaba bu shunchaki tinglovchi yoki ukuvchi emas, balki tom ma'noda u ilmi tolib, mustakil ravishda manbalarni chukur urganib, keng muloxaza kiladigan, Vatanimiz utmishini yaxshi idrok etadigan, bugungi tugri taxlil kiladigan va ertangi kunga asosli ravishda ishonch va umid bilan karaydigan shaxs. Shunday kilib yetishishni zamon takozo kiladi, mustakil Uzbekistonning porlok kelajigi talab kiladi.

"Avesto" jaxon olimlari tan olgan bokiy yodgorlik, noyob tarixiy manba. U dunyoning kup tillariga tarjima kilingan. Kitob frantsuz, ingliz, rus, nemis, fors va boshka tillarda chop etilgan. Asarning jaxon madaniyati va dinlar tarixida tutgan urni bekiyosdir. Shuning uchun xam 1999 yil noyabrda YuNESKO bosh konferenkiyasi "Avesto" yaratilganligining 2700 yilligini dunyo mikiyosida keng nishonlashga karor kildi, 2001 yil oktyabrida Xorazm zaminida "Avesto" va uning insoniyat tarakkiyotadagi urni mavzusida xalkaro ilmiy konferentsiya utkazildi.

Ma'lumki, kadimgi zamon moddiy va ma'naviy tarakkiyoti fanda antik, ya'ni kadimgi sivilizatsiya deb ataladi Jaxonning turli mintakalarida vujudga kelgan bund va tarakkiyot bora-bora umuminsoniy kadriyatlariga, madaniyatga, Sivilizatsiyaga aylantai. Uzbekiston esa insoniyat sivilizatsiyasining kadimgi uchoklaridan biri bulgan. Demak, ulkamizda yashab utgan kadimgi odamlar jaxon ravnakiga, unish bugungi rivojiga uzining munosib xissalarini kushganlar. Shu bois bugungi mustakil Uzbekiston xalklarida milliy gurur bilan birga tarakkiyotga, sivilizatsiyaga intilish xissi kattadir. Ilk davlatlar inson sivilizatsiyasining beshigi bulmish Sharkda paydo buldi va shakllandi. Bundan 7 ming yil avval, ya'ni miloddan oldingi V minginchi yillarda Misrda, mil.av. V-III ming yilliklarda Bobilda, uch minginchi yillarda Krit orolida, ikki minginchi yillarda Yunonistonda, birminginchi yillarda Xitoy va Xindistonda kadimiy davlatlar paydo buldi. Mashxur Rim davlati va Erondagi Axmoniyalar saltanati mil.av. VIII-VII asrlarda yuzaga keldi. Kadimshunoslariing kuplab topilmalariga, "Avesto" va boshka yozma manbalarga tayanib aytish mumkinki, mil.av. I ming yillikning

birinchi yarmida, anikrogi taxminan 2700 yil ilgari Markaziy Osiyoda Katta Xorazm, Baktriya, sunr Sugdiyona, Margiyona deb ataluvchi davlat tuzilmalari paydo buladi.

Davlat tushunchasi. Dastlabki davlatchilik va uning shakllari.

Davlatchilikning vujudga kelishini kanday shart-sharoitlar takozo etgan:

Mintakamizda temirni kayta ishlash, yangi-yangi mexnat kurollarini yaratish inson faoliyatining kengayishi va jadal lashuviga olib keldi, Sugorma dexkonchilik kengayib bordi, xunarmandchilik soxalari kupaydi, kishilarning utroklashuvi shaxarlarning paydo bulishiga turtki buldi. Urugchilik munosabatida uzgarishlar yuz berdi, juft oilalar vujudga keldi, oila jamoasi ishlab chikarish jamaolariga aylandi. Demak, mil.av. X-VIP asrlarda ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilib bordi. Jamiyatdagi ijtimoiy tenglik barxam topdi. Mulkka egalik asa turli ziddiyatlarni vujudga keltirdi. Jamiyatda mulkdorlar, xujayinlar va tobelar, kambagallar katlami paydo bula boshladi. Ijtimoiy tabakalanish jarayoni kuchaydi. Jamoalar urtasida turli tuknashuvlar, janjallar kupayib bordi. Bunday sharoitda jamiyatda ijtimoiy, siyosiy barkarorlikka extiyoj kuchayadi. Shu alfoz ijtimoiy-iktisodiy xayotda tartib tizimi-davlatchilik alomatlari vujudga kela boshlaydi. Dastlabki bunday uyushmalar avval kichik mintakalarda (polis) paydo buldi. Sung ular xududi kengayib bordi. Bunday ma'muriy-xududiy jamoa boshliklarining faoliyati asosan axoli xamjixatligini ta'minlash, muammolarni yechish, nizolarni bartaraf etish doirasida kechar edi.

Xush, davlat nima u Davlat, davlatchilik uz moxiyati bilan insonlarning dolzarb talablarini, tub exgiyojlarini amalga oshirishga, ularning xukuklarini ximoya kilishga, jamiyatda barkarorlik urnatish va uni sak.lashga muljallangan dargox, u muayyan jamoa, elat, xalk tomonidan tashkil etilgan maxsus gurux bulib, uning ma'lum xukuklarga ega bulgan vakillar mavjud. Davlat siyosiy tashkilot sifatida jamiyatni uyushtiradi, xokimiyat bilan xalkni uygunlashtirishga xarakat kiladi, Bir faylasuf-davlatni barpo k.ilishdan maksad odamlarga jannat yaratish emas, balki jamiyatda duzax bulishiga yul kuymaslikdir, degan ekan. Balki alloma xakdir. Chunki jamiyatda barkarorlik balsa, odamlar farovon xayotni uz mexnatlari bilan yaratadilar.

"Avesto" kitobidagi va boshka ma'lumotlarga kura, kadimda, Taxminan bundan 3-3,5 ming yil mukaddam Urta Osiyo jamiyata aloxida yirik oilalardan tashkil topgan ekan. Urug jamoasi (vis) yerga egalik kilgan, bir nechta bir -biriga yakin bulgan uruglar kabilaga birlashgan. Nisbatan yirik kabilalar esa muayyan xududda birgalashib yashaganlar. Bu birlashma daxyo degan nom olgan. Viloyat boshligi daxyopati deb atalgan. Ana shu uyushma dastavval xarbiy-siyosiy birlashma sifatida paydo bulgan. Ular uzi yashagan xududni mudofaa kilgan. Sugorish ishlarini uyushtirgan va boshkarib borgan. Kabila boshliklari vakti-

vaktida tuplanib, kengashib turishgan. Bular dastlabki davlatchilikning alomatlari edi. Iktisodiy va ijtimoiy tarakkiyot jarayonida jamiyatning siyosiy tuzilmasi davlat va uni boshkaruv tizimi muttasil takomillashib borgan. Xususan, davlatlar paydo bulishining osiyocha ishlab chikarish usuliga asoslangan "Shark yuli" bulib, unda iktisodiyotning asosini sugorma dexkonchilik tashkil etgan. Binobarin, yer va irrigaiiya inshootlari davlatning mulki bulgan. Shuniigdek, dexkonchilik jamoasi jamiyatning birlamchi yacheykasi, ya'ni xujayyasi xisoblanagan. Axolining katta kismini safarbar etish zarurati esa, kat'iyatli boshkaruvchilar tabakasining shakllanishiga olib kelgan.

Urta Osiyodagi ikki daryo oraligi-aloxida tarixiy-geografik va tarixiy-madaniy xududdir. Uning sivilizatsiyasi Amudaryo va Sirdaryo tufayli kup ming yilliklar mobaynida vujudga keldi. Bu mintakada yuzaga kelgan davlatlar kadimgi davrlarda xam, urta asrlarda xam umumiy belgilar bulishiga karamay, Markaziy Osiyoning boshka kismalaridagi davlatlardan uziga xos belgilariga kura ajralib turgan. Urta Osiyodagi ikki daryo oraligi xududi doirasining uzida xam shimoliy viloyatlar (Xorazm) va janubiy viloyatlar (Baktriya) ayniksa kadimgi davrlarda etnik va madaniy, til va yozuv, davlat kurilishi tizimi jixatidan bir-biridan fark kilgan. Bu xar bir viloyatga xos bulgan madaniy-genetik tiplar, darajasi xar bir viloyatda turlicha bulgan utrok va kuchmanchi xalklarning rakobatlashuvi bilan belgilangan.

Kadimgi davrda Urta Osiyo ikki daryo oraligida davlat birlashmalarining xar xil shakllari mavjud bulgan:

1. Davlat tipi-podsholik. Boshkaruv shakli-mutlak monarxiya.
2. Davlat tipi-konfederativ podsholik. Boshkaruv shakli-cheklangan monarxiya. Ular odatda kabila boshliklari yoki uz tangasini zarb kiluvchi urug boshliklari tomonidan boshkariladigan bir nechta mustakil ulkalardan iborat bulgan.
3. Davlat tipi-mulkka egalik kilish. Boshkaruv shakli-kabila doxiylari yoki urug boshliklarining meros kilib koldiriladigan xokimiyati.

Urta Osiyodagi kadimgi davlatchilik evolyutsiyasini (tarakkiyotini) bir nechta davrlarga ajratib kursatish mumkin.

1-davr-milod.av II ming yillikning II yarmi-Uzbekiston janubida davlatchilik tuzilmalarining ilk belgilari paydo buldi. Davlatning bunday namunasi Jarkutonda topilgan.

2-davr miloddan avvalgi I mingyillikning bopsh Xorazm Baktriya, Sugd tarixiy-madaniy viloyatlarining shakllanishi.

3-davr mil.av. VI-V asrlarda Axmoniyalar boskini va Urta Osiyoning Axmoniyalar davlati tarkibiga kirishi natijasida maxalliy davlatchilik rivojlanishidagi tanaffus.

4-davr miloddan avvalgi IV-P asrning yarmi. A. Makedonskiy bosib olgandan boshlab Yunon-Baktriya podshoxligining kulashigacha. Bir vaktning uzida maxalliy davlatchilikning tiklana borishi.

5-davr m.av. II yerning yarmi va mil. I asri boshi. Maxalliy davlatlar: Kang, Xorazm podshoxligi Sugd, Dovon davlatlarining mustaxkamlanishi va yaiada rivojlanishi.

6-davr mil. I asri boshidan III asr yarmigacha. Maxalliy davlatchilikning ravnak topishi. Uzbekistan janubiy xududlarining Kushon imperiyasi tarkibiga kirishi.

Urta Osiyodagi ilk davlatlar. Katta Xorazm, Baktriya podshoxliklar, Sugd xokimligi.

"Avesto" xamda yunon mualliflarining guvoxlik berishicha, miloddan avvalgi VII—VI asrlarda Uzbekistan xududida sugdiylar, baktriyaliklar, xorazmliklar, sak va massaget elatlari yashaganlar. Zarafshon va Kashkadaryo vodiysida dexkonchilnk bilan shugullanuvchi kuplab axoli istikomat kilgan. Yozma manbalarda 6u xudud Sugda ("Avesto"da), Suguda (Bexistun yozuvlarida), Arrian, Strabon: Kurtsiy Ruf asarlarida esa Sugdiyona deb nomlangan. Amudaryoning kuyi okimida yashaydigan utrok dexkon elatlari xorazmliklar bulgan. Ularning yurti Xvarizam ("Avesto"da), Xvarazmish (Bexistun yozuvlarida), Xorasmiya (Arrian, Strabon asarlarida) deyilgan.

Sugdiylarning eng yakin kushnilari baktriyaliklar bulib, ularning yurti Surxon vodiysi, Afgonistonning shimoli, Tojikistokning janubiy xududlarida joylashgan. Yozma manbalarda u Baxdi ("Avesto" da), Baktrish (Bexistun yozuvlarida) deb nomlangan. Yunon - rim mualliflari uni Baktriana yoki Baktriya deb ataganlar. Amudaryo buylarida kuchmanchi massaget kabilalari yashaganlar Markaziy Osiyoning toglik, chul va saxro yerlarida asosiy mashguloti chorvachilik bulgan saklar istikomam kilishgan. Miloddan avvalgi VI asrda ular uz yerlarini kabilalar xujumidan ximoya kilish uchun xarbiy ittifokini tuzadilar.

Kadimgi rim va yunon tarixchilarining yozishlaricha, saklar uch ijtimoiy guruxga bulingan. Ularning kupchilik kismi sakatigraxuda, ya'ni utkir uchli kigiz kalpok, kiyib yuruvchi saklar deb atalgan. Ular xozirgi Toshkent viloyati va Janubiy Kozogiston yerlarida yashaganlar. Ikkinchi gurux sakatiaydarayya, ya'ni daryoning narigi tomonida yashovchi saklar deb atalgan. Ular Orol dengizi buylarida, Sirdaryoning kuyi okimida yashaganlar. Pomirning togli tumanlarida va Forgonada saka-xaumovarka deb ataluvchi saklar yashaganlar.

Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda yukorida kursatilgan ulkalarda yashovchi axoli ilk davlat uyushmalarini tashkil etganlar. Bu davlat uyushmalari uzining ma'lum xududi, chegaralariga ega bulib, iktisodiy-geografik makon-katta bir

viloyat sifatida shakllanib borgan. Bu davrlarda Xorazm, Baktriya, Margiyona, Sugdiyona, Fargona kabi viloyatlar mavjud edi. Axmoniylik boskiniga kadar ulkaning asosiy kismini birlashtirib turuvchi siyosiy markaz shimolda Xorazm, janubda Baktriya xisoblantani.

"Katta Xorazm" davlat uyushmasi ittifoqi xududi hozirgi Xorazm yerlari bilan chegaralanib kolmay, balki uning atroflari-hozirgi Korakalpoqiston, Marv xamda Amudaryoning kuyi okimigacha bulgan yerlarni uz ichiga olgan. Yunon tarixchisi Gerodot ma'lumotiga kura kadimda Oks (Amudaryo) buylab 360 dan ziyod sun'iy kanallar, suv inshootlari mavjud bulgan. Dexkonchilikda dukkakli ekinlar, meva-sabzavot yetishtirishga e'tibor kup bulgan. Paxtachilik rivoj topa boshlagan. Kal'alikir, Kuzalikir, Janboskal'a kabi shaxarlar barpo etilgan ekan. Paxsa, xom gisht ishlatiladi, binolarning tashki va ichki kurinishlari kurkamlashadi. Davlatni mustaxkamlash maksadida poytaxt va boshka shaxarlar kalin va mustaxkam mudofa devorlari bilan uralgan edi. Ichki va tashki savdosotik. yuksak darajada rivojlandi. Xunarmandchilik soxalari, togkon ishlari rivoj topadi. Chorvachilikda ot, tuya, kuy-echkilar bokishga e'tibor kuchayadi. Tabiiyki, bu jarayonda dastlabki davlat tizimining uyushtiruvchilik urni usib borgan. "Avesto"da ta'kidlanishicha, Xorazmning kadimiy sulolasi Siyovushiyalar bulgan. Xorazm davlati miloddan av. VI asrgacha uz mutakilligini saklab kola olgan. Xorazmning mustakil davlat sifatida saklanib kolishiga uning mukammal xarbiy bazasi sabab bulgan. Xarbiy kism mustaxkam otlik va piyoda askarlardan iborat bulib, yaxshi kurollangan va kattik itizomga rioya kilgan edilar.

Markaziy Osiyodagi yana bir kadimiy davlat uyushmasi-Baktriya edi. Bu davlatning hozirgi Surxondaryo, kisman Kashkadaryo viloyatlari, janubiy Tojikiston va shimoliy Afgoniston xududlarida joylashganligi ma'lum. Uning poytaxti Baktro (hozirgi Balx) shaxri, podshoxlaridan biri Oksiart ismli shaxs bulgan. Gerodot Baktriyani Misr va Bobil kabi yirik davlatlar katorida tilga oladi. Kadimiy Baktriya tabiiy boyliklarni tufayli Xitoy, Xindisgon, Misr, Bobilga kadar mashxur bulgan. Masalan, Badaxshon lojuvardi (lazuriti) boshka yurtlarda xam kadrlangan. "Avesto"da Baktriya eng guzal ulkalardan biri sifatida ta'riflanadi. Unga karashli Vaxsh vodiysi unumdor bulib, dexdonchilik madaniyati tarakkiy topgan. Xunarmandchilik ayniksa zargarlik keng rivojlangan edi. Eronda saroy tabibi bulib ishlagan yunon tarixchisi Ktesiyning yozishicha, Baktriya miloddan avvalgi VIII—VII asrlarda kudratli davlat bulgan. Bu davlat bir kancha maxalliy xokimliklarni birlashtirgan xarbiy demokratiya tipidagi davlat edi. Baktriya xukmdorlari oltin va kumush tangalar zarb etganlar. "Baktriya" nomi Esxilning eramizgacha bulgan 472 -yili saxnaga kuyilgan "Forslar" tragediyasida kam uchraydi. Kuplab mualliflar baktriyaliklarga "kup sonli", "jangavor" va "botir" xalk sifatida tavsif beradilar. Mamlakatda mustaxkamligi sababli "zabt etib

bulmaydigan "kuplab joylar, shu jumladan, poytaxt Baktr (Balx) bor edi, deb xisoblaganlar.

Sugdiyona xokimligi xam kadimgilardandir. Uning xududlari hozirgi Uzbekistonning Samarqand, Navoiy, Buxoro va Kashkadaryo viloyatlari, Tojikistonning Panjikent, Uratepa va Xujand yerlarini uz ichiga olgan. Xokimlik poytaxti Marokanda (Samarqand) bulgan. Axoli dekkonchilik, chorvachilik, xunarmandchilik bilan band bulgan. Shakarsozlik kengayib borgan. Eng kadimgi shaxar Afrosiyob taxminan 2750-2800 yil mukaddam tashkil topgan. Sugd tili usha paytlardayok jaxon savdo tili darajasida kutarilgap. Bu davlat kushni mamlakatlar bilan savdo-sotik, tijorat ishlarini yulga kuygan.

Ilk davlatchilik asoslarining vujudga kelishida shaxar madaniyatining urni kattadir 2750-2760 Yil avval Marokanda shaxar kiyofasini olaboshladi. Sung Xiva, Buxoro, Termiz, Xazorasp Kesh Kuva kabi shaxarlar paydo buldi. Tabiiyki, madaniyatini boshkaruvsiz tasavvur etish mumkin emas. Osiyoda shaxar madaniyati, davlatchilik va ilk sinfiy jamiyat sunggi bronza davrida, eramizgacha bulgan II yillikning ikkinchi yarmida shakllana boshlagan. Bunga Jarkutonni misol kilib keltirish mumkin. Miloddan oldingi 1 ming yillikning birinchi choragida esa Baktriya, Sugd, Xorazm tarixiy-madaniy viloyatlari shakllaidi, boshkaruv usullari asta-sekin takomillashib bordi. Shunday kilib, mil.av. VI asrga kadar, ya'ni axmoniyalar Urta Osiyoda paydo bulgunga kadar 3 ta yirik davlat birlashmasi- Baktriya, "Katta Xorazm" xamda saklar va massagetlar konfederatsiyasi mavjud bulgan.

Mil. av. VI asr boshlarida vujudga kelib kuchayib borgan axmoniyalar davlati atrofda bir kancha xududlarni bosib oladi va bu sulola Eronda yirik saltanat barpo etadi. Sung ular 545 yildan boshlab Urta Osiyoga bir necha bor xarbiy yurishlar kiladi. Xullas, uzok yillar davomidagi axmoniylarning Urta Osiyo xududiga xarbiy yurishlari natijasida bu ulkaning katta Eron imperiyasi tarkibiga kushib olindi. Axmoniyalar yurtimizda deyarli 200 yil mobaynida xukmronlik kildilar. Usha paytlarda Urta Osiyo turt satraplikka (viloyatga) bulindi - amaldorlari boshlik etib tayinlandi. Makalliy axolii axmoniylarga katta mikdorda kumush xisobidan solik tular edi. Shuningdek, solix sifatida kimmatbaxo toshlar, chorvachilik va dexkonchilik maxsulotlari xam Eron podsholariga "sovga" etilar edi. Markaziy Osiyo viloyatlarining axmoniyalar davlati tarkibiga kirishi okibatida Eron xududi ancha kengaydi Xarbiy eronliklar maxalliy xalklarga ma'lum darajada uz ta'sirini kursatdi.

Mil.av. IV asrda kadimgi dunyo tarixida bir kancha siyosiy uzgarishlar bulib utdi. Bu davrda makedoniyaliklar axmoniylarga kakshatgich zarba beradi. Mil.av. 327 yilning oxirlarida kuzgolonlar bostirilib, Urta Osiyo Iskandar xukmronligi ostida koldi. Shunday kilib, Sugdiylarning yunon-makedon boskinchilariga karshi uch yil davomida olib borgan kurashi tugadi. Urta Osiyo xalklari axmoniyalar

zulmidan kutulib, yunon-makedon asoratiga duchor buldi. Bu zulmdan kutulish uchun Sugdiyona 150 yil, Baktriyaga 180 yil kurashish lozim buldi.

Mavzuga yakun yasar ekanmiz, umumiy xulosa kilib shuni ta'kidlash joizki, kadim ulkamizda mil.av. Ikki ming yillikning oxirlarida sugorma devdonchilik, ixtisoslashgan xunarmandchilik, metallurgiya, shaxarlar, jamiyatning tabakalanishi, davlatchilik, xususan, "voxa davlatchiligi", "shaxar davlatlar" kabi ilk sivilizatsiya belgilari paydo buladi va rivojlanadi. Bunga Xorazm, Bantriya, Sugdiyona davlat tuzilmalari, - ularning uyushtiruvchilik faoliyati ishonchli dalildir. Shu bilan birga, mintakamiz xalki ajnabiy boskinchilarga karshi uzok, yillar davomida kurash olib bordi va bu jarayonda davlatchiligimiz takomillasha bordi.

Tarixiy taxlil shuni kursatadiki, davlatchilik jamiyatning ichida uz ichki konuniyatlari asosida paydo buladi, rivojlanadi. Ya'ni davlat tuzilmasi tashkaridan tayyor xolda kuchirilmaydi, ma'lum jamiyat bagrida tugiladn. Uzbek davlatchiligi tarakkiyoti xam bundan mustasno emas. U miloddan av. II ming yillik urtalaridan xozirgacha bulgan uzluksiz tarakkiyot yulini bosib utdi.

Urta Osiyo ellin davlatlari tarkibida Salavkiylar va Yunon-Baktriya davlatlari.

Ulkan saltanatga asos solgan Aleksandr Makedonskiy miloddan avvalgi 323 yilda vafot etadi. Uning vafotidan keyin bepoyon davlat uch kismga: Makedoniya, Misr va Suriyaga bulinib ketadi. Bu davlatlar Aleksandrning eng yakin safdoshlari tomonidan boshkariladi. Uzok davom etgan uzaro urushlardan keyin, miloddan avvalgi 312 yilda lashkarboshilardan biri Salavk Bobil davlati xukmdori buladi. Salavkiylar davlati tarkibiga Mesopotamiya, Eron, Parfiya, Natriya, Sugdiyona davlatlari kirgan edi.

Salavkiylar davlatida boshkarish tizimi uch bugindan: satraplar, eparxlar va giparxlardan - iborat bulgan. Shu bois Salavk Markaziy Osiyo yerlarini Salavk satrapliklarga bulib boshkarar edi. Ularga uziga yakin kishilardan satraplar tayinlardi.

Salavk I mil.av. 293 yilida ugli Antioxni sharqiy viloyatlar: Parfiya, Martena, Baktriya, Sugdiyona xukmdori kilib tayinlaydi. Bu xududlar xarbiy-strategik va iktisodiy ahamiyatga ega bulgani sabab savdo yullari buylab shaxap va boshka manzilgoxlar kurdirgan edi. Antiox I davrida Baktriya xayotida dastlabki tangalar - kumush, mis draxm va tetradraxmlar (pul birligi) zarb kidingan. Urushlar tufayli izdan chikkan turmush Sugdiyona, Baktriya va Margiyonada tiklaia boshladi, savdo-sotik dexkonchilik, xunarmandchilik rivojlana boshladi. Bu xol okibatda Sharku Garb kartasida madaniy munosabatlarning rivojlanyaishiga olib keldi. Bu davrda Baktriyada madaniyatida yunon madaniyatiniig ta'siri birmuncha kuchaydi. Xududga yunon yozuvi, yunon ogirlik ulchov birliklari, pul munosabatlari, xunardmanchilik va ellin san'ati kirib keladi. Moddiy va badiiy madaniyat, savdo

va shaharsozlik yangncha yunalishda rivojlana boshlaydi. Uz navbatida, yunonlar maxalliy madaniyat va an'analarni kullay boshlaganlar. Natijada aralash madaniyatning-yunon va maxalliy shark, madaniyatining tashkil topish jarayoni yuzaga keldi. mil.av. 250 yillarga kelib, Urta Osiyoda salavkiylar davlatidan ikkita - Parfiya, keyin esa Yunon-Baktriya davlatlari ajralib chikadi. Yunon-Baktriya davlati salavkiylar sulolasidan bulgan Diodot davrida tashkil topadi. Bu davlat Baktriya xududida bulib poytaxti shimoliy Afgonistondagi Baktro (Balx) shaxri bilgan, yunonlar boshkargan. Xukmdorlardan Yevtidem, Demetriy, Yevkratid davrlarida Xindistonning shimoli-garbiy kismi, Amudaryo va Sirdaryo urtasidagi katta yerlar bosib olishadi.

Yunon-Baktriya davlatida xokimiyat podshox tomonidan boshkarilgan edi. Davlat bir necha viloyatlarga bulingan. Viloyat xokimlari esa podshoxga buysungan. Yunon-Baktriya podshoxligi davrida Urta Osiyoda dexkochilik, xunarmandchilik va shakarsozlik rivojlanganini, madaniy xayot usganligini arxeologik topilmalardan bilish mumkin. Yunon-Baktriya davlatida tangalar hukmdor tasviri bilan zarb kilingan. Termiz, Taxti-Sangin, Denov, Kampirtepa Afrosiyobdan topilgan yodgorliklar bu davlatning ijtimoiy madaniy xayotda ellinlar madaniyatining sezilarli ta'siri bulganligidan darak beradi. Yunon-Baktriya podsholigi davrida deyarli barcha viloyatlarda iktisod va madaniyat yuksaladi. Mil av. II asrniig urtalariga kelib Yunon-Baktriya davlati uz kudratini yukota boshlaydi. II asrning uchinchi choragiga kelib bu davlat Sharkiy Turkiston orkali kirib kelgan yue-chje kabilalari xujumi natijasida inkirozga uchraydi.

Kushon saltanatining tashkil topishi va yuksalishi. Davlat boshkaruv tizimi va madaniy xayot. Buyuk ipak yuli -Garb bilan Sharkni boglovchi asosiy omil.

Arxeolog E.V Rtveladze fikriga kura, Urta Osiyoda kadimda davlatlar rivojlanishining turtinchi davri miloddan avvalgi IV asr oxiridan miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmiga tugri keladi. Bu davrlarda Yunon-Barktriya xukmronligi bilan bir vaktida uzida maxalliy davlatchilikning tiklanish jarayoni yuz bergan. Jumladan, miloddan avvali IV asrning oxirgi choragida Xorazmda podshoxlik mavjud bulgan. Arrian asarlaridan ma'lumki, miloddan avvalgi 329 yilda Marokandda A. Makedonskiy ittifokchilik munosabatlari urnatish uchun kelgan Xorazm shoxi Farasmanni kabul kilganligi tarixdan ma'lum. Mil. av. III asr oxiri-mil.av. II asrda Fargona Dovonda, Sugdda aloxida shaxar-davlatlar shakllanadi. Ayni shu davrda Kang davlati karor topishi yuz bergan. Bu davlatlarning xar biri uz tangalarini zarb etgan. Bu mustakil mulk mavjud bulganligidan dalolat beradi.

Tadkikotchi olimlarning fikriga kura, Fargona vodiysida davlatchilik V-IV paydo bulgan. Mil. av. II-I asrlarga oid Xitoy manbalrida Kadimigi Fargona keng, boy va kup axolili, 70 dan ortik katta va kichik shaxarlari bor deb tilga olinadi. «Polona» bu Fargonaning xitoycha talaffuz etilishidir. Xitoy manbalariga kura

mil.av. II asrda Fargonada 300 yakin axoli yashagan. Voxada shaxarlar kup bulib, poytaxti Ershi shaxri (hozirgi Marxamat) bulgan. Dovon kishlok xukjaligi yuksak darajada rivojlangan mamlakat edi. Dexkrichilik bilan shugullanuvchi utrok axoli bilan bir katorda, Fargonaning chul va dasht xududlarida kuchmanchi chorvador axoli xam yashagan. Manbalarda bu kuchmanchilarning ot ustida turib kamon otishga moxir ekanliklari xakida kayd etiladi. Usha davrda Dovon davlati uzining "afsonaviy" va "samoviy" otlari bilan shuxrat kozongan. Dovon argumoxlari mamlakatdan tashkarida xam xususan, Xitoyda kadrlangan. Dovonliklar usta savdogar xisoblanganlar va foyda ustida rakobtlashganlar. Mil.av. II asrning oxirlarida Xitoy imperatorlari Dovonni bosib olishga bir necha bor xarakat kiladilar. Ammo Xitoy kushinlari utib istexkomga aylantirilgan Dovon kal'alari sindirishga ojizlik kiladilar. Shuningdek, kushni davlatlar tomonidan kullab kuvvatlangan dovonliklar xitoyliklar ta'siriga tushmasdan uz mustakilliklarini saklab kola oladilar. Kadimgi Fargona davlati ancha adolatli va demokratik jamnyat xisoblangan. Podshox davlat ishlarin Oksokollar kengashiga suyangan xolda yuritgan. Oksokollar kengashi doimiy bulib, unda davlatning eng muxim masalalari muxokama kilingan. U uziga xos chikaruvchi organ vazifasini konunchikaruvchi organ vazifasini bajargan. Mamlakat xududlari shaxarlar va voxalarga bulingan xolda boshkarilgan. Xar bir shaxar, voxaning uz xukmdori bulgan. Ichki tartibni saklash va mamlakatni tashki dushmanlardan ximoya kilish uchun Dovonda asosan piyoda askarlar va suvoriylardan iborat bulgan 60 ming kishilik kushin mavjud bulgan. Jangchilar zarur ozik-ovkat maxsulotlari bilan uzlarini uzlari ta'minlaganlar. Dovon uzining butun tarixi davomida yirik imperiyalar va kuchli davlatlar ta'siri ostiga tushmasdan uz siyosiy erkinligini saklab kelgan. Demak, Dovon-Fargona davlati mil.av. IV-mil. av. asrlarda mavjud bulgan va boshkaruv tizimiga kura podshoxlik xisoblangan.

Kang davlati mil.av. III asrning boshlarida Yunon-makedan xukmronligiga karshi kurashlar va ichki nizolari keskinlashuvi natijasida paydo bulgan. Bu davlat xududi dastlab Sirdaryoning urta okimidagi yerlar (Toshkent voxasi xamda unga tutash tog va chul zonalari)dan iborat edi. Mil.av. II asrning boshlariga kelib Kang davlatining yerlari birmuncha kengayib, sharkda Fargona vodiysi shimoliy-sharkda yue-chje kabilalari bilan, shimoli-garbda Sarisuv daryosi, garbda Sirdaryogacha borgan. Bu katta xudud Toshkent voxasini, Talas vodiysini va kisman Chu daryosining kuyi okimidagi xudud Kang davlatining asosiy yerlari xisoblangan. Bu davlat iktisodiy va madaniy jixatdan ancha rivojlangan edi. Kang davlatining asosiy axolisi utrok va yarim utrok bulib uning xududida kuchmanchi chorvadorlar xam yashar edi. Utrok axoli asosan vodiya yashab, dexkonchilik, bogdorchilik va xunarmandchilik bilan shugullanib kelgan. Sun'iy sugorish ishlari yaxshi yulga kuyilgan.

Kang podshoxlari, ya'ni xokonlari va ularning xonadoniga yaqin kishilar boy chorvadorlardan bulgan. Kang xukmdorlarining markaziy shaxarlari ikkita bulib, yozni Utrorda, kishlovni kangdizda (uning xarobalari Toshkent viloyati Okkurgon tumanida) utkazar edilar. Kangliklarda kuplab kal'a va kurganlar bulib, ular dushman kamaliga bardosh beradigan kilib kurulgan. Ularda xunarmandchilikning turli soxalari yaxshi rivojlangan. Kang xarobasidan, Choshtepa va Toshkent voxasi boshka tepakurgonlardan topilgan arxeologik ashyolar Kang davlati madaniyatining namunasi xisoblanadi.

Manbalarda Kang xukmdorlarining nomlari tilga olinmaydi, odatda ular uzlarining ismlari bilan birga urug nomi nomini xam kullaganlar va "Kang xonadoni xukmdori xokon" deb ataganlar. Kanglilar uchun «xalk kushin» tushunchasi xos bulib, bunda xar bir erkak-oila boshligi ayni paytda safda turishga tayyor askar xisoblangan. Shu bois Kang davlati kushinlarining soni ulardagi oilalar soniga teng bulgan. Davlatda saylangan xukmdorlarning xokimiyati oksokollar Kengashiga tayangan va ularning xukuklari kengash tomonidan cheklab kuyilgan. Xarbiy yulboshchilik xukmdorning vazifasi xisoblangan. Shuningdek, kushni davlatlar diplomatik muzokaralar olib borish vakolatiga ega bulgan. U diniy marosimlarni ado etishda xam bosh-kosh bulgan. Axoli asosan Kuyosh xudosi Mitraga va boshka iloxlarga topingan. Kang davlati uziga boshka kabilalarning kushib olinishi xisobiga uziga xos konfederativ podshoxlik tashkil kilib, mustaxkamlangan. Xar bir kabila boshligi xarbiy yulbosh sanalib, uz bayrok turlari va urug gerblariga ega bulganlar. Urush sharoitida xokon bayrok ostida jang kilganlar. Kabila-urug boshliklariga viloyat va tuman boshliklari buysungan. Mil.av. III asrda paydo bulgan bu davlat mil. III asrga kelib parchalanib ketdi.

Miloddan avvalgi IV-II asrlarda kadimgi Xorazm mustakil davlat bulib, Iskandar, Salavkiylar va Yunon-Baktriya davlatlari tarkibiga kirmagan. Bu xol Xorazmda uziga xos maxalliy davlatchilik tizimi rivojiga muxm omil buldi. Davlat tipi - podshoxlik bulib boshkarish shakli mutlok monarxiya ya'ni yakkaxokimlik edi. Milodiy I asrdan boshlab Xorazmda Afrigidlar sulolasi xokimlik tepasiga kelgan va 700-800 yil davomida xukmronlik kilgan. Bu davrlarda podshoxlikda markazlashtirilgan tartibda tanga zarb kilingan va xokimiyat sulolaviy tarzda meros bulib kolgan. Zarb kilingan tanga pullarda Artov, Artamux, Vazamir kabi Xorazmshoxlar ismlari uchraydi.

Arxeologik tadkikotlar natijasida Xorazmda xududlaridan kuplab yodgorliklar topilgan. Jonboskal'ya Kuykirilgan kal'a, Tuprokkal'a shular jumlasidandir. Bu shaxarlar atrofi mudofaa devorlari bilan urab olingan devorlarda shinaklar va minoralar mavjud bulgan Kyxna shaxarlarning asosiy inshooti ulkan kal'a bulib, Xorazm xukmdorlarining karorgoxi bulgan. Tuprokekal'ada ikki kavatli, turli maksadlarda foydalanilgan, tashkari xonadonlardan maxsus kabulxonalar, ya'ni "shoxlar koshonasi" xam bulgan. Kabulxonaning devorlari va

supalari turli tasvirlar bilan bezalgan. Shuningdek, bu kal'ada yozuv namunalari jam topilgan. Xorazmda dekkonchilik va xunarmandchilik yukori darajada rivojlangan. Shaxarlar muxim savdo yullarida joylashgan.

Kupshon podshoxligi. Spitamen kuzgoloni maglubiyatga uchragandan sung mil.av. IV asr oxirlarida asli Urta Osiyoda yashagan massaget- toxar kabilalarining katta bir kismi Sharkiy Turkistondan to Mugiliston chegaralarigacha bulgan xududlarga kuchib utganlar. Ana shu kabilalar tarixi bilan boglik mil.av. IV asr oxirlari va milodning V asriga oid ma'lumotlar Xitoy manbalaridan olinganligi sababli kabila, urug, shaxslar, joy va shaxar nomlari xitoycha nomlar bilan berilgan. Urta Osiyodan Sharkda tomom kuchib utgan massaget-toxarlar Xitoy manbalarida yue-chjelar nomi bilan atalganlar. Xitoyning shimolidagi katta xududlarda xunn kabilalari yashagan. Takdir takozosiga kura, xunlar bilan yue-chjelar urtasida ziddiyatlar kuchayadi. Natijada xunlar mil.av. 176 yili yue-chjelarni garbga sikkib chikaradi. Fargona (Dovon) podshoxligi xududlariga chekingan yue-chje kabilalari bu yerda shaxar va kishloklar barpo kiladilar. Xozirgi Namangan viloyati Kushon kishlogi va Kosonsoy tumani shular jumlasidandir. Ular mil.av. 140-130 yillarda Yunon-Baktriyani xam uzlariga tobe kiladilar va "Katta Yue-chje davlat uyushmasiga asos soladilar. Bu davlat uyushmasiga beshta xokimlik: Guyshuan, Xyumi, Shaunmi, Xise va Dumilar buysunar edi.

Bulardan biri Guyshuan (Kushon) xokimligi ancha kuchayib, boshka xokimliklarni birlashtiradi va Guyshuan xokimi Kujula Kadfiz uzini yagona xokim deb e'lon kiladi. Natijada yangi davlat-Kushon davlati paydo buladi va xozirgi Surxondaryo viloyatining Shurchi tumanidagi Dalvarzintepada joylashgan manzilgox bu davlatning poytaxti bulib koladi. Kujula Kadfiz davlat chegaralarini kengaytirib, kudratini oshiradi. Parfiya, xozirgi Afgoniston xududi va Kashmirni egallaydi. Kujula vafotidan keyin uning ugli Vima taxtga chikadi va Xindistonning markaziy viloyatlarini uz davlati tarkibiga kushib oladi. Vima Kadfiz 30 yil xukmronlik kilgan. Undan sung Kanishka mamlakatni boshkaradi va u Xindistonning janubiy Xududlarini zabt etadi. Natijada Kushon davlati katta saltanatga aylanib, Xitoydagi Xan davlati xamda Rim imperayasi bilan rakobatlashish darajasiga kutarildi. Kushonda davlat tipi konfederativ podshoxlik bulib, boshkaruv shakli monarxiya edi. Viloyatlar va shaxarlar davlat tepasida turuvchi oliy xukmdor noiblari tomonidan bokarilgan. Ular oliy xukmdorga suzsiz itoat etib, doimiy ravishda davlat xazinasiga ulponlar tulab turganlar.

Kushonlar davlatida zarb etilgan kumush, oltin tangalarning bir tomonida Budda xudolari, zardushtiylar xudolari Anaxita, Mitra rasmlari uchrasa, ikkinchi tomonida esa "shox", "shoxlar shoxi" atamasini kuramiz. Buyuk ipak yuli tarmochlarida joylashgan Kushon podshoxligi gullab yashnadi. Kupdan-kup yangi

shaxarlar bunyod etildi. Bu davrda kuplab sugorish inshootlari kurilib, yangi yerlar uzlashtirildi.

Shaxarlar kurilishida anik, binokorlik koidalari amalga oshirilgan. Shaxarlar tugri burchakli bulib, kalin devorlar bilan uralgan, Shaxar tuzilishiga kura, u bir necha kismllarga bulingan: xokim saroyi (kal'a), xunarmandchilik ustaxonalari, guzarlar, aloxida ibodatxonalar joylashgan kismi, savdo maydoni va boshkalar tartibli ravishda joylashgan edi. Kushon podshoxligi iktisodiyotining asosini sugormia dexkonchilik, savdo va xunarmandchilik tashkil kilgan. Ular yukori darajada rivojlangan. Xindiston, Xitoy va Rim saltanati bilan savdo va elchilik munosabatlari urnatilgan edi. Savdo munosabatlarning rivojlanishida Buyuk ipak yulinng axamiyati katta bulgan. Termizdan Rim tangalari xazinasini, Urta yer dengizi atrofi xududlarida esa kushon tangalari topilgan.

Kanishka davrida Xindistondan tarkalgan Buddha dini davlat diniga aylandi. Oromiy va yunon yozuvlari bilan birga kushon yozuvi xam mavjud bulgan. Kushon saltanati davrida me'morchilik va tasviriy san'at yuksak darajada rivojlangan edi. Buni ulkamizning Ayritom, Kuxna Termiz, Koratepa budda ibodatxonalarini Fayoztepa, Xolchayon, Dalvarzintepa va boshka joylardan kazib olingan arxeologik topilmalardan kurishimiz mumkin. Muxtaram uchuvchi, talabalarimiz yurtimizdagi Uzbekiston davlat tarix muzeyi, Uzbekiston amaliy san'ati muzeyi va boshka muzeylardagi tarixiy eksponatlarni kurish jarayonida bunga uzi xam amin buladi. Kushon davri shaxarlari xarobalarini va kabrlarini urganish ulka xalklarning urf-odatlarini, diniy karashlarini tugrisida kimmatli ma'lumotlar beradi. Xususan, Dalvarzintepa ashyolari ushonlarning diniy e'tikodlarini buddizm bilan zardushtiylik bulganiki kursatadi. Ayniksa, yapon olimlari bilan Darvarzintepada, frantsuz arxeologlari bilan Afrosiyobda olib borilgan tadqiqotlar talabalarimizga muxim ma'lumotlar beradi.

Kushon saltanati inkirozi Xuvishka podshoxligi davridan boshlanadi. Bu jarayon Erondagi Sosonnylar davlatining tarix saxnasiga chikuviga asosiy omil buldi. Xususan, sosoniy xukmdorlardan Shopur I ning (milodiy 242-243 yillar) va Shopur II ning (mil, 309-379 yillar) Kushonlarga bergan zarbalari xal kiluvchi urin tutdi. IV asrga kelib Kushon podshoxligi asosiy xududlaridan maxrum buldi. Kushonlarning ayrim mulklari fakat Shimoliy Xindistonda ma'lum vaktgacha saklanib koldi.

Eftaliylar davlati, undagi boshkaruv tizimi.. Yerga egalik munosabatlarning shakllana boshlashi. Turk xokonligi, davlat boshkaruv tizimi.

Kushonlar davlati inkirozidan sung boshlanib ketgan tarkoklnk okibatida xar bir voxada aloxida ulka mulklar paydo buldi. Bu mulklarning xukmdorlari xar xil xududda turlicha nomlar bilan yuritilgan: Buxoroda buxorxudot, Choganiyonda - choganaxudot, Vardonzida - vardonxudot, Toshkentda - tudan, Samarkand va Fargonada - ixshid, Ustrashonada - afshin, Xorazmda - xorazmshox, Ilokda -

deadon va xokazo. Bu xukmdorlarning odatda uz xarbiy kuchlari-chokarlari bulgan. Markaziy xokimiyat ana shu xukmdorlar uyushmasidan tashkil topgan edi. Mamlakatimiz xududida ilk urta asrlar davrida tashkil topgan yirik davlatlardan biri - Eftaliylar davlatidir. Eftaliylarning etnik jixatdan kaysi kabila-mansubligi, tillari tarixda yetarlicha tadjik kilingan emas. Eftaliylar tarxiga oid ayrim ma'lumotlar rimlik tarixchi Martsellin (IV asr), vizantiyalik tarixchi Paniyskiy (V asr), va boshka tadjikotchi olimlar asarlarida mavjud. Olimlarning xulosalariga karaganda, milodning IV asri urtalarida kushonlar bilan Eftaliylar boshka kabilalar bilan birlashganlar. Ularni xioniylar va kidariylar deb atashgan.

Baъzi tarixchilar xioniylar (xonlar)ni kushonlarning aynan uzi deb xisoblaydilar. Kidariylar nomi bilan atalgan kabila (bu nom kabila boshdigi va podshoxi Kidirnomi bilan boglik.) esa V asrda massaget kabilalaridan kabilalaridan ajralib chikkan, deb taxmin kilinadi. Xullas, nima bulganda xam muarrixlar eftaliylarni asli Urta Osiyoda ilgaridan yashab kelgan sak-massaget va xunn kabilalarining birikmasidan kelib chikkan deb xisoblaydilar. «Eftal» suzi esa eftaliylar shoxi Vaxshunvor Eftalon nomi bilan boglikdir. Vaxshunvor 457 yildan e'tiboran Chogniyon, Toxarisgon, Badaxshonni uziga buysundirib Urta Osiyoda katta davlatga asos soldi. V asrning ikkinchi yarmi va VI asr boshlarida Eftaliylar davlati xududlariga Urta Osiyo, Sharkiy Eron, Shimoliy Xindiston va Sharkiy Turkiston yerlari kirar edi.

Eftaliylar zamonida saltanat yakka xukmdor tomonidan boshkarilgan. Davlat boshkaruv tipi konfederativ podshoxlik bulib, boshcharuv shakli cheklangan monarxiya bulgan. Taxt vorisini aniklab, takdim egadigan kengash mavjud bulgan. Bu kengash sulolaning muъtabar vakillari, amirlar, yirik arkonlardan iborat bulgan. Eng muximi, Eftalitlar davrida davlatimiz konunlar asosida boshkarilib, bu turkiy tuzuklardan iborat bulgan. Katta xududni egallagan bu davlatda ba'zi katta viloyatlar maxalliy sulolalar tomonidan boshkarilgan. Eftaliylarning xarbiy kushinlari katta kuchga ega bulgan. Askarlari kulida xarbiy kurol-yaroklardan gurzi, uk-yoy va asosiysi kilich muxim urin tutgan. Ular lashkarlariniig asosini otlik askarlar tashkil etgan.

Milodiy V asrda sosoniylar va eftaliylar davlati urtasidagi xarbiy tuknashuvlarda eftaliylar kushinining ustun kelishi ular xarbiy maxoratining yukori darajada ekanligidan dalolat beradi. Sosoniylarning sharkka yurishlari eftaliylarning karshiligi tufayli tuxtadi. Ular Eron podshoxlarining ichki siyosatiga xam aralashib turdilar, xatto shoxlardan kaysi birini saylash va tayinlash masalasini xal kilish ularning kulida bulgan. Eron davlati xar yili etaliylarga ulpon tulab turgan. Eftaliylar davlatining poytaxti xakida ma'lumotlar yuk. Bunday markaz Poykan (Boykent) yoki Balx bulgan degan taxminlar bor. Vizantiyalik muarrix Prokopiyning xulosalariga kura, eftal podshoxlari yuritgan siyosat Vizantiya yoki fors podshoxlari yuritgan adolatli siyosatdan kam bulmagan. Eftaliylar davlati

xududidagi Kushoniya (Kattakurgon yakinida), Rivdad, Poykand, Samarkand, Termiz, Gurgon, Varaxsha kabi shaxarlar katga axamiyatta ega bulgan. Bu davrda jamiyagda yerga egalik munosabati shakllanayotgan bulsada, kullar mexnatidan foydalanish davom etgan. Karor topayotgan yerga egalik kilish munosabatlariga kura, katta yerlarni egallab olganlar dexkon nomi bilan atalgan. "Dexkon" kishlok xokimi ma'nosini anglatgan. Uzining kichikrok yerida xujalik yuritganlar kashivarzlar, yeridan ajralib kolib dekkon xujaliklarida yollanib ishlaganlar kadivarlar deb nomlangan.

Eftaliylarning bir kismi kuchmanchi bulib, chorvachilik bilan shugullansalar, asosiy kismi shaxar va kishloklarda yashaydigan utrok axoli bulgan. Kupgana xududlarda, xususan, Kashkadaryo va Zarafshon vodiylarida galladan tashkari sholi xam yetishtirilgan. Shuningdek, kuplab guza ekilgan va Markaziy Osiyoning paxtasi, xatto Xitoyda xam mashxur bulgan. Yilkichilik bilan shugullangan axoln asosan tog va tog oldi yerlarda yashashgan, zotdor argumoklar Fargona vodiysida kupaytirilgan. Sugoriladigan yer maydonlarining ma'lum bir kismi feodal munosabatlarning karor topa boshlashi bilan mulkdor zodagon tabaka vakillari-"dekxonlar" kuliga utaboshlagan. Bu esa erkin dexkonlarning zodagon dexkonlarga karam kadivarlarga aylanishiga asos bulgan. Dexkonchilik vokalarida Eftaliylarning V-VI asrlarda utroklashuvi kuchayadi va sugorma yerlarga talab ortadi. xozirgi vaktida xam mavjud bulgan Zaxarik. Buzsuv, Dargom kanallari V asrda barpo etilgan eng yirik sugornsh tarmoklaridan bulgan.

Shu davr me'morchiligida kasrlar kurilishi ayniksa axamiyatli bulgan. Bu kasrlar 2 kavatli, shipi tekis, gumbazsimon va ravoksimon kilib yopilgan bir necha xonadan iborat bulgan. Saroy va kasrlar kurilishida V asrdan boshlab pishik gishtlar ishlatila boshlangan. Saroy ibodatxonalar devorlari rangdor tasvirlar bilan bezatilgan. Eftaliylar me'morchiligining ajoyib namunalaridan biri Buxoro yakinidagi Varaxsha saroyi bulib, u buxorxudotlarning VI-VII asrlardagi karorgoxlari bulgan. Eftaliylar davrida xunariandchilikning kulolchilik, shishasozlik, chilangirlik, buzchilik, zargarlik, kurolsozlik kabi turlari yaxshi tarakkiy etgan. Chochda yasalgan uk va yoy "kamoki chochiy" nomi bilan mashxur bulgan. Eftaliylar Eron, Vizantiya, Xindiston, Xitoy kabi mamlakatlar bilan elchilik, savdo-sotik munosabatlarini olib borishgan. Xususan, 456 yili Eftaliylar Xitoyga uzi elchilarini yuborganlari tarixda kayd etilgan.

V-VI asrlarda diniy e'tikod va tasavvurlari bilan uzviy boglik bulgan sopol xaykalchalarni yasash va ularga topinish keng yoyiladi. Ulkan xududga yeyilgan Eftaliylar davlatida turli diniy e'tikodlar turlicha bulgan. Sugdda zardushtiylik keng tarkalgan. Toxariston va Sharkiy Turkistonda esa buddiylikka e'tikod kiluvchilar kup bulgan. Shaxarlarda nasroniylar va yaxudiylar jamoalari xam mavjud edi. Shunday kilib, V-VI asrlarda yurtimizda Eftaliylar sulolasi 100 yildan ortik xukmronlik kildi. Bu sulola vakillari tarkok mamlakatni birlashtirib, siyosiy,

iktisodiy, madaniy munosabatlar va tashki aloqalar tarakkiyotining yuksalishiga erishdi. Ammo 563-567 yillarda turk xokonlari tomonidan berilgan zarbadan sung Eftaliylar inkiroz sari yuzlandilar va xokonlik ta'siriga tushib koldilar.

VI asr urtalarida Oltoyda Turk xokonligi tashkil topdi. Davlatning asoschilari Ashina urugidan bulmish Asan va Tuular turkiy kabilalar ittifokini tuzgan edilar. Tuuning ugli Bunin 551 yilda Markaziy Osiyoda eng kuchli xisoblangan jurjanlar xonini yengib, Turk xokonligi davlatiga asos soldi Xokonlikda birinchi xukmdor Bumin bulib, u taxtga Ili xokon unvoni bilan utirdi. 553-572 yillarda xukmronlik kilgan Mugan Xokon davrida esa xokonlik Markaziy Osiyoda siyosiy ustunlikni uz kuliga oldi. Aynan mana shu, davrda turklarning garbda jurjan kabilalari va eftaliylarga karshi faol xarbiy xarakatlari boshlandi. 552-555 yillardayok Buminnng ukasi Istami "un tuman kushinining" sarkardasi bulib, garbiy yerlarni uziga buysundira boshlagan edi. Eftaliylar davlati tor-mor etilgandan sung bosnoling xududlar bevosita goliblarning oliy xokimiyatiga buysundirilgan edi.

Xokonlik usha davrnng eng yirik davlatlari Vizantiya, Sosoniylar Eroni, Xitoyning siyosiy va iktisodiy munosabatlari tizimiga kushildi va Buyuk itak yuli ustidan nazorat urnatish uchun kurasha boshladi. Turk xokonligining tarixi uzluksiz urushlar va uzaro ichki kurashlar bilan tulgan edi. Buning natijasida 581-603 yillar oraligida u ikki kismga Sharkiy va Garbiy turk xokonliklariga bulinib ketdi.

Garbiy xokonlik tarkibiga Yettisuv, Chu vodiysi, Irtish, Ishim daryolari buyidagi yerlar. Urta Osiyodagi Yarim mustakil davlatlar kushib olingan edi. 630-632 yillarga kelib garbiy turk xokonligi uz yuksalish chukkisiga yetdi. Garbny xokonlikda Istami Yabguning ugli Kopa Churin xokon buldi. U tadbirkor va aklli xukmdor edi. Ammo undan keyingi olti xokon davrida mamlakatdagi vaziyat keskinlashdi, xalk kuzgolonlari boshlandi. 585-586 yillardagi Obruy boshchiligidagi chuzgolon bunga yorokin misoldir. 618 yilda garbiy Turk xokoni Sheguy vafotidan sung taxtga utirgan Tun Yabgu davrida xokonlik yana uz kaddini biroz tiklab oldi. Tun Yabgu 12 yil ichida garbiy xokonlikni kuchaytirdi. Uning davrida boshkaruv tartiblari (tizimi) islok etildi.

Kadimgi turklarning tasavvuriga kura, davlatchiliki uzida mujassam etuvchi shaxs xokon yoki uning sulolisi bulgan. Xokon uch kuchga tayanar edi. Bular Osmon-Tangri irodasi, yer-suv saxovati va turk xalkining faoliyati edi. Xokonning rafikasi xotun unvoniga ega bulgan. Keyinchalik bu unvonni olgan ayol etnik mansubligidan kat'i nazar umuman xukmdorning rafikasini anglatadigan bulib koldi.

Taxtga vorislik tartibiga kura, taxt otadan ugilga emas akadan ukaga, kichik amakidan katta jiyanga meros edi. Shaxzodalar uzlarining xukmdorlik navbatlari kutib, ungacha uzlariga berilgan uluslarda xokimlik kilar edilar. Xokimiyatni xukmron sulola kulida jamlash odati Markaziy Osiyo davlatlarida boshkaruvning

an'anaviy usuli bulib, u ikki yoklama samara berardi. Bir tomondan, kuchmanchi chorvachilik xukmron bulgan sharoitlarda boshkaruvning va mudofaaning barkarorligi ta'minlansa, ikkinchi tomondan, sulolaning uz ichida xam nisbatan osoyishtalikka erishilar edi.

Davlatning asosini yer bilan xalk tashkil etardi. Xokonlik davlatchilikning mustakil va an'anaviy Urta Osiyo shakllarini rivojlantirdi. Davlatni boshkarishda xokonga uning karindoshlari, eng avvalo, xukmron sulola a'zolari va ular tomonidan yaratilgan boshkaruv apparata yordam berar edi. Xokonning karindoshlari va oga-inilariga tegin unvoni berilgan. Davlatda turli-tuman lavozimlar bulib, ulardan beshtasi oliy mansab xisoblangan: yabgu, shad, teginlar, eltabarlar va tudunlar. Barcha mansablar meros kilib koldirilgan. Tudunlar buysundirilganlar ustidan nazorat kilish va soliklar yigish vazifasi bilan shugullanganlar.

Turk davlati yetarli darajada ishlab chikilgan jinoiy konunchilikka ega bulgan. Jazoning asosiy turlarini katl etish, kompozitsiya, ya'ni tovon tulash va talion xisoblangan. Ulim jazosi davlatga karshi jinoyatlar uchun (isyon kutarish, sotkinlik va xokazo) xamda odam uldirganlik uchun berilgan. Odam uldirganlik uchun katl etish yoki odam a'zosini kesib tashlash talion deyilgan. Shaxsga karshi karatilgan boshka jinoyatlar kompozitsiya, ya'ni yetkazilish zararni un barobar kilib tulash, tovon kabi usullar kullanilgan. Xokonlkda axoli va kushin bulinishida unlik tizimi mavjud bulgan. Ular orasida shaxsiy soxchilar, xokonlarning zirixli gvardiyasi ajralib turgan. 10, 20 va 40 kishilik aloxida kushilmalar shadlar yoki yobgu kumondonligida bulgan. Kushin xizmat kilish majburiy xisoblangan. Davlat, odatda 100 ming kishilik kushin olish kuldratiga ega bulgan. Bunday kushin davlat kudratining asosiy tayanchi xisoblangan. VII asr urtalarida kelib xokonlik zaiflashib bir necha kismmlarga bulinib ketgan. Bu vaziyatdan Xitoyning Tan saltanati foydalanib Urta Osiyo yerlariga bir necha sukilib kirishga xarakat kilab kurgan. Xokonlik ulkan xudud ichida tinchlik saklashga erishgan buysundirilgan xalklarning ichki ishlariga aralashmagan ularning xujalik, savdo-sotik, madaniyat soxalaridagi faoliyatiga tuskinlik kilmagan. Zabt etilgan yerlarning maxalliy axoli uz ijtimoiy tuzilmalarini saklab bu tuzilmalar ustidan noib-tutuk nazorat kilib turgan.

Turk xokondigi kulida birlashgan xalklar tarakkiyotning xar xil boskichida edilar. Turk kabilalarining bir kismi VI-VII asrlarda utovlarda yashaganlar va turt gildirakli aravalarda kuchib yurganlar. Mamlakatda ziroatchilik, bogdorchilik, shaxarlarda kurulish, xunarmandchilik, savdo-sotik avj olgan, kulolchilik, kurolsozlik, shishasozlik rivojlangan. Turklar yasagan kurol-yaroklar, zebi-ziynat buyumlari xilma-xilligi va pishik-puxtaligi bilan ajralib turgan. Buyuk ipak yuli samarali ishlashda davom etib, xokonlik davlatining asosiy savdo xamkorlari Eron, Xitoy, Xindiston, Vizantiya bulgan. San'at xam tarakkiy etgan. Xaykaltaroshlik,

uymakorlik, nakkoshlik, musika, pakc san'atlari rivojlangan. Bunyodkorlik ishlari sugorish inshootlari, kurgonlar, shaxarlar barpo etishga e'tibor oshadi.

Kup kabilalar tan olgan yagona xudo Tangri deb atalgan, unga kurbonlik keltirganlar. Ular rux abadiyligi, narigi dunyo borligiga yashonganlar. Axoli orasida buddnylik, xristianlik va boshka dinlar xam tarkalgan edi. Xalk sayillari orasida Navruz juda katta tantanalar bilan utkazilgan. Xokonlikda oromiy yozuvi, sugd yozuvi, Xorazm yozuvi bilan bir katorda "Turk Run yozuvi", "Urxun-Enosoy, "Kuk-Turk yozuvi " kabi yozuvi kullanilgan. Bu yozuvlar tugrisida tularok ma'lumotni prof. N. Raxmonovning "Turk xokonligi " risolasidan olish mumkin.

Urta Osiyoning turk xokonligi tarkibida bulganligi ijobiy axamiyatga ega edi. U turkiy kabilalarning jipslashuviga xizmat kildi, bir kator turkiy xalklarning shakllanishiga acoc soldi. Xokonlikning kudratli Xarbiy tashkilot Xitoy va Eronning Urta Osiyoga sukilib kirishiga yul kuymadi. Ulkan davlat birlashmalarining tashkil topishi xunarmandchilik va savdo-sotik rivojlanishi uchun kulay imkoniyat yaratdi.

Xulosa kilib aytish mumkinki, Turk xokonligi davlatchilik Urta Osiyoning kadimiy an'analari va turklar-kuchmanchilar tomonidan keltirilgan an'alar asosida uziga xos xususiyat kasb etdi. Bunda siyosiy ittifok, Urta Osiyodagi mustakil va yarim mustakil mulklarning federatsiyasi shakllandi. Bu esa federatsiyada tashkil topgan davlatchilik ma'lum ma'noda yukori boskichga kutarilgan bulib, usha davrning xayotiy talablari va xususiyatlarini uzida aks ettirgan. Bu esa uzbek davlatchiligi poydevorini mustaxkamlash tomon kuyilgan muxim kadamlardan biri buldi.

Arablar istilosi va xukmrokligi davrida Urta Osiyo.

VII- VIII asrlarda markazlashgan Arab xalifaligi Misr, Suriya, Falastin, Irok, Vizantiya va Eronni buysundirib, kuchli imperiyaga aylanadi. Xalifalik Urta Osiyo yerlariga xam yetib keldi. Arablar Amudaryo (Jayxun)ning shimolida joylashgan yerlarga "Movarounnaxr", ya'ni "daryoning ortidagi yerlar" deb nom beradi. Xozirgi Afgonistonning shimoli, Eronning shimoli-sharkiy kismi xamda Janubiy Turkmanistondan to Amudaryogacha bulgan xududlar esa Xuroson deb yuritilgan. Avval boshida Xurosonning markaziy shaxri Marv, keyinchalik Xirot bulgan.

Arablarning Movarounnaxrga karshi xarbiy yurishlari uz maksad va rejalari bilan 2 davrga bulinadi. 1-davrda Xalifalik istilo etishni emas, balki xarbiy jixatdan tayorgarlik kurish. Maxalliy xukmdorlar kuch-kudratini sinab kurish, geografik, xarbiy, iktisodiy, siyosiy joylashuvini urganish, kichik yurishlar orkali uljalar orttirish rejasini amalga oshiradi. Bu davr 650-704 yillarni uz ichiga oladi. Xalifa Abdumalik ibn Marvon (685-705) davrida ichki nizolarga chek kuyilgandan sunggina arab siyosiy arboblari va zadagonlari Movarounnaxrga xarbiy yurish vakti keldi, deb topdilar. Yangi tayin etilgan Xuroson noibi Kutayba ibn Muslimga Movarounnaxrni butkul egallash va kat'iyat bilan xarakat kilish topshiriladi.

Markaziy Osiyodagi siyosiy parokandalik va kichik davlatlar urtasidagi nizolar Kutaybaga kul keldi. Uz xarbiy yurishlarini Kutayba 705 yili Balx viloyatini bosib olish bilan boshladi. Bu yurish bilan arablarning Movarounnaxrga 2-asosiy xarbiy xarakati boshlandi. Balxdan tashkari Kutaybaga Chagoniyon, Shuman, Markaziy Osiyodagi kichik viloyatlar buysunardi. 706 yili Kutayba katta kushin bilan Movarounkaxrga kirib keldi. Tarixchi Tabariyning ma'lumotiga kura, Kutayba obod va boy shaxarlardan biri Poykant tomon xarakat kildi va ogir janglardan sung u arablar kulga utdi. Arablar ketma-ket Movarounnaxr yerlarini egallay boshlaydilar. 708-709 yillar mobaynida Kutayba Buxoroga bir necha bor xujum kilib shaxarni zabt etadi. Sung Xorazm va Samarkandni uziga buysundiradn.

Kutayba 713 yili Choch kushinini tor-mor etib, uni egallaydi, Ustrushonada xal kiluvchi jang olib borib, Xujand va Kosonni zabt etadi. 714-715 yillar boshida Kutayba Kashkargacha bulgan yerlarni kulga kiritadi. Usha yili arab xalifasi Volid vafot etadi. Xalifalik taxtiga Sulaymon ibn Abdumalik utiradi. Kutayba Sulaymonga nisbatan ganimlik munosabatida bulib uni kullamas edi. Kutayba uning taxtga chikishidan norozi bulib, isyon kutaradi. Natijada bu isyon muvaffakiyatsiz tugab, Kutaybaniig uzi 715 yili Farkonada uldiriladi.

Urta Osiyo bosib olinganidan sung bu xududlarni boshkarish markazi Marv shaxri bulib kolgan edi. Bu yerda xalifalikning noibi turgan va u Movarounnaxr va Xurosonni idora kilgan. Dexkonlar xalifalik noibining maxalliy axoli orasidan bulgan vakiliga buysunganlar. Bunday kishilar amir unvoniga ega xisoblanar edilar.

Xalifa davlatni boshkarishda vazir ul-vuzaro (ulug vazir)ga tayangan. Xarbiy ishlar, umuman, xarbiy kushinlar amir ul-umaro kuli ostida bulgan. Xalifa turli masalalarni devon ad-dar, ya'ni kengashda kurib chikar edi Devon ad-dar uchta asosiy devonga bulingan, ular devon al-mashrik, devon al-magrib va devon al-xarajdan iborat bulgan.

Movarounaxrga tegishli masalalar devon al-mashrikda xal etilar edi. Dexkonlar orasida yer-mulk, shaxsiy uy-joy va kurgonlar masalasida nizo va janjallar chikib kolsa, muammoni xalifa xal kilar edi. Xar bir xukukiy muammo konun-koidalariga binoan kurib chikiltan. Islom xukukshunosligining asosini shariat tashkil kilgan. Shariat asosan kuyidagi manbalarga tayanadi:

1. Kur'oni Karim-musulmonlarning mukaddas kitobi.
2. Xadisi Sharif-Mukammad paygambarning nasixatlari, kursatmalari va faoliyati bilan boglich axlokiy xukukiy me'yorlar.
3. Idrokli xalifalarning odil karorlari va farmoyishlari.
4. Jamoada nufuzli, obru-e'tiborli musulmon xukukshunoslarning turli savollarga javoblari va tavsiyalari.

Yukoridagi muxim manbalar katorida shariatda urf-odatlar bilai xam xisoblashilgan. Udumlar turli xalklarda xar xil bulganligi sababli, ular shariat asoslariga mos xolda kabul kilingan. Urga Osiyo xalklarining zardushtiylik davridan saklanib kolgan marosimlari, tuylardagi ayrim udumlar, bayramlar va shunga uxshash an'analar islom dini bilan muvofiklashtirilgan.

Islom dinida fatvo atamasi keng kullanilib, u islom konunshunosi oliy martabali va nufuzli shaxslarning, dunyoviy xukmdorlarning karorlari va farmoshshrini yozma ravishda tasdiklashni anglatgan.

Islom konunchiligini amalga oshiruvchi xukukshunoslar ma'lum nomga ega bulib, ular uz ilmiy darajalariga muvofak muayyan pogonada turishgan.

Iktisodiy xayotni uz kullaridan chikarmaslik maksadida arablar bu yerda sostoniyalar tartibidagi solik tizimini joriy kildilar. Bu tizimga yer soligi-xiroj, chorva, xunarmandchilik, savdo-sotikdan zakot xamda Islomni Kabul kilingan shaxslardan olinadigan juz'ya soligi xam kushildi. Movarounnaxrning xiroj tulovchi mexnatkashlar "xarros" atamasi bilan nomlangan. Solik yiguvchilar "amil" degan nomda aytilgan. Bogdoddan maxsus solig yiguvchi Buxoroga kelib soliklarni uzi jamlab olib ketgan. Soliklar pul yoki maxsulot shaklida tulanib turilgan. Xiroj xalifalikning mulki va xazinaga tushadigan daromadning asosini tashkil etar edi. Yer soligining bir kismi sugorish inshootlari barpo etishga sarflangan, boshka kismi esa xalifa xazinasini tuldirar edi.

Xalifalik davrida mulkchilikni belgilovchi me'yorlar Urta Osiyoga xam oid edi. Yerning xukukiy asoslarni kuyidagi tartibda shakllandi:

1. Vakf-masjid, madrasa-maktab va mukaddas joylar uchuy ajratilgan mulk bulib, ular solikdan ozod etilgan.

2. Mul-khususiy yer egalariga karashli yerlar.

3. Ikta-xizmati uchun beriladigan muvakkat yerlar.

Solik undirish ogir kechgan. Solik yiguvchilarning uzboshimchaliklari, talon-tarojlik, urushlar tabiat injikligidan zarar kurgan axolining kup kismini xonavayron bulishiga olib keldi. Movarounnaxrda bu jarayon ijtimoiy toifalar orasidagi farkni keskin uzgartiradi. Solik yigish va xalifalik xazinasini tuldirishning boshka bir usuli-bu islomni kabul kilmaganlardan jon soligi va xiroj olinishi bulgan. Isyon kutargan va kuzgolonlarda katnashgan axolining mulklari tortib olinar, uzlari-katl etilar, ular joylashgan yerlar ikta tarikasida xarbiylar va amaldorlarga bulib berilar edi. Arablar olib borayotgan bunday siyosatga karshi kuplab xalk ozodlik xarakatlari bulib utdi. Gurak, Devashtich, Mukanna kabi vatanparvarlar boshchiligidagi ozodlik xarakatlari shular jumlasidandir. 720-722 yillarda Samarkand ixshidi Gurak va Panjikent xokimi Divashtichlar boshchiligida Sugdiyona axolisi arablarga karshi bosh kutarib chikdi. Kattik kurashlardan sung Xuroson noibi Sayd ibn Amir al-Xoroshiy kuzgolonni bostirdi va kuzgolonchilardan shafkatsizlarcha uch oldi.

723 yilda Farkonada kuzgolon kutarildi. Uni Shosh, Nasaf va boshka xududlarning axolisi kullab-kuvvatladilar. 725-729 yillarda esa Samarkand, Buxoro va Xutalon axolisi bosh kutardi. Bu davrlarda Urta Osiyoning boshka shaxarlarida xam norozilik xarakatlari bulib utdi, Ogir axvolga tushib kolgan istilochilar Xuroson va Movarounnaxr noiblarini bir necha bor uzgartirishga majbur buldilar. VIII asrning 70-80 yillarida arablarga karshi Xoshim ibn-Xakim-Mukanna (nikobdor) boshchiligida kuzgolon bulib utdi. Tarixda bu kuzgolon "Ok kiyimliklar" kuzgoloni deb xam yuritiladi. Kuzgolonning markazi Kesh yakinidagi Som (Sanam) kal'asi bulgan. Bu xarakat Kashkadaryoda boshlanib butun Urta Osiyoga tarkaldi. Kuzgolonchilar 10 yil davomida kuzgoloni bostirish uchun yuborilgan arab kushinlari bilan tengsiz kurash olib bordilar. Kurashning xal kiluvchi, oxirgi boskichi Kesh vodiysidagi tog'lar orasida olib borildi. Som kal'asi uzok va surunkali kamalga olindi. Natijada tinkasi kurigan kuzgolonchilar taslim bulishga majbur buldilar. Ammo Mukanna oxirgi dakikaga kadam dushmanga taslim bulmadi. Shu tarifa arablar siyosatiga karshi un yildan ortikrok davom etgan Mukanna boshchiligidagi ok kiyimliklar kuzgoloni mag'lubiyatga uchradi.

Shunday kilib, VIII asr urtalariga kelib Movarounnaxr xududada siyosiy boshkaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Sug'diyonada buxorxudotlar va boshka xukmdorlarning kuli ostidagi ma'muriy-idora usuli uz shaklini saklab kolgan bulishiga karamay, xokimlarning xalifa noibiga etishlari shart edi. Maxalliy davlat boshliklarining-kupchiligi uz xukuklari va imtiyozlarini saklab kolishga xarakat kilgan edilar. Shu tarazda arablar Movarounnaxr siyosiy tizimi va diniy e'tikodiga uz ta'sirini oldi.

VIII asr oxiri IX asr boshlarida Urta Osiyodagi ijtimoiy, siyosiy axvol. Movarounnaxrda Somoniylar davlatining vujudga kelishi va uning boshkaruv tizimi.

VIII asr oxirlari va IX asrning boshlarida Arab xalifaligining siyosiy tang axvolga tushib kolishi Urta Osiyoda mustakil davlatlarning tashkil topishia kulay shart sharoitlar yaratdi. Bunday davlatlar dastlab Movarounnaxrning shimoliy va shimoliy sharqiy xududlarida xalifalikka buysundirilmagan ulkalarda tashkil topdi. Ulardan biri Korluklar va ikkinchisi ugiz davlati edi. IX asr boshlarida xalifa Xorun ar-Rashid vafotidan keyin arablar zabt ettan mamlakatlar birin- ketin mustakillikka erisha boshladilar. Bu jarayon Movarounnaxr va Xurosonda xam boshlandi. Xususan ulkaga xukmronlik kilgan toxiriylar sulolasi davrida (840-860) mustakil davlatga aylanishda dastlabki natijalarga erishildi. 860-870 yillarda esa Urta Osiyo Somoniylar sulolasidan bulmish aka-ukalar Nasr va Ismoil ibn Axmadlar xatti-xarakati tufayli tula mustakillikka erishdi.

Somoniylar mustakil davlat yaratish uchun, avvalo, kuchli markazlashgan xokimiyat tuzish kerakligini yaxshi tushunar edilar. Birok aka-uka urtasidagi kushxokimiyatchilik uzokka bormadi. Natijada Nasr va Ismoil urtasida xokimiyat

uchun kurash kuchayib ketadi va bu ularning xarbiy tuknashuviga sabab buladi. 888 yilda Ismoil akasi ustidan uzil-kesil galaba kozondi. 892 yildan boshlab esa Ismoil Somoniy Movarounnaxrning yagona xukmdori bulib koladi. Ismoil Somoniy uz davrining kobiliyatli, sergayrat va zukko davlat arbobi bulib, Movarounaxr xududida yirik markazlashgan davlatga asos soldi. U uz davlatiga doimo xavf solib turgan kuchmanchilar ustiga 893 yilda kushin tortdi, Taroz shaxrini egallab, shimoldan buladigan xujumlarga bardam berdi. Kuchayib borayottan va mustakillikka intilayotgan Ismoil Somoniy siyosati Arab xalifaligini tashvishga solayotgan edi. Shu bois xalifa Mu'tazid Somoniy bilan Xuroson noibi Amr ibn Laysni tuknashtirib, uz maksadiga erishmokchi buldi. 900 yilda Ismoil xal kiluvchi jangda Amr ibn Laysni yengib, Xurosonni xam uziga kushib oldi. Natijada xalifa Somoniy davlatini tan olib, unga xukmdorlik yorligin yuborishga majbur buldi. Ana shu tarika IX asr oxirlarida Movarounnaxr Arab xalifaligi xukmronligidan xalos buldi. Yana shuni ta'kidlash kerakki, islom dini umumiy bulib, mintakada u asosiy e'tikodga aylanib bordi. Somoniylar davlatida markaziy va viloyatlar boksharuvi tizimi Ismoil Somoniy davrida uzil-kesil karor topdi. U davlat boshkaruvini takomillashtirish maksadida bir kancha isloxotlar utkazdi. Davlat boshkaruv tizimini tashkil kilish va takomillashtirishda ma'rifatli vazirlar bulmash Abdullo Muxammad Jayxoniy va Abu Fazl Bal'amiylarning xizmati katta bulgan.

Somoniylar davlati tepasida amir turgan. Amirlikning ma'muriy tizimi kuyidagicha bulgan: dargox (amir saroyi) va devon (davlat idorasi). Saroydagi eng ulug mansabdor xojibi buzurg (ulug xojib) bulib, unga saroy axliga kuz-kulok bulib turish vazifasi yuklatilgan edi. Undan keyin soxibi xaros (saroy sokchilari boshligi) gurgan. Amiri xaros oliy xukmdor farmonlarini ijro etgan. Dargoxning xujalik ishlari bilan vakil shugullangan. Davlat boshkaruvi Buxoro Registoni atrofida joylashgan unta devon kulida bulgan.

Devoni vazir yoki xojayi kalon barcha ma'muriy, siyosiy na xujalik muassasalarini nazorat kilgan. Vazir barcha xarbiy kuchlarni xam boshkargan. Somoniylar davrida kuyidagi devonlar bulgan:

1. Devoni mustavfiy - moliyaviy ishlar devoni, uni xazinachi boshkargan
2. Devoni amid - elchilik va muxim davlat ishlarini boshkargan. U devoni rasoyil, devoni insho xam deyilgan.
3. Devoni soxibushrot - sipoxiylarni va shox saroyini moddiy jixatdan ta'minlagan. Yiliga turt marta lashkar sipoxiylariga maosh berilgan.
4. Devoni soxibbarid - davlat elchilari va viloyag xokimlari ustidan maxfiy nazorat ishlarini boshkargan.

5. Devoni muxtasib-bozorlarda tarozu va narx-navoni, keyinchalik axoli tomonidan shariat konun-koidalariga rioya kilinishini nazorat kilib turuvchi muassasa.

6. Devona mushrif (nazorat kiluvchi) - xazina kirim - chikimi va boshka mukim davlat ishlarini nazorat kilgan. Bundan tashkari:

7. Devoni kozi

8. Devoni ziyo

9. Devoni mamlakai xos (davlat mulklarini boshkargan)

10. Devoni vakf mavjud bulgan.

Barcha devonlarning viloyat va shaxarlarda bulimlari bulib, xokimlarga buysungan. Fakat devoni barid muassasalari markaziy davlatga buysungan. Shaxarlar maxsus raislar tomonidan boshkarilgan. Amaldorlar orasida ruxoniylarning nufuzi yukori bulib, ular shayxulislomga itoat kilganlar.

Somoniylar kushinlari muntazam va maxalliy xokimlar kulidagi ixtiyoriy yollangan lashkardan tashkil topgan edi. Somoniylarda sud ishlari shariat konun-koidalariga asoslangan edi. Sud ishlari kozilik devoni tomonidan boshkarilgan. Sud jarayoni kozikalon, kozilar, mufti, raislar tarafidan amalga oshirilgan. Ogir jinoyat kilganlar ulimga yoki uzok muddat kamok jazosiga maxkum etilgan.

Davlat xizmatchilari (amaldorlar) boy dexkonlar (yirik yer egalari)dan tayinlangan. Bunda ular yukori tabakadan bulishlaridan kat'i nazar, bilimdon, ma'rifatli kishilar bulishlari shart edi. Amaldorlar arab va fors tillarini, shariat koidalari (konunlary)ni yaxshi bilishlari talab kilingan. Shuningdek, ular dunyoviy bilimlardan xam yaxshi xabardor bulishlari kuzda tutilgan. X asrlarda xujalikning barcha soxalari rivojlana boshladi. Jumladan konchilik nixoyat darajada tarakkiy etdi. Temir, mis, kurgoshin, oltin, kumush, feruza va boshka kimmatbaxo toshlar kazib olindi. Xatto Fargonada toshkumir va neft topib ishlagilgan. Bu davrda mamlakatda bir tomondan dexkonchilik yakkinchi tomondan xunarmandchilikning rivojlanishi ichki va tashki savdoning kuchayishiga olib keldi. X asrda tashki savdo muomalasida sarroflik cheklaridan keng foydalanilgan. Ichki bozorda "fals" deb atalgan mis chaka, savdo sotikda esa kumush tanga-dirxamlar ishlatilgan.

Somoniylar "ismoiliy", "muxammadiy", "gitrifiy" nomlari bnan bir necha kumush dirxamlar chikarganlar. Somoniylar davlati yer egaligiga asoslanganligi tufayli undagi mulkiy bulinish xam turli xil shakllarga ega bulgan. Bular kuyidagilardir:

1. Mulki sultoniy-sulton (amir)ga tegishli yerlar. Undan tushadigan daromadlar davlat xazinasiga utkazidar edi. Bu daromad juda katta yer-mulklarni, shu jumladan, kup sonli dexkon mulklarini xam uz ichiga oladi.

2. Mulk yerlari-xususiy mulk yerlari. U asosan xukmron sulola vakillari xamda yukorn tabaka namoyondalari ixtiyoridati yerlar.

3. Vakf yerlari-bu machit, Madrasa va boshda diniy muassasalar tasarrufiga berilgan yerlar. Ulardan keladigan barcha daromadlar musulmon ruxoniylari manfaatlar uchun sarf kilingan. Bu yerlar solik tulashdan kisman yoki butunlay ozod etilgan.

Somoniylar davrida xam kupchilik dexkonlar ommasi turli xil solnk va tulov turlaridan tashkari davlat tomonidan kuplab majburiyatlarni utashga jalb etilgan. Suv inshootlarini tozalash, ta'mirlash, tugonlar, kupriklar, yullar kurish shular jumlasidandir. Kishloklarda esa yersiz ziroatchilar kadevarlar, ijarachi bulib ishlaganlar barzigar deb atalgan. Yirik mulkdorlar shy korandalar, yollanib ishlovchilar mexnatidan keng foydalanganlar. Markazlashgan davlatdagi siyosiy barkarorlik jamiyat xayotining turli tomonlarining rivojlanishiga ta'sir kursatdi. Bu jarayon ijtimoiy xayotda iktisodiyot va madaniyatga xam uz ifodasini topdi. Bu yerdagi shaxarlar kiska muddat ichida musulmon Sharxining xar tomonlama rivojlangan Yirik shaxarlariga aylandi. Bu esa, uz navbatida, davlatiing ijtimoiy-iktisodiy va madaniy xayotida muxim axamiyat kasb etadi.

Somoniylar davlati xar kancha kuchli bulib kurinsa-da biroq u barcha ijtimoiy ziddiyatlarni xal eta olmadi. Bu oxir okibatda uni ichdan yemirdi. Somoniylar davlati ichidagi uzaro ziddiyatlarning kuchayib borishi, kambagal tabakalar va yersiz axolinng kuzgolonlari uning zaiflashuviga olib keldi. Shuningdek, oliy xokimiyat tizimi bilan maxalliy xokimlar urtasidagi ixtiloflarning chukurlashib borishi esa uning inkirozi bilan tugallandi. Buning natijasida X asr oxirigi kelib, bu xududda koraxoniylardan iborat yangi sulolaning xukmronligi vujudga keldi va mustaxkamlanib bordi.

Urta Osiyoda Koraxoniylar davlati.

Koraxoniylar davlati. X asr urtalariga kelyab Yettisuv va Kashkar xududida yashovchi korlun, chigil va yagmo kabilalarining birlashuv jarayoni yangi pallaga kirdi. Korluklar madaniy tarakkiyotda boshka kabilalardan ancha yukori turgan. Koraxoniylar davlatining vujudga kelishida chigillar, tuxsilar, argunlar, yarmolar, turgashlar, kipchoklar, ugizlar, kirgizlar singari urug kabilalari xam muxim roly uynadilar. Bu davlatga yagmo urugidan chikkan, uz kavmi bilan islom dinini kabul kilgan Sotun Abdul- Karim Koraxon (Bugroxon) asos solgan, "Kora" iborasi kadimgi turkiy tilda "buyuklik", "uluglik" ma'nolarini anglatgan.

X asrning oxiriga kelib siyosiy jixatdan kuchaygan, xarbiy kudratga ega bulgan Koraxoniylar davlati Movarounnaxr sarxadlari tomok yurish boshlaydi. Bu davrda Somoniylar tushkunlikka yuz tutib, xukmdorlarining nufuzi va ta'siri tushib kettan edi. Somoniylar xokimiyatining asosiy tayanchi bulib kelgan turk gulomlari, ularning sarkardalari somoniy xukmdorlarning izmiga buysunmay kuygan edilar. Natijada 999 yilga kelib Buxoro Koraxoniylar tomonidan ishgol kilindi. 1001 yilda M. Gaznaviy bilan tuzilgan shartnomaga kura, Amudaryoning shimolidagi barcha

xududlar koraxoniylarga tegishli bulib koldi. Shu tarika Somoniylar davlati urnida 2 ta- Koraxoniylar va Gaznaviylar davlati tashkil topdi.

Koraxoniylar Movarounaxrni (va butun Urta Osiyoni) egallashlari natijasida bu yerdagi siyosiy, ijtimoiy va iktisodiy xayotda katta uzgarishlar ruy berdi. Somoniylar davrida vujudga kelgan markazlashgan davlat urnida mamlakatni udel tizimi (ayrim viloyatlarga bulingan tizim asosida boshkaruv urnatildi. Kashkardan Amudaryogacha chuzilib ketgan katta xudud bir necha viloyatlarga bulingan edi. Movarounnaxr viloyatlarining poytaxti Samarkand, Frgonaning poytaxti esa Uzgan bulib, Kashkarda bosh (xokon) istikomat kilgan.

Shunday ulkan xududdagi barcha yerlar koraxoniylar xonadanining (sulolasining) shaxsiy mulki xisoblanib, uning tepasida ulug (bosh) xon turgan. Sulola boshligi "xonlar xoni" yoki "sultonlar sultoni" nomi bilan yuritilgan. Rasman 6u "Tamgachxon" deb atalgan.

Udellar (viloyatlar)ni koraxoniylar avlodi vakillari boshkargan. Masalan, Sharofuddin ismli Tamgachxon viloyatlarni aka-ukalari, ugillari va karindosh-uruglariga bulib bergan, uzi esa bevosita Kashkar va Bolasogunni boshkargan. Demak, ilgarigi xonlar, amirlar singari davlat boshkaruvida sulola vorisligi saklanib kolgan. Ammo "xonlar xoni" (Tamgachxoy) bilan viloyat xonlari (ilokdonlar) urtasida aloka, munosabatlar mustaxkam bulmagan.

Koraxoniylar davlati boshligi lavozimi - xokon taxti merosiy sanalgan. Ma'muriy idoralar ikkiga bulingan: dargox va devonga. Xokonning ulug xojibi xokon bilan fukaro urtasida vositachilik kiltan. Xokon xarbiy kushinlari cherik deyilgan, unga suboshi yoki sipaxsolar kumondonlik kilgan. Kushin unlik, yuzlik, mingliklarga bulingan. Xokon koshida doim tukkizta sarik bayrok xilpirab turgan. Xokonlikda elchi yalovoch yoki yalafar deb atalgan. Tamgachxonlar uz pullarini chikarganlar. Bu pullar misdan yasalgan (zarb atilgan) tangalardan iborat edi. Milliy pul chikarash, ma'lumki, davlat mustakilligining muxim alomatlaridan biridir. Koraxoniylar uz xususiyatlarini saklab kolgan xolda, somoniylar davridagi idora atish (boshkaruv) tartib-koidalarini kullaganlar va somoniylar davlatida xizmat kilgan kuyi pogonadagi ilmli xodimlardan foydalanganlar.

Xokonlik xududlari el viloyatlarga bulingan. El-yurt xokimlari "Ilakxon" viloyat noiblari "takin" deb yuritilgan. Ilakxoklar uz nomlari bilan chaka tangalar zarb kilar, viloyatlarning mustakilligi uchun intilar edilar. Viloyat boshkaruv ma'muriyatida somoniylar davridagidek soxibbaridlar, mustavfiylar xizmat kilardi. Shaxarlar va shaxar xokimi, rais va muxtasiblar tomonidan boshkarilardi-Xar bir xon uziga mustakil bulishga intilgan, bu esa davlatning zaiflanishiga olib keladi. Imomlar, saidlar, sadrlar katta imtiyozga ega bulganlar. Koraxoniylar ularni izzat kilib kullab-kuvvatlaganlar.

Koraxoniylar davrida bir kator ijtimoiy uzgarishlar sodir buldi. Ularning asosiy tayanchi bulmish kuchmanchi chorvadorlarning bir kismn dexkonchilik

bilan shugullanib utrok xayotga utdi. Utrok dexkon axolisi urtasida feodal munosabatlarning rivojlanishi tez sur'atlar bilan bordi va sinfiy tabakalanish jarayoni kuchaydi.

Ilgari jamiyatda, davlatda katta mavkega, imtiyozlarga ega bulgak yirik yer egalari (ma'lumki, ular dexkonlar deb atalardi) koraxoniylar xukmronligi davrida uz imtiyoz-ustunliklarini yukotdilar, xatto kuplari yerlaridan maxrum buldilar, oddiy xalk katoriga tushib koldilar. Illy vaktdan boshlab "dexkon" suzi yerda ishlaydigan oddiy tabakaga tegishli bulib koldi. Davlat ixtiyoriga utgan dexdon yerlari xarbiylar, ruxoniylar va boshka oliy tabaka vakillariga xizmatlari evaziga ikta sifatida bulib beriladi. Shu davrdan boshlab, zamindorlar "iktadorlar" deb atala boshlandi. Koraxoniylar davrida xududimizda turklashish jarayoni, ya'ni turkiy kabilalarning, turkiy tilning bu zaminda yashab kelayotgan sharqiy eron tilida suzlovchi kabilalarga, elatlarga ta'bsiri, turkiy urf-odatlarining yoyilishi, xayotga kirib borishi kuchaydi. Koraxoniylar xukmronligi davri uzbek, uygur, kozok, kirgiz, turkman, korakalpok va boshka turkiy xalklarning etnik shakllanishida muxim boskich buldi. Turkiylarning mavkei oshdi, utrok axoli son jixatdan kupaydi, axoli urtasida ijtimoiy tabakalanish jarayoni kuchaydi. Mamlakatda dexkonchilik, chorvachilik, xunarmandchilik, me'morchilik, madaniyat, san'at ravnak topdi.

XI asrning 40 yillariga kelib koraxoniylar urtasidagi sulolaviy kurashlar okibatida xonlik ikkiga bulinib ketadi. Garbiy xonlik markazi Buxoro bulib, unga Movarounnaxr va Fargonaning garbiy xududlari knrgan. Sharkiy xonlik markazi Bolasogun bulib uning tarkibiga Talos, Isfijob, Shosh, Fargonaning sharqiy kismi, Yettisuv va Kashkar yerlari kirgan. Koraxoniylarning yer, mol, dunyo va davlat talashib Gaznaviylar, salju'kiylar za koraxoniylar bilan olib borgan urushlari natijasida davlat kuchsizlanib boradi. 1130 yilda Koraxoniylar davlati saljukiy Sulton Sanjarga karam bulib koldi. 1211 yilda esa Xorazmshox Aloviddin Muxammad koraxoniylarga sunggi zarbani berdi va Movarounaxrda koraxoniylar sulolasini tugatdi.

Gaznaviylar davlati. X asrning ikkinchi yarmiga kelib Gazna shaxri Xurosonning siyosiy markaziga aylandi. 962 yili Sobuktakin Gaznaviylar davlatiga asos soldi. Ular kelib chikishiga kura turkiy kavmga mansub edi. Sobuktakin 987 yilda vafot etadi. 998 yili Sobuktakinning tungich ugli taxtni egallaydi. Ilmiy adabiyotlarda kupincha Maxmud Gaznaviy deb yuritilgan Abdulkosim Maxmud (998-1030 y) xukmronligi davrida olib borilgan keng kulamdagi istilochilik siyosati natijasida buyuk Gaznaviylar davlatini barpo etildi va by saltanat 200 yildan ortik xukm surgan. 1017 yil Maxmud kushinlari Xorazmni bosib oldi. 1002 yilda Seistonni, 1010-1011 yillarda Afganistonning shimolidagi Tog viloyati Gurni kulga kiritdi. Maxmud Xindistonga 1002-1026 yillarda gayridinlarga karshi mukaddas urush shiori ostida 15 martadan ortik yurish kildi.

Sulton Maxmud davrida Gaznaviylar davlati xar tomonlama rivojlanib bordi. Mamlakat poytaxti Gazna va boshka shaxarlarda kuplab masjid, madrasalar, kurkam karvonsaroylar bunyod etildi. U ilm ma'rifatga e'tibor berdi. Saroyda ilmfan arboblari va adabiyot axlining anjumanlari muntazam utkazilib turilgan. Ulug'alloma Abu Rayxon Beruniyning xam sulton saroyida kup muddat faoliyat kursatganligi buni isbot etadi. Lekin Maxmudning ugli va vali axdi Mas'ud xukmronligi davrida (1030-1041) Gaznaviylar davlati uz kul ostidagi xududlarni birin-ketin kuldand chikara borib, tanazzulga yuz tuta boshladi.

Gaznaviylarning asosiy rakibi Saljukiylar buldi. 1040 yil Dandanakon yakinida bulgan jangda sulton Mas'ud kushini saljukiylar tomonidan malubiyatga uchratildi. 1186 yili guriylar sulolasidan bulgan Giyosiddin Muxammad kushinlari Panjob bilan cheklanib kolgan Gaznaviylar xokimiyatini uzil-kesil tor-mor kildi.

Saljukiylar davlati. Urta Osiyo xalklari tarixida muxim iz koldirgan Saljukiylar davlati dastlab IX asrning ikkinchi yarmi va X asr urtalarida Orolbuyi va Kaspiybuyi xududlarida yashagan uguzlar ittifoki negizida shakllangan edi. Uguzlarning muayyan sabablar bilan xozirgi Turkmaniston yerlariga utib, islom dinani kabul kilgan va usha joydagi yerli axoli bilan singishib ketgan kismi turkmanlar nomini olgan. Uguzlarning yobgusi (etakchisi) Saljukbek yangi davlatga asos solgan. Uning avlodlari-Tugrulbek, Chagribek va Shakarbeklar bu davlatni buyuk saltanat darajasiga kutardilar. Uguzlar turli xalklarning, chunonchi, uzbek, turkman, turk gagauz va boshka elatlarning etnik shallanishiga sezilarli ta'sir kursatganlar. Saljukiylar davlati Sulton Sanjar (1118-1157) davrida uz xududlarini yanada kengaytiradi. Bu davrda Xorazm rasman Saljukiylar nomidan boshkarilgan. Koraxoniylar xoni Arslonxon (1102-1130) xam Sulton Sanjar bilan xisoblashishga majbur bulgan. 1130 yilga kelib Sulton Sanjar koraxoniylar poytaxti Samarkandni egallagach, amalda butun Movorounnaxrga xukmron bulib oladi. Birok 1141 yilda Katvon chulida koraxoniylar bilan bulgan tuknashuvda saljukiylar kakshatgich zarbaga uchragach, ularning xukmronligi xam inkirozga yuz tutadi. 1157 yil Sulton Sanjar vafotidan keyin Saljukiylar davlatining Movarounaxrdagi ta'siri amalda bardam topdi.

Xorazmshoxlar davlati. Undagi siyosiy, ijtimoiy, iktisodiy xayot. VIII asr oxiri IX asr boshlarida Urta Osiyodagi ijtimoiy, siyosiy axvol.

Xorazmshoxlar davlati 1017 yilda Maxmud Gaznaviy tomonidan zabt etib, uz mustakilligidan maxrum bulgan Xorazm kup vakt utmay (1044), saljukiylar davlatiga karam bulib koldi. Saljukiylar xukmdori Malikshox uz ma'murlaridan Anushtakinni Xorazmga noib xukmdor kilib tayinlaydi. Anushtakin vafotidan sung Xorazmda uning vorisi Kutbiddin Muxammad (1097-1127) noiblik kildi. Xorazmning mustakilligi uchun kurash XII asrning ikkinchi choragidan boshlanadi. U Kutbiddin Muxammadning ugli Otsiz (1127-1156) nomi bilan boglikdir. Moxir diplomat va gayratli lashkarboshi Otsiz va uning vorislari

Xorazmni saljukiylar tasarrufidan ajratib olib, mustakilligi yulida Movarounnaxr va Eronda sodir bulgan turli kulay siyosiy vaziyatdan foydalandilar. Shunday kilib, Otsiz Kaspiy dengizi soxillaridan to buyuk okimiga kadam bulgan yerlarda, keyinchalik buyuk davlat sifatida shuxrat topgan Xorazmshoxlar davlatning poydevorini barpo etdi. Otsiz siyosatini uning vorislari Elarlon (1156- 1172) va Alouddin Takash (1172-1200Y.) davom ettirdilar.

1156 yilda Sulton Sanjarga karshi kuchmanchi guzlar isyon kutardi. Buning okibatida Saljukiylar davlati keskin zarbaga uchrab, parchalanib ketdi. Xorazmning xukmronlik doirasi kengayib, uning mustakilligi yanada mustaxkamlandi. Xorazm davlati, ayniksa, Otsizning nabirasi Takash davrida kengaydi. U 1187 Yili Nishopurni, 1192 yilda Rayni, 1193 yilda Marvni egalladn. 1194 yilda Saljukiylar sultoni Tugrulbek II ga zarba berdi. 1195 yilda Ironii egalladi. Butun Shark va garbiy Eron xududlari Takash kuliga utdi na Xorazmshoxlar davlatining yerlari ikki barobardan kuprok kengaydi. Takash davlati xarbiy feodal davlat edi. Uning doimiy 150 ming kishilik kushini bor edi. Xorazmshoxlar davlatining siyosiy tizimi anchasamarali edi. Unda devon bosh idora xisoblanar edi. Devon tepasida turgan vazir davlat ichki va tashki siyosatini uz kuli ostidagi xodimlar orkali amalga oshirar edi. Takashning xotini Turkonxotun tufayli Xorazmga kelgan turk zodagonlari va kipchokdar davlatning barcha mas'uliyatli lavozimlarini va kushinda kumondonlik urnini egallaydilar. Takashdan sung uning ugli Sulton Muxammad Alovuddin (1200- 1220) xam Xorazm davlatini kengaytirish siyosatini davom ettiradi. Dastlab u Xirot va uning atroflari xamda Xurosonning Xorazm davlatiga kiritilmagan viloyatlarini egalladi, U koraxoniylarga zarba berib, Movarounaxrni ular kulidan tortib olishga xarakat kildi.

XIII asr boshida Xorazm juda keng maydonni egallagan buyuk davlatga aylangan edi. Unng shimoliy-garbiy va garbiy chegarasi Orol va Kaspiy dengizi soxillaridan janubiy garbda Irokka kadam borar edi. Janubiy-sharkiy xududlari Razna viloyatidan, shimoliy-sharkiy chegarasi esa Yettisuv va Dashti Kipchokdan utar edi. Bu ulkan davlatning poytaxti Urganch shaxri edi. Birok kulga kiritilgan muvaffakiyatlar xorazmshox Alovuddin Muxammadni esankiratib kuydi. U uzini dunyoda eng kudratli, yengillas shox deb xisobladi. Shu bilan birga uzini "Iskandari soniy" (Ikkinchi Iskandar) deb xam atay boshladi uz mamlakatida jabr zulm kuchaygani sababli xalk kuzgolonlari bulib utdi. 1217 yil Xorazmshox lashkarlarining Bogdodga karshi yurishida omad uncha bokmadi. Birok 1219 yil mugullar Movarounnaxrga xujum boshlaganligi tugrisida xabar keldi. Xorazmshox fakat tashki kurinishdangina kuchli kurintr edi. Viloyat xukmdorlarining isyonlari, xalkning norozilik xarakatlari Xorazmshox davlatni zaiflashtirdi. Chingizxon boshlik mugullar xujumiga bardosh bera olmay, saltanat tez fursatda kuladi.

Markazlashgan mugullar davlatining tashkil topishi. Chigatoy ulusi. Undagi siyosiy, ijtimoiy-iktisodiy axvol.

XI-XP asrlarda mugullar ijtimoiy, iktisodiy va madaniy xayotda kolok xisoblanar edi. Ularda xali urug-aymokchilik munosabatlari kuchli bulib, asosan chorvachilik, ovchilik va uzaro tovar ayirboshlash, savdo-sotik bilan shugullanib kelishgan. XII asr oxiri -XIII agr boshlarida mugul urug boshliklari orasida ichki kurashlar avj oldi. Bu kurashlarda Temuchin ismli baxodir golib chikib, 1204-1205 yillarda kuchmanchi chorvador uruglarni siyosiy jixatdan birlashtirishga muvaffak buldi. 1206 yilda u Onon daryosining yukori kismida kurultoy chakirdi. Bu kurultoyda Temuchinga Chingizxon unvoni berildi, ya'ni kuchli, kattik, shiddatli dengizdek xon ma'nosini bildirgan.

Ana shu tarika Temuchin kup sonli jangari kabilalar saltanatining kuchli xukmdoriga aylandi. Bu saltanat kudratining uzagini Chingizxon yurgizgan kattikkul va xukukiy jixatdan asoslangan, markazlashgan siyosat tashkil etdi. Diniy va ijtimoiy faoliyatning barcha soxalarini uz ichiga olgan bu xukukiy siyosat 1206 yildagi kultoyda kabul kilingai "Yaso" konunida asoslab berilgan edi. Ta'kidlash joizka, "Yaso" kup yillik xayot tajribasi, kabila va uruglarning urfu-odati, an'anasi, uzini oklagan udumlar asosida tuzilgan edi. Mintakada tarixida dastlab xykykiy xujjat bulganligi bois "Yaso" moxiyatiga bir oz tuxtalmok lozim. Unda:

- xonning vazifalari va xukuklari belgilangan.

Xattoki ulug xon uz burchini tulik bajarmasa, uni xokimiyatdan chetlashtirish fikri xam aks ettirilgan;

- kushinni tashkil etish tamoyillari yoritilgan. (un, yuz, ming, tuman...) tizimi uzok asrlar davomida kator mamlakatlarda kullanilgan. Uziga xos xolat shundaki, kushinga davlatning xech kanday mablag xarajati kuzda tutilmagan bulib, xar kaysi jangchi uz ovkati, kuroli, zarur buyum va anjomlari uchun uzi kaygurishi kerak bulgan. Ya'ni yashash va kurash mezoni olinadigan uljaga boglik kilib kuyilgan, xayotiy zarurat darajasiga kutarilgan edi. Jang uslubi oddiy, yoppasiga, birvarakayiga xujumga utishga asoslangan bulib, kurkoklik, sotkinlik kattik jazoga tortilar edi;

- jazo choralari aks ettirilgan. Suvni yeki sutni ataylab tukib yuborish dasht sharoitida kechirilmas jinoyat sifatida koralanar edi. Ugrilik, ochik talon-tarojlik razil odat sanalar, ugirlangan mol tukkiz barobar mikdorida undirib olinardi;

- ayollar xukuklari ta'kidlangan. Xususan, urush sharoitida avlodlar kelajagini ta'minlash sifatida baxolangan ayollarning uz eriga xiyonati konun tomonidan kechirilgan.

"Yaso" koidalarini xamma bajarishi shart emasdi. Mamlakat oldidagi buyuk xizmatlari uchun shaxsan Chingizxon marxamatiga erishib "tarxon" unvoniga ega amaldorlar uni xatto 9 marta buzishlari mumkin bulgan. Birinchi kurultoydayok bir

necha kishi ana shunday unvonga ega bulishi bu davlatning nakadar tabakalanganligini kursatadi."Yaso"ning e'lon kilinishi Chingizxonning mutlok xukmdorligini, uta kattik intizomli va kuchli xarbiylashgan mamlakatning yuzaga kelganligini isbotlaydi. Ikir-chikirlarigacha mukammal ishlab chikilgan va xarakatga keltirilgan bu ulkan "mashina" uzga davlatlar uchun jiddiy xavf edi.Chingizxon kushinlari turli kismga bulingan edi. Un jangchiga bir boshlik-unboshi, yuzboshi, mingboshi va tumanboshilar kuyilgan. Davlat unvonlari va mansablar-ulug, urta va kichik xokimlar dorugalar, oliy va kuyi xokimlardan iborat bulgan. Chingizxon davlatining poytaxti Korakurum edi. Yozuv va ukishdan bexabar bulgan xon bu boradagi davlat ishlarida uygurlar va savdogarlar xizmatidan keng foydalanar edi.Chingizxon 1207 yilda uz mamlakatining shimoliy yerlarini, 1207-1208 yillarda Yenisoj daryosi xavzasini, 1211-15 yillarda Xitoyni egalladi. Ayniksa Sinь sulolasining kulatilishi va uning natijasida erishilgan bexisob xarbiy ulja va boylik, zamonaviy jang asboblari va uskunalar Chingizxon kushinini yangi yurishlarga ilxomlantirdi. Mugullar davlati kiska muddat ichida Urta Osiyodagi Xorazmshoxlar davlatiga chegaradosh mamlakatga aylandi.Xorazmshoxlar davlatining xukmdori Alovuddin Muxammad uzok yillar davomida kushni davlatlar ustiga muvaffakiyatli xarbiy yurishlarni amalga oshirib, Ozarbayjon, Eron, Kurdiston, Irok yerlarini kulga kiritgan, salkam 400 ming kishilik kushinga ega edi. Galabalar uning shuxratparast kalbida katta ishonch, gurur va shu bilan birga balandparvoz xislarni uygotgandi. Uzini "xudoning yerdagi soyasi", "ikkinchi Iskandar" deb atab yurgan Muxammad xam Xitoyga kuz tikkandi.Boz ustiga Muxammadning siyosiy mavkei pasayib borar, ulkadagi ijtimoiy axvol esa notinch edi. Shox bir kator zaifliklarga ega bulganki, bu muvaffakiyatlar davrida uncha sezilmas, ammo jiddiy xarbiy sharoitda real xavf kasb etardi Xususan, Muxammad kipchoklardan bulgan kator lashkarboshilarga ishonmas, taxtga kuz tikkan onasi Turkon xotin va uning saroyiga tikishtirilgan karindoshlari bilan chikishmas, din peshvolarini uz xarakatlari tufayli kattik ranjitgan edi. Xalk kuzgolonlarini (1210 y Samarkand kuzgoloni) shafkatsizlik bilan bostirgani, soliklar zulmi, turmush darajasining pastligi uni oddiy xalkdan juda uzoklashtirgandi.

Shunday siyosiy sharoitda Chingizxon va Xorazmshox davlatlari urtasida elchilik munosabatlari urnatildi. 1216 yil Chingizxon xuzuriga Xorazmshox uz elchilarini oboradi. Uzaro totuvlik va dustlik karor topib, ikki davlat xududlarda savdogarlarning erkin katnoviga xoxish bildirildi. Sung, 1218 yili Xorazmshox yangi elchilarni yuboradi. Buncha javoban Chingizxon Maxmud Yalovoch boshchiligida Xopazmshox davlatiga elchi boradi. Ammo munosabatlar borgan sari keskinlashib bormokda edi. 1218 yil Chingizxon Xorazmga navbatdagi 500 tuya xamda 450 savdogarlardan iborat savdo karvonini junatadi. Birok Utror noibi Inalxonning farmoniga kura, karvon talanadi. Savdogarlar kirib

tashlanadi. Chingizxon bu vokeadan nixoyatda dargazab bulsada, gazabini bosib, Ibn Kufroj Bugroni ikki ishonchli mulozim kuzatuvchilar bilan birga Xorazmshox xuzuriga elchi kilib yuboradi. Chingizxon aybdorni jazolash, Inalxonni unga topshirishni talab kiladi. Xorazmshox Chingizxonning talabiga javoban elchini uldirishni va ikki mulozimni sokol-moylovini kirib sharmandali kilib kaytarib yuborishni buyuradi. Bu vokealar ikki davlat urtasida xarbiy tuknashuv mukarrar ekanligini kursatadi. Xorazm mamlakatining xarbiy kudrati, geografik xolati davlat boshkaruvidagi karama-karshilik va zaifliklarini obdon urgangan Chingizxon ijtimoiy-siyosiy vaziyat urush uchun nixoyatda kulay ekanini tushunadi xamda 1218 yili chakirilgan navbatdagi Kurultoyda xarbiy xarakatlar taktikasini ishlab chikadi.

1219 yilning kuzida Chingizxonning deyarli 600 minglik kushini turt yunalish buyicha Xorazm yerlariga yopirilib keladi. Ugillari Chigatoy va Uktoy Utror (Sirdaryo buyida)ga, yana bir ugli Juji Urganchga, Chingizxonning uzi Buxoroga xujum boshlaydi. Alovuddin Muxammad utkazgan Mashvarat (xarbiy kengash) uning ujarligi bilan notugri taktikani ma'kullaydi. Ulkan kushin tor shaxarlarga bulingan xolatda junatiladi va janglarning boshidayok yagona boshkariladigan kushin sun'iy ravishda parchalanib, tarkok xolatga tushib koladi. Umumiy nazoratdan xalos bulgan bir kancha lashkarboshilar ilgarilari kachonlardir Muxammaddan kurgan alamlaridan chikish maksadida kul ostidagi kushinlari bilan dushman tomonga utib ketadilar. Koracha Xojib, Safiy Akra, Badriddin Amid kabi sarkardalar sotkinlik yuliga kiradilar. Ammo oddiy xalk va uz yerining ozodligi uchun kurashgan xokimlar mugullar istilosiga karshi jiddiy kurashga bel boglaydi. Utror shaxri Inalxon boshchiligida 5 oy davomida kamal xolatida boskinchilar xujumlarini daf etadilar. Nixoyatda katta talofat kurgan mugullar kuch safarbar etib shaxarni egallagach, uning ximoyachilaridan shafkatsiz uch oladilar va ular buysunmas shaxarni yer yuzidan yuk kilib tashlash uchun kup xarakat kilganlar. Noteng dushmanga karshi Gurxon boshchiligidagi 400 jangchi 12 kun davomnda Buxoroning Ark kal'asida taslim bulmay, umrining oxirigacha kurashadilar. Alamga mingan mugullar bunga javoban buxoroliklarning 30 mingini kirib tashlaydilar. 1220 yil martida Samarkandga karshi xarakat boshlanadi. Janglar natijasida shaxarliklarning 75 foizi xalok bulgan yoki asirlikka olingan. Samarkand jangidan sung Alovuddin Muxammad taxlikaga tushib, uz mamlakatidan kocha boshlaydi. Avval Irokka, sung Kaspiy buylariga ketadi. 1221 yilning fevralida u ayanchli tarzda vafot etadi. Mugullarga karshi mardonavor kurashgan yana bir tarixiy shaxs Temur Malik edi. U uzi xokimlik kilgan Xujand shaxrini metin kal'aga aylantiradi. Ma'lumotlarga, kura Chingizxon bu shaxarni egallashga salkam 70 ming kishini safarbar etgan. Uzok muddatli ogir janglardan xolsizlangan Temur Malik uzinig oxirgi odamlarini 70 ta kayikka joylab Sirdaryo uzanidan Urganch yerlariga olib ketadi. U yerda uning kushinlari yangi taxt vorisi

Jaloliddinga kushiladi. Urganch ximoyaga tayyorlanadi. Chingizxon bu shaxar istilosiga eng sara 50 ming kishilik askar kuchlarni tashlaydi. Mugullar shafkatsiz jang olib boradilar. Shaxar ximoyasida sabot turgan 76 yoshli shayx Najmiddin (asl ismi-sharifi-Axmad ibn Umar Xivakiy)ning "Yo Vatan, yo sharaflil ulim" deb kilgan xitobi ila xar kaysi uy uchun jang olib boriladi. Urganch kurashi yetti oy davom etadi. Xaligacha mugullar xech yerda bunchalik kup talofat kurmagan edi.

Jaloliddin Manguberdi Nishopur, Razna, Niso kabi shaxarlar atrofida mugullarga kaxshatgich zarbalar beradi. Gazna yakinidagi Voliyon kal'asidagi jangning uzida mugullardan 9 mingtasi xalok bulgandi Ayniksa, 1221 yilning yozida Parvona dashtida Kaykur nuyoi boshchiligidagi 30 minglik kushin Jaloliddin tomonidan tor-mor etilganligi Chingizxonni gayratga soldi. Endi uning uzi Jaloliddinga karshi kushin tortadi. Uzaro ulja talashuvi arazlab kolib Sayfiddin Ugrokdan ajralgan Jaloliddin kup sonli dushman oldida chekinishga majbur buladi. Xind yerlarida Jaloliddin yana yangi kushin tuzishga muvaffak buladi. Bu kushn xarakati tufayli Irok, Eron, Gruzuya va Ozarbayjondagi vatanparvarlar xam mugullarga nafrat bilan karaydi. 1227 yilning sentyabrida Isfaxon (Eron) shaxri yakinida Jaloliddin katta mugul kushinlarini maglubiyatga uchratadi. Ammo imkoniyatlarning murakkabligi xamda ichki kelishmovchilik tufayli Jaloliddin kushinlari tarkok xolatga kelib koladi. Vaktdan foydalangan mugullar uning karorgoxida xam fitnalar uyushtirishga erishdilar. 1231 yil avgustida Jaloliddin xalok buladi. U un yil davomida Markaziy Osiyoning turli nuktalarida mugullarga karshi kurashdi. Uz xalki yerining mustakilligi va ozodligi yulida astoydil kurashdi. Garchi xalok bulgan bulsa-da Jaloliddin Manguberdi buysunmas vatanparvar, milliy kaxramon sifatida tarixda uchmas iz koldirdi. Shunday kilib, 140 yil xukmroshshk kilgan buyuk Xorazmshoxlar davlati va uni boshkargan xonadon yakun topdi.

Istilo nixoyatda ogir iktisodiy-madaniy okibatlariga sabab buldi. Gullab-yashnagan voxalar xuvillab koldi, unlab shaxarlar butunlay yuk bulib ketdi. IX-XII asrda yaratilgan noyob yodgorlik va me'moriy asori-atikalar vayron etildi. Arxeolog Vyatkin Buxoro ostonasida topgan 320x70m maydondagi yarim metrlik kul katlami yondirib yuborilgan yozma manbalar ekanligi aniklangan. Salkam 1 million odam kirilib ketgan edi. Zabt etilgan ulka va viloyatlarni Chingizxon xayotlik paytidayok ugillari va nabiralariga taksimlab berdi. Sharkiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnazfga uning ikkinchi ugli Chigatoy ega buldi. Chingizxon vafotidan sung (1227 y.) Uktoy mugullar davlatining ulug xokoni kilib tayinlandi. Turkiy axoli odati buyicha podshox koon yoki xokon deb, ulus xukmdorlari esa xon deb yuritilardi.

Chigatoy davlatini boshkarishda uziga buysundirilgan xalklarning yukori tabaka vakillari xizmatidan foydalanar edi. U Movarounnaxrni bevosita idora etish ishlarini xorazmlik savdogar sudxur Maxmud Yalovochga beradi. Maxmud

Yalovoch xalkdan turli soliklar undirib berar edi. Kalon dexkonlardan olinadigan asosiy solik bulib, xosilning 10/1 kismini tashkil kilgan. Kopchur chorvadordan olinib, "Yaso" konuni buyicha axolidan foydasiga Shulsi deb atalgan solik undirilgan. Bundan tashkari, mamlakatdagi savdo yullarida joylashgan xarajatlari axoli gardaniga yuklatilgan. Yukoridagi solik va majburiyatlardan tashkari axoli yana maxalliy turalarning zulmidan azob chekar edilar. Boskinchilar va maxalliy zodagonlarining zulm va sitamlariga karshi xalk bir necha bor kurashga kutarildi. 1238 yilda Buxoroga yakin Torob kishlogida boshlangan kuzgolongga shu kishloklik xunarmand Maxmud Torobiy boshchilnk kildi. Kuzgolongga Buxoro ruxoniylarining boshligi Shamsuddin Maxbubiy xam kushildi. Kuzgolonchilar mugul lashkarlarini Buxoro ostonalarida tor-mor keltirdilar. Maglubiyatta uchragan mugullar Karmanaga chekinadilar va Maxmud Yalovoch yordamini kutardilar. Maxmud Torobiy uzini Buxoro va atrof yurtlarning xukmdori deb, Shamsuddin Makbubiy esa sadr deb rasmiy ravishda e'lon kildi. Karmana ostonalarida kuzgolonchilar bilan mugullar urtasida kattik jang buladi. Bu jangda mugullardan 10 ming kishi uldiriladi. Ammo kuzgolonchilarning raxbari Maxmud Torobiy va Shamsuddin Maxbubiylar xam jangda xalok buladi. Maxmud Torobiyning ukalari Mukammad va Ali kuzgolongga raxbarlikni uz kullariga olgan bulsalar-da, ular yoshlik va tajribasizlik kildilar. Xujandga yetib kelgan Maxmud Yalovoch kuzgolonni shafxatsizlik bilan bostiradi va kuzgolonchilar kattik jazolanadi. Maxmud Torobiy kuzgolonining axamiyati katta edi. Maxmud Yalovoch amalidan chetlatiladi va Pekinga xukmdor kilib tayinlanadi. Chigatoy ulusiga Yalovochning ugli Ma'sudbek noib xamda ijarador kilib tayinlanadi. XIII asrning urtalarida mugullar davlatining umumsiyosiy axvoli ogirlashdi. Chingiziylar urtasida ziddiyatlar kuchayadi. 1251 yil Korakurumda chakirilgan kurultoyda ziddiyatlarga chek kuyish maksadida Guluxonning bosh farzandi Munka ulug xokon etib saylanadi. Munka davrida Chigatoy ulusi tugatiladi. Ammo tez orada Chigagoy nabirasi Olguxon Oltin urdaga karshi keskin choralar kurib, 60- yillarda Chigatoy ulusini kaytadan tiklashga muvaffik buladi.

XIII asrning 70-80 yillarida Movarounnaxrda sekinlik bilan bulsada, shaxar xayoti, xunarmandchilik va savdo munosobatlari jonlana Ma'sudbek pul isloxrti utkazib, ulkaning 16 shaxar va viloyatlarida bir xil vazn va ulchovda yukori kiymatga ega bulgan kumush tangalar zarb ettirib, muomalaga kiritdi Chigatoy avlodlari utrok madaniy xayotga intilib, asta-sekin maxalliy axoli bilan kushilib ketadilar. Ular urta xokimiyatlarini mustaxkamlash maksadida islom dinidan foydalanadilar Chigatoyning nabirasi Muborakshox (1364y.) mugul xukmdorlaridan birinchi bulib islomni kabul kilgan. Chigatay xonlaridan biri Kebek (1318-1326 y) voxasidagi kadimigi Nasaf shaxri yonida uziga saroy kurdirgan. Saroy mugul tilida "karshi" deb yuritilgan. Keyinchalik bu saroy atrofida yangi shaxar kad kutarada va u xam "Karshi" deb atala boshlanadi. Kebek davlatni idora

etish tizimini va uning iktisodiy Xayotini tartibga solish maksadida ma'muriy va pul soxasida isloxot utkazadi. Bu isloxotlar kadimiy anʼanalarga bardam bera olmagan bulsada, u Movarounnaxrda feodal davlatni mustaxkamlashda ijobiy roly uynadi. Kebek davrida ichki va tashki savdoni yaxshilash maksadida mamlakatda yagona pul joriy kilindi. Chigatoy ulusi xukmdorlari davrida yerga egalik kilishning turt turi mavjud edi 1. Mulki devon, ya'ni davlatga karashli yerlar; 2. Mulki injuxon noiblari va ularning avlod-ajodlariga karashli yerlar; 3. Mulki vatkf-masjid, Madrasa, xonoka, mozor va makbaralarga yerlar; 4. Xususiy mulk yerlar; 1269 yilda Chigatoy ulusi ikki kismga bulinib ketadi: Uning Sharkiy kismida - Sharkiy Turkiston Yettisuvda mugullarning Duglat amirligi, garbiy kismida esa Movoraunnaxr amirligi tashkil topadi. 1348 yildan boshlab Movarounaxr ya'ni Chiratoy ulusi xukmronlik kilish mugullardan bulgan Tugluk 1363 yilda, uning vafotidan cung esa ugli ixtiyoriga utadn. XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr boshlarida fan, adabiyot, ma'rifat va madaniyatniig ayrim tarmoklar tiklana boshlandin. Me'morchilik va bunyodkorlik yulga kuyildi. XIII asr urtalarida Buxoro, Ma'sudiya va Xoniya nomi bilan shuxrat toptan madrasalar bino kilindi. Bu davrda fors-tojik she'riyatining yirik namoyandalari oliddin Rumi, Sa'diy Sheroziy, Amir Xisrov Dexliviy kabi yirik siymolar yashab ijod ettan. Bu Xorazmda axlok, odob va takvodorlik asosida tildagi adabiyot rivoj topa boshlaydi. Keyinchalik u «Chigatoy adabiyoti» nomini oladi. Shu bilan birga Xorazmning markaziy shaxri Urganchga yana olimlarlar, me'moru musavvirlar tuplana boshlaydi. Keyinchalik ular Amir Temur davlati karor topgach, fan va san'at tarakkiyotiga katta ta'sir kursatadi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Tsivilizatsiya tushunchasiga ta'rif bering?
2. Ibtidoiy jamoa tuzumining qanday o'ziga xos xususiyatlari bor?
3. Urug'chilik jamoasining bosqichlari haqida gapirib bering?
4. O'lkamizdagi dastlabki shaharlar haqida nimala
5. O'rta Osiyodagi qadimgi davlatlardan qaysilarini bilasiz?
6. Ahmoniyalar davrida O'rta Osiyo nechta satraplikka bo'lingan?
7. Yunon makedon qo'shinlari qachon O'rta Osiyoga bostirib kelgan?
8. Kushon podsholigi qachon tashkil topgan?
8. Eftaliylar davlatining yuzaga kelishi haqida nimalarni bilasiz?
9. Mazdakchilar qanday g'oyalarni ilgari surganlar?
10. Turk xoqonligi qachon va kialar tamonidan asos solingan
11. Turk xoqonligida O'rta Osiyo hududidagi davlat-boshqaruvi qanday bo'lgan?
12. Arab iste'lochilarining O'rta Osiyoga yurishlari haqida so'zlang.
13. Arab bosqinchilariga qarshi qanday xalq qo'zg'olonlarini bilasiz

TAYaNCh IBORALAR:

Vatan - (arabcha “Vatan”-ona yurt) kishilarning yashab turgan, ularning avlod va ajdodlari tugʻilib oʻsgan joyi, xududi, ijtimoiy muhiti, mamlakati.

Ilmiylik - tarixiy voqea xodisalarini toʻgʻri taxlil qilish va tugʻri davrlarga boʻlish.

Tarixiy meros-tarix jarayonida sodir boʻlgan voqea xodisalarini tartibli oʻrganishdir.

Tarixiy manba - moddiy, etnografik, xalq ogʻzaki ijodi, yozma manbaa va boshqalar.

Tarix fanining predmeti-ona zaminda yashagan xalqlarning xayoti, ularning oʻzgarish tarixiy voqea-xodisalar, xalqning turmush tarzi, iqtisodi, madaniyati, buyuk allomalarni va turli sarkardalarni shaxsiy xayotlarni oʻz ichiga oladi.

Maʼnaviy meros - buyuk allomalarni insoniyat qoldirgan moddiy va maʼnaviy boyliklar majmuasidir.

Sivilizatsiya – insoniyat jamiyati ilgarlama harakatida erishilgan darajani hamda moddiy va maʼnaviy qadriyatlarni oʻzlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.

Materiarxat-urugʻlichilik jamiyatining birinchi bosqichi. Oilada va xayotda ona rahbarlik rolini bajargan.

Patriarxat-urugʻchilik jamiyatining ikkinchi bosqichi. Oilada va xayotda erkak mavqei ayollarnikidan yuqori boʻlgan.

Shaharsozlik madaniyati-shaharlarni paydo boʻlishi va rivojlanishi bilan bogʻliq tushuncha.

Sunʼiy sugʻorish usuli-maxsus sugʻorish inshootlari (ariqlar, kanallar va toʻgʻon (damba)lari yordamida vohalarni sugʻorish usuli.

ADABIYoTLAR:

1. Anorboev A., Islomov U., Matboboev B. Oʻzbekiston tarixidan qadimgi Fargʻona. gʻgʻ Oʻzbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. T.,2001
2. Boynazarov F. Qadimgi dunyo tarixi. T., 2004.
3. Tarix, mustaqillik, milliy gʻoya. T. «Akademiya». 2001 y.
4. Kabirov A. Sarmishsoyning qoyatoshlaridagi rasmlar. T.1976.
5. Shaydullaev Sh. «Avesto» va moddiy madaniyat. Oʻzbekiston tarixi jurnali. 2004, №3, 3-13 betlar.
6. Oʻzbekiston tarixi. Oliy oʻquv yurtlari uchun darslik.–T.: 2003.
8. Mualliflar jamoasi. Oʻzbekiston tarixi. T. «Universitet» 2004 y.
9. Mafkura va yoshlar. A.Navoiy nomli Oʻzbekiston milliy kutubxonasi bosmaxonasi. T. 2004 y. 63-68 betlar.
10. Rtveladze E. Istoricheskoe proshloe Uzbekistana. T., 2006 g.

2-mavzu.

AMIR TEMUR DAVRIDA UZVEK DAVLATCHILIGINING YuKSALISHI IJTIMOIIY. SIYOSIY, IKTISODIY VA MADANIY XAYOT, UZBEK DAVLATCHILIGI XVI-XIX asr BOSHLARIDA

REJA:

1. Amir Temurning ulkan saltanat tashkil etishi.
2. Markazlashgan Temur davlatining ma'muriy va xarbiy tuzilishi. Temur tuzuklari.
3. Temuriylar davrida ijtimoiy, madaniy xayot.
4. Shayboniylar davlatining shakllanishi va undagi ijtimoiy iktisodiy va madaniy xayot.
5. Xiva, Buxoro va Kukon xonliklarining shakllanishi.
6. Xonliklardagi iktisodiy-ijtimoiy va madaniy axvol.

Amir Temurning ulkan saltanat tashkil etishi.

XIV asrning 50-60 yillarida Movarounaxrda feodal tarkoklik goyatda kuchayib, uzaro kurash yanada keskinlashadi. Xondamirning yozishicha, ulus 10 ga yaqin mustakil bekliklarga bulinib ketgan. Samarkand viloyatida Amir Bayon Sulduz, Keshda Amir Xoji Barlos, Xujandda Amir Boyazid Jolair, Balxda Uljaytu Sulduz, Xisori Shodmon chegarisida Amir Xusayn va Amir Yassaviylar uzlarini xokimi mutlan deb e'lon kiladilar. Uzaro ichki ziddiyaglar kizigan, mugullar zulmiga karshi maxalliy axoli xarakatlari boshlangan bir davrda mamlakagda yangi siyosiy kuch yetilmokda edi. Kiska vakt ichida buyuk saltanatni vujudga keltirgan sokibkiron Amir Temur siyosat maydonida dastlabki kadamini kuymokda edi.

Amir Temur Kesh shaxri yaqinida Xuja ilgor kishlogi (Yakkabog)da 1336 yil 9 apreль kuni uz zamonasining nufuzli barlos uruglaridan biri Taragoy Baxodir oilasida dunyoga keldi. Temurga yoshligidan uz davrining mashxur ilm va tarikat bilimlari sokiblari bulgan shayx Amir Kulol, Abu Bakr Tayobodiy, Sayid Baraka singari muborak zotlar ustozlik kilganlar. XIV asrning 50 yillari oxirida Movarounaxrda amirlarning uzaro kurashi kuchayib, Amir Kazogok uldiriladi Mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chikib, xar jixatdan ogir tanglik sodir buladi. Bunday vaziyatdan foydalangan Mugul xoni Tugluch Temur 1360-1361 yillarda Movarounnaxrga birin ketin ikki marta bostirib kiradi. Birok Movarounnaxr amirlari mugul boskinchilariga karshi kurashga jur'at eta olmadilar.

Amir Temurning amakisi Kesh viloyatining xukmdori Xoji Barlos Xurosonga kochadi.

Amir Temur mugullar uzboshimchaligiga yul kuymaslik Tugluk Temur xizmatiga kiradi. 25 yashar Amir Shazxrisabz xokimi etib tayinlanadi. 1362 yilda u xokimi Amir Xusayn bilan yakin bulib, ular mugullar xukmronligiga karshi kurashishga axd kiladilar. Bu kkkala amir avval boshda bir-birlari bilan dustlik rishtalarini mustakamlashga xarakat kiladilar. 1363-1364 yillarda ular kushin tuplab Seyston, Badaxshon yerlariga muvaffakiyatli yurishlar kiladilar. 1364 yili Tugluk Temur Mugulistonga chekinishga majbur buladi. Birok 1365 yilda Tugluk Temurning ugli Ilyosxuja katta kushin bilan Movarounnaxrga xujum kiladi. Chinoz yakinidagi Chirchik daryosi buyida mashkur «Jangi loy» (loy jangi) bulib utadi. Ammo bu jangda Amir Xusayn tang xolatga tushib koladi. Buning natijasida kattik jala kuyib turgan bir vaziyatda ularning kushini katga talofat berib chekinishga majbur buladi. Golib Ilyosxujaga esa Samarkand tomon yul ochiladi. Lekin keyinchalik Amir Temur va Amir Xusayn urtasidagi alokalar buzilib, uzapo rakobat va ixtilofchilik xatti-xarakatlari kuchayib bordi. Sarbadorlar xarakagi dastlab XIV asrning birinchi yarmida Xuroson va Eronda keng tarkalgan bulib, u moxiyat eʼtibori bilan mugullar davlatini agdarib tashlashga karatilgan edi. 60-yillarda sarbadorlar xarakati Movarounaxrda mugul xonlari xujumi munosabati bilan kuchayib ketdi. Samarkand xarakat markaziga aylandi. Kuzgolonga tolibi ilm Mavlonzoda Samarkandiy, oksokol Abu Bakr va Xurdaki Buxoriylar boshchilik kiladn. Ilyosxuja avval Samarkandni, sungra esa butun Movarounaxrni tashlab chikib ketishga majbur buldi. Shaxarda xalk xokimiyati urnatildi va ayrim isloxotlar utkazildi. Ular jumlasiga molu mulklarni cheklash, solik va majburiyatlarni kamaytirish, kambagallarga imtiyoz va yengilliklar berishni kiritish mumkin. Temur va Xusaynlar Samarkandga kelishadi va sarbadorlar raxbarlari bilan uchrashadi, Amir Xusayn uyushtirgan mashʼum fitna natijasida sarbadorlar raxbarlarining ayrimlari uldiriladi.

Temur va Xusayn urtasida boshlangan ziddiyat va nizolar 1370 yndagi Balx jangida uz poyoniga yetadi. Golib chikkan Temur Movarounnaxr markazidagi yerlarning tanxo xukmdoriga aylanadi. Movarounnaxr mugullardan ozod kilinib, mustakil davlat barpo etilgan bulsa-da, biroq mamlakatda xalk barkarorlik, tinchlik urnatilgan emas edi. Bir tomondan, ayrim viloyat xukmdorlari Amir Temur xokimiyatini tan olishdan bosh tortib turgan bulsa, ikkinchi tomondan, mamlakatning sharqiy va shimoliy kismalari notinch edi.

Bu orada Amir Temur Muguliston xokimi Kamariddin bilan yigirma yil (1371-1390) mobaynida yetti marta urush kilib, galaba kozondi. Temur uziga ittifokchi deb bilgan Tuxtamishga yordam kursatib, uni Ok Urda xoni Urisxon taxtiga utkazadi. Tuxtamish esa Olgin Urda yerlariga xam kirib boradi. Muvaffakiyatlardan esankiragan Tuxtamish Temur yerlariga xam kuz olaytira

boshladi va ochikdan ochik unga karshi kurashga utadi. Natijada Amir Temur Tuxtamishga karshi uch marta kushin tortishga majbur buladi. 1389 yilda Jizzaxning Achchik mavzeyida, 1391 yili kunduzchada va 1395 yili Terek daryosi buyida janglar bulib utdi. Amir Temurning Tuxtamish ustidan galabasi, fakat Urta Osiyo uchun emas, balki Yevropa, shuning-dek rus knyazliklari uchun xam axamiyat kasb etgan edi. Amir Temur davlat chegaralarini kengaytirishga xam e'tibor berdi.

Bu davrda Oltin Urda, Xuroson va Eronda xukm surgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat uning uchun kul keladi. 1381 yil Temur Xirotni egalladi 1381-1384 yillarda Eronning katta kismi buysundirildi. Uch yillik (1386-1388) xarbiy yurishlar okibatida Janubiy Ozarbayjon, Irokning shimoliy kismi, Gurjiston va Armanistondagi yerlar egallanadi. U besh yillik ypysh (1392-1396) davomida garbiy Eron, Iroki Ajam va Kavkazni egallaydi. 1399-1404 yillardagi yetti yillik urush, eng shiddatli va eng yirik janglardan bulib, uning okibatida Shomning Xalab, Xums, Baalbek, Damashk kabi yirik shaxarlari va Iroki Arabning Ubuliston ulkasi bilan Bagdod, shuningdek Turkiyaning katta kismi egallandi. Saralangan kuchli armiyaga ega bultan Boyazid I 1396 yili Yevropa birlashgan kuchlari ustidan galabaga erishgach, butun kit'ani bosib olish niyatida edi. Shu bois turk sultoni Boyazid I ga karshi jangga shaylandi. Jang 1402 yilning 20 iyulida Angara shaxri yakinida bulib utadi. Salkam 400 ming askar katnashuvidagi uzok muddat tayyorlanilgan urush Temurning galabasi bilan tugaydi. Boyazid ustidan kozonilgan galaba bilan Amir Temurni Frantsiya kiroli Karl VI, Angliya kiroli Genrix IV xamda Kastiliya va Lion kiroli Genrix III tabriklab, Temurga uz nomalarini yuboradi. Chunkn Soxibkiron uygonayotgan Yevropaga ulkan xavf solib turgan Usmoniy turklar davlatiga zarba berib, butun Yevropaning xoloskoriga aylangan edi.

Kichik Osiyodan Samarkandga kaytgan Amir Temur 1404 yilning noyabrida 200 ming kushin bilan Samarkanddan Xitoy safariga chikdi. Birok Xitoy ustiga yurish Amir Temurning tusatdan vafot etib kolishi (1045 y 18 fevral) tufayli amalga oshmay koldi. Shunday kilib, Amir Temur Kora dengizdan Sharkiy Xindistongacha, Urol tog'laridan Fors kurfazigacha bulgan katta xududda uz saltanatini barpo etadi.

Markazlashgan Temur davlatining ma'muriy va xarbiy tuzilishi. Temur tuzuklari.

Amir Temur davlati keng tarmokli boksharuv va ma'muriy tizimga ega bulgan. Garchi usha davrda turk va mugul kabilalari orasida kabul kilingan koidaga binoan Davlat tepasida rasman chingiziylar sulolasiga mansub kugirchok xonlar-avval Muxammad Suyurgotmish, keyin ugli Maxmud Sulton turgan bulsa-da, mazkur tizim yagona xukmdor-Amir Temurga buysundirilgan edi. Boshkaruv ikki idoradan: dargok va vazirlik davondan iborat bulgan. Dargoxni Oliy xukmdor

boshkargan, uning devonlar, maxalliy - xokimiyat idoralari bilan boglanib turish ishlari Oliy devon zimmasida bulgan. Oliy devonda - ijroiya xokimiyatda bosh vazir, xarbiy vazir, mulkchilik va solik ishlari vaziri, moliya vaziri turgan. Sarxadlar va tobe mamlakatlarning bilan shugyllanyvchi yana uch vazir bulgan, ular xisobot berib turgan.

Devon xuzurida diniy ishlar bilan boglik masalalar buyicha kozi, mamlakat fukarolari ishlari shugullanuvchi fukarolik kozisi, oliy ruxoniylar martabalari-arzbeigi, sadri a'zam, shayxulislom va axdos kozi mansablari ta'sis etilgan.

Ma'muriy jixatdan Amir Temur davlati noiblar va tumanlarga bulingan, Movarounnaxrdan uz tasarrufidagn barcha yerlarni Amir Temur ulusga buldi. Tungich ugli Mukammad Jaxongirga Balx viloyati, ikkinchi ugli Umar Shayxga Fors viloyati, uchyanchi ugli Mironshoxga Ozorbayjon, Irok va Armaniston, kenja ugli Shoxruxga Xuroson, Jurjon, Mozondoron, Seiston berildi.

Amir Temur xayotlik davridayok uning xarbiy san'at va davlat boshkarish uslubiga bagishlangan maxsus esar yaratilib, u "Temur tuzuklari" nomi ostida shuxrat topgan. Bu asar shaxsan Temurning ogzidan yozib olingan, deb xisoblanadi. Unda davlatni boshkarishda kimlarga tayanish, toju taxt egalarining yunalishi va vazifalari, vazir va kushin boshliklarini saylash, sipoxlarning maoshi, mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va kushin boshliklarining burchi va vazifalari, amirlar vazirlar va boshka mansabdorlarning toju taxt oldida kursatgan aloxida xizmatlarini takdirlash tartibi va boshkalar xususida bayon etiladi. Amir Temur fikricha, davlat xizmatchilari, xususan vazirlar turt zarur xislatga ega bulishlari lozim. 1) oliyjanoblik va ulugvorlik; 2) akl-farosatlilik; 3) raiyat va kushin axvolidan xabardorlik; 4) sabr chidamlilik va tinchliksevarlik.

Amir Temur muxim davlat ishlarini xal etish uchun chakiriladigan kengashlarga katta axamiyat bergan «uz ishlarimning undan tukkiz kismini men kengashlar oksokollar, amirlar, vazirlar, aklli va kupni kurgan kishilar maslaxati asosida, fakat bir kismini kilich yordamida xal kildim», -degan edi. Kengashning karorisiz Amir Temur xech kanday ishga kirishmas edi. Davlat boshkaruvi tiziminng eng muxim tarkibiy kismi kushin bulib, uni takomillashtirish va mustaxkamlashga Temur aloxida axamiyat bergan. Amir Temur jaxon xarbiy san'ati tarixida birinchi bulib kushinni jang maydonida yetti kulga (kismga) bulib joylashtirish tartibini joriy kildi. Temur uz armiyasining jangovor tayyorgarligiga aloxida e'tibor berish bilan birgalikda, u askarlarning ruxiy-ma'naviy xolatiga xam shunchalik katta axamiyat bergan, ularning moddiy ta'minoti tugrisida xam doimo gamxurlik kursatgan. U uz tuzuklarida xam bunga aloxida tuxgalib utgan. Shuning uchun xam uning sadokatli, temirdek mustaxkam, jangovor kushini xamisha zafarlar ketidan zafarlar kuchdi. Amir Temur moxir diplomat sifatida kaysi mamlakat bilan aloka boglashga yul tutsa, u dastavval, ikki urtadagi xar bir masala, muammoni urushsiz, nizolarsiz tinch, muzokaralar yuli bilan xal etishga intilgan,

boshka xukmdorlarni shunga da'vat etgan. Urush xarakatlariga esa fakat noiloj xollardagina izn berilardi. Xususan, Soxibkironning Oltin Urda xoni Tuxtamshixon, Turkiya sultoni Boyazid Yildirim singari xukmdorlar bilan avval boshda olib borgan mulokotu yozishmalari xam bundan yakkol guvoxlik beradi. Amir Temur uz saltanati va ayniksa, uning poytaxti Samarkandning obodonligiga aloxida axamiyat berdi. Uning xukmronligi davrida Tabrizda masjid, Sherozda saroy, Baxdodda Madrasa, Turkistonda Amad Yassaviy kabri ustiga makbara barpo kildirdi. Xuddi shu davrda Samarkandda Shoxi Zinda me'moriy yodgorliklarining makbaralari, xozirgi vaktida Bibixonim nomi bilan mashhur bulgan Jom'e Masjidi, Guri Amir daxmasi, Keshda Oksaroy, Kuksaroy va Bustonsaroy kabilar bunyod etildi. Poytaxt atrofida guzal boglar yaratildi.

Amir Temur valiaxd etib nabirasi Pirmuxammadni tayinlagan edi. Birok Mironshoxning ugli Xalil Sulton Mirzo 1405 yilning 18 martida Samarkandni egallab, uzini "Movarounnaxrning oliy xukmdori" deb e'lon kildi. Bir necha yil tuxtovsiz davom etgan urushlar natijasida bir kancha temuriy shaxzodalar, shu jumladan valiaxd Pirmuxammad olamdan utdi, kudratli saltanat larzaga keldi va u parchalanish sari yuz tutdi. 1409 yil Temurning kenja ugli Shoxrux Movarounnaxr va Xurosonni egallab, Movarounnaxrni tungich ugli Ulugbek ixtiyoriga beradi. Uzi esa Xirotda kaytib, Xuroson davlatini idora kila boshlashni davom etdiradi. Ulugbek Samarkand taxtini egallagan paytida 15 yoshli uspirin yigit edi. Shuning uchun Shoxrux tajribali amir Shoxmalikni unga otalik kilib tayinlaydi. Ikki yildan sung ya'ni 1411 yildan boshlab Ulugbek to umrining oxirigacha (1449) Movarounnaxr mamlakatini tanxo boshkaradi. Ulugbek asosiy faoliyatini davlatni idora kilish, ilm-fanni ravnak toptirish, mamlakat obodonchiligini yaxshilashga bagishladi.

Temuriylar davrida ijtimoiy, madaniy xayot.

Ulugbek noiloj xollardagina kushin tortishga majbur bulgan. 1414 yili u Fargonada Amirak Axmad isyonini, 1425 yil mugullar xarakatini bostirishda muvafakiyatli buldi. 1427 yilgi Dashtn kipchoch xukmdorlaridan Barok uglonga karshi yurishi Ulugbekka nixoyatda kimmatga tushdi. 1428 yil Abulxayrxon boshchiligida Dashti kipchok davlati bilan kup bor tuxnashuvlarga tugri keldi. Buning okibatida esa asta-sekin Movarounnaxr davlatining parchalanish va zaiflashish jarayoni yuz berdi. Muxammad Taragoy Ulugbekning tarixdagi urni uning davlat arbobi sifatidagi kup yillik faoliyatidan kura xam afzalrok buyuk olimlik, ilmu urfon xomiysi makomidagi ulkan xizmatlari bilan belgilanadi. Ulugbek farmoni bilan 1417 yilda Buxoroda, 1417-1420 yillarda Samarkandda va 1433 yilda Gijduvonda madrasalar kad kutardi.

Ulugbek atrofida uyushgan kuplab buyuk komusiy olim soxiblari-Kozizoda Rumi, Giyosiddin Jamshid Koshiy, Muxammad Ali Kushchi, Muxammad Xavofiylar ilm-fanning turli soxalarida, ayniksa astronomiya, matematika singari

anik fanlar buyicha barakali ijod kildilar xamda uzlaridan salmokli ilmiy meros koldirib ketdilar. Ulugbek rasadxonasida 1018 ta yulduzlar xarakati urganilib jadval tuzildi. Uning kalamiga mansub "Ziji Kurogoniy" asari uzining ilmiy yechimlari, xulosalari bilan xozirga kadam jaxon olimlari e'tiborini kozonib kelmokda. Mirzo Ulugbek "Turt ulus tarixi" nomli tarixiy asar xamda musikaga bagishlangan besh risola xam yozadi.

Xuroson yerlarida esa Sulton Xusayn Baykaro davrida siyosiy barkapoplukni saklash xalk turmush darajasini kutarish, obodonchilik borasida kuplab ishlar amalga oshirildi. Mashxaddagi Gavxarshod masjid, Marv va Xirotdagi bir kator binolarning ta'mirlanishi, Ixlosiya madrasasi, "Kudsiya " masjid, "Safoiya" xammomi, "Shifoiya" davolash uyi kabi inshootlar shu davrdagi ishlar jumlasidandir. Bu davrda she'riyat va rassomlik borasida aloxida maktab yuzaga keldi. Shunday kilib, Temur va temuriylar davrida ulkamizda fan va madaniyat bark, urib usdi, rivojlandi va kamol topdi. Fan va madaniyatning kaysi bir soxasini kuzdan kechirmaylik, diyorimiz XIV-XV asrlarda jaxon sivilizatsiyasining oldingi saflaridan joy olganlngining guvoxi bulamiz. Temuriylar sulolasi davri jaxon fani va madaniyatining Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi, Baxovuddin Nakshband, Xoja Ubaydullox Axror kabi ulug vakillarni yetishtirib berdi. Bu davrda zamonasining iste'dodli shoirlari va adiblari Lutfiy, Bobur, Abduraxmon Jomiy va yashab ijod etishgan. Lutfiy nafis uzbek tilida asarlar yozish bilan birga tojik tilida xam kasidalar bitdi. Lutfiyning "Zafarnoma", "Gul va Navruz" dostonlari shu davr badiiy adabiyotining durdonalaridan biridir. Bu davr madaniyati tarakkiyotida ulug shoir Abduraxmon Jomiyning roli buyukdir. Jomiyning yirik va mashxur asari yettita katta dostondan iborat "Xaft avrang", "Baxoriston" kabilardir. Alisher Navoiy xomiyligida Mirxond, Xondamir, Vasifiy va boshka tarixchilar ijod kildilar. Xondamir 63 yillik umri davomida taxminan 13 ta asar yozgan, ulardan bizgacha sakkiztasi yetib kelgan.

Temur va temuriylar davrining ulkan muvaffakiyatlaridan biri tasviriy san'atning gurkirab usganligi buldi. Uz zamonasining mashxur rassomi Kamolliddin Bexzod uzining xayratomuz rassomchilik san'ati bilan "Moniyi soniy" (ikkinchi Moniy) va "Shark Rafaeli" nomi bilan jaxonga mashxur bulgan. Kamolliddin Bexzod tomonidan yaratilgan shoir Abdullo Xotifiy, Xusayn Boykaro, Shayboniyxon portretlari, Sa'diyning "Buston" kitobi va Nizomiyning "Xamsa" sigahlangan rasmlar xalkning nodir yodgorliklari sifatida Toshkent, Sankt-Petrburg, London, Texron va boshka shakarlarning muzey va kutubxonalarida saklanmokda. XIV-XV asrlardagi Movarounnaxr va Xurosonda moddiy va ma'naviy tarakkiyotning tamal toshini ulug bobomiz Amir Temur kuygan edi.

Shayboniylar davlatining shakllanishi va undagi ijtimoiy iktisodiy va madaniy xayot.

Shayboniylar davrini taxlil etishda bu sulolaning ildizi, shajarasini urganmok muximdir. Shaybonu Chingizxonning katta ugli Jujining beshinchi farzandi bulib, otasiga tegishli bulgan xozirgi Kozogistonning juda katta xuxudlarida xukmronlik kilgan. Ushbu ulusga keyinrok uning avlodlari Baxodirxon, Juchi Buko, Badakul, Ming Temur, Puladxon, Abulxayrxon va boshkalar egalik kilishgan. Shayboniylar sulolasining kuchli rivojlangan va bevosita Movarounnaxrga alokador davri Abulxayrxonning nabirasi Muxammad Shayboniyxon nomi bilan boglik.U 1451 yilda tugilgan. Bobosi, uzbeklar davlatining, Mirzo Ulugbekning kuyovi Abulxayrxon va otasi Shox Budog Sulton ulimidan sung boshlangan kirginlardan Monarounnaxrga kochib kutulgan. Avval Samarkand, keyin Byxopo madrasalarida ta'lim olgan. Uzoq xarakatlar natijasida nufuzli ruxoniy va xarbiy shaxslar yordamida XX asr oxirlariga kelib Muxammad Dashtu kipchok nomi bilan (mashxur bulgan yerlarda uz xukmronligini urnatishga muvaffak buladi. Oldiga kuygan asosiy maksadi Turknston zaminidagi, siyosiy bekarorlikni tugatish, kuchli markazlashgan davlat tuzish edi.

3-4 yillik yurishlar tufayli Kizil Urda, Xorazm, Byxopo, Shaxrisabz, Samarkand yerlarini egallaydi. Uzaro xududiy janglar va bekapoplikdan tinkasi kurigan xalk unga aytarliq karshilik xam kursatmagan. Asosiy rakibi sanalmish Boburni izma-iz ta'kib eta borib, Toshkent, Andijon va Kashkadaryo voxalarini kul ostiga utkazgan. Keyinrok Xirot, Astrobod, Jurjon yerlari xam egallangan. 1510 yildagi ulimiga kadam Markaziy Osiyoda ulkan davlatni tashkil etishga ulgurgan edi. Buxoro nomini (1557 yildan rasman) olgan bu davlat Kaspiy dengizi etaklaridan Xitoygacha, Sirdaryo xavzasidan Afgoniston markazigacha bulgan xududda joylashgan edi.Muxammad Shayboniyxon mamlakatiga undan keyin amakisi Kuchkinchixon egalik kiladi. Bobur va eroniy kushinlar yurishlari tufayli mamlakatda siyosiy va iktisodiy inkiroz avj olganligiga karamay davlat saklanib koladi. Muxammadning jiyani Ubaydullaxon davri (1533-1539y.)da kuldan ketgan yerlarni birlashtirish jarayoni muvaffakiyatli kechadi. Olti marta amalga oshirilgan Xuroson yurishlari natijasida mamlakat sarkadlari xatto kengaya boshlaydi. Ammo Ubaydullaxonning bevakt ulimi davlat tarixida yana parokandalikni boshlab beradi. Uning ugli Abdulazizxon Buxoroda, Kuchkinchixonning ugli Abdullatif Samarkandda, Pirmuxammadxon Balx va Badaxshonda, Navruz Axmadxon Toshkent va Turkistonda, Iskandarxon Karmanada va xokimliklarini urnatib oladilar.Shayboniylar tomonidan markazlashgan davlat tuzishning uchinchi xarakati Iskandarxonning ugli Abdullaxon davrida amalga oshiriladi. Kat'iy choralar tufayli 1573 yilda Balx, 1578 yilda Samarkand, 1582 yilda Toshkent, 1583 yilda Fargona, 1584 yilda Badaxshon, 1588 yilda Xuroson yerlari bitta

markazga buysundiriladi. Ammo uz ugli Abdulmumin fitnasi Abdullaxon ulimiga sabab bulib, shayboniylar sulolasining davriga xam chek kuyadi. Shayboniylar davlatni boshkarish tizimshsh temuriylardan andoza sifatida olganlar. Ammo u vaktida keng kullanilgan suyurgol tizimi keskin cheklangan. Yagona makon tamoyilini buzuvchi bu tizim mamlakatni bitta markazdan boshkarish imkoiiyatiga ega edi. Xokimiyat xon kulida bulgan. U juda axamiyatli karorlar kabul kilar, viloyatlarii ishini uz noiblariga topshirar, mamlakat xazinasini nazorat etardi. Ammo bu mutlok. xokimiyat emasdi. Davlat mikyosidaga muxim muammolar ruxoniylar, yukori tabaka vakillari, lashkarboshilar, kabila yoki urug oksokolari ishtirokidagi kengashda mukokama kilinardi. Kengash ishida xonning suzi utmay kolishi xam mumkin bulgan. Bu xolatga yul kumaslnk uchun xon tegishli mansablarga uzaga yakin odamlar tayishgashga xarakat kilgan. Boshkarish tizimida davlat maslaxatchilari- otaliklar, viloyat noiblari, ruxoniylarning nufuzi yukori bulgan. Saroy koshida esa iktisodiyot, xazina, solik va boshka devonlar tashkil etilgan edi.

Siyosiy karama-karshiliklarga karamay, shayboniylar mamlakatida iktisodiy yutuklar talaygina bulgan 61 xil xunarmandchilik turi, shu jumladan yangi soxalar, chuyan kuyish, zambarak va miltik yasash, shisha tayyorlash va bokshalar bor edi. Dexkonchilikda ilgor texnologiya-sun'iy sugorish tizimi Zarafshon kanali, Okchopsoy suv ombori rivojlana borgan. Yerni ardoklash, mulk munosabatlarini samarali tashkil etishga karatilgan bir kator farmonlar uz rolini uynagan. Xom oshyoning Myl-kulligi uz navbatida bozor, savdo va shaxar xayotining rivojiga turtki berar edi. Mamlakatda pul isloxatining amalga oshirilganligi, xususan "ashrofiy" tilla tangalarining zarb etilishi, Buxoroga Ivan Grozniy elchilarining tashrifi, savdo karvonlarining Xindistongacha tashkil etilganligini ta'kidlash lozim. Shayboniylar davridagi ta'lim tizimi ayniksa dikkatga sazovor. 100 yil ichida 26 madrasaning barpo etilishi juda katta axamiyatga molikdir. Bu madrasalar xokimlarning va ularning ayollari mablaglari xisobiga barpo egilgan va shunga kura aksariyati ularning nomlari bilan atalgan. Madrasalarning xarajatlari, talabalarning nafakalari birinchi bor davlat zimmasiga utkazilgan edi. Mir Arab madrasasi, Chorbakr kasri, Kalon masjidida kabi ulkan va nixoyatda chiroyli binolar, mashxur Buxoro devorlari, yopik bozorlar, karvonsaroy va xonakolar shu davrda barpo etilgandi. Mamlakat poytaxti Buxoro sharkning madaniy markazlaridan biriga aylangan edi. Xatto Alisher Navoiy koshidagi maskanlardan chikkan Kamoliddin Binoiy, Muxammad Solix, Ibn Rezbexon, Isomiddin Ibroxim, Mullajon Sheroziy kabi shoir va olimlar shu yerda shuxrat topishgan. Tarix, falsafa, fikx, tilshunoslik, matematika va she'riyat yaxshi rivojlanish boskichida bulgan.

Mukammad Shayboniixonning uzi keng ilimli, nozik-tabiati shoir bulganligi, uzi bilan xatto xarbiy xarakatlar davrida xam kutubxonasini olib yurishi,

Ubaydullaxon, Abdullaxon, Abdulazizxonlarning uzlari xam she'riyatda uz nomlarini koldirganliklariga birtalay tarixiy dalillar mavjud. Shu bilan bir katorda yasok, sovari, sugim, tortik, peshkesh, otlig va boshka nomdagi 90 dan ortik soliklar xalk zimmasida bulganligini xam ta'kidlash darkor. Bu soliklar juda kat'iy tartibda undirilar, ayniksa Abdullaxon davrida tulamaganlar uchun maxsus kushimcha jazo choralari joriy etilgan edi. Unga kura solik tulovchi uz majburiyatlarini etishi, puli bulmaganda biror buyum yoki jixoz berishi, u bulmaganda ishlab berishi, ish kobiliyati bulmaganda a'zolaridan biriniig ishlab berishi talab etilar edi.Xiva xonligining tashkil topishi. Shayboniylar davlati tarixida kuzatilgan inkiroz davrlarida u yoki bu xududda yangi davlat tuzilmalari paydo bular edi. Markazlashgan davlat boshkarmasining ta'siri biroz pasayishi bilai xorazmlik Elbarsxon Kuchkinchixonga buysunishdan voz kechib uzi noiblik kilayotgan yerlarni mustakil idora eta boshlagan.

Ubaydullaxon va Abdullaxonlarning yurishlari natijasida ma'lum muddat Buxoro xukmronligi tan olingan bulsa-da XVI asr davomida Xorazm xududi aloxida davlat sifatida shakllana borgan. Shayboniylar sulolasining bardam topishi tufayli Xiva xonligi e'lon kilingan. Bu davlat tarixida turli isloxot va tadbirlarni utkazgan, ayrim tadbirlari xamda faoliyatlariga kura axamiyatli boskich kaxramoni sifatida kuyidagi raxbar shaxslarning davrlarini sanab utish mumkin:

Bu davrlar uzining uta ziddiyatliligi, karama-karshiligi bilan sharxlanadi. Nomlari keltirilgan xonlardan ikkitasining kuziga mil tortilganligi (kurgoshin eritib kuyish), uchtasining fitna kurboni bulganligining uzi xam fikrimiz dalilidir.Davlat upyr-karindoshchilik tartiblari asosida boshkarilar maxalliy beklklarga ulug xon uruglaridan kimdir tayinlanar, xonning uzi esa mugullar odatlariga kura ok kigizga utkazilgan xolda uz lavozimiga kirishar edi. axolisi turkiy kabilalar-kiyot, kungiro, uygur, nayman, kangli va manngitlardan iborat bulgan.Xiva xonligi tarixi beklklararo va tashki dushmanlar bilan bulgan tinimsiz urushlarga juda boy bulgan. Xali kalmiklar, xali kozoklar, dam urallik kazaklar yoki turkmanlar yurishlari, Buxoro bilan olib boriladigan doimiy urushlar, ichki xarbiy nizolar mamlakat iktisodining rivoji yulidagi doimiy tusik edi. Tashki, ichki savdoga asos yuk, sotiladigan maxsulot takchilligi davlat xarajatlari uchun asosiy mablaglarni xalkka sochiladigan soliklar evaziga koplashga karatilgan siyosatni belgilardi. Bu uz navbatida, axolining kashshoklashuviga, turmush darajasining uta pastligiga sabab edi. Xiva xonligi tarixida bir necha marta ommaviy ocharchilik xolatlari bulganligi manbalardan ma'lum.

Buxoro va Xiva, Kukon xonliklarining shakllanishi.

Buxoro davlati. Shayboniylar sulolasi davridan boshlab Movarounnaxrning aksariyat xududi Buxoro shaxridan turib boshkarildi. 1557 yili Abdullaxon rasman mamlakatni Buxoro davlati deb e'lon kilgan va bu davlat 1753 yili amirlik deb atalgunga kadam xonlik deb yuritilgan. Shayboniylardan sung mamlakatni 1601

yildan 1747 yilgacha ashtarxoniylar (yoki joniylar) sulolasi vakillari boshkarib kelishgan. Bu borada Imomkulixon (1611-1642), Abdulazizxon (1645-1680), Subxonkulixon (1680-1702)larning davrlari tarixiy voqealarga juda boy, rivojlanish va tarakkiyot boskichlari bulgan. Mamlakat iktisodiyotini tiklash, savdo yullarini ochish, kurilishga katta e'tibor karatilgan. 1747 yili ashtarxoniylarning sunggi namoyondasi Abulfayzxonning ulimidai sung, mamlakatning katta kismini egallab olgan Eron shoxi Nodirshoxning noibi Muxammad Xakimbiyning ugli Muxammad Raximbiy Buxoro taxtini xam band etadi va 1753 yili uzini amir deb, mamlakatni esa amirlik deb e'lon kiladi. Buxoro amirligi tarixi 1920 yilning 2 sentyabriga kadar davom etgan.

Kukon xonligi. Buxoro xoni Abulfayzxonning bekaror boshkaruv siyosati natijasida mamlakat tanazzulga yuz tutadi. Parokandalik, tarkoklik barcha soxalarida anik kuzga tashlanmokda edi. Ana shunday vaziyatda Eron shoxi mamlakat xududini bir chekkadan egallay boshlaydi. Garbda Xiva xonligi, shimolda kozoklar xonlik yerlarini uzlashtirish payiga tushadilar. Xech kandy karshilikka uchramayotgan tashki dushman yurishlariga yechimini topmagan ichki muamolar kushilib ketadi. Vaziyatdan foydalangan ayrim viloyat va xattoki shaxarlar uz mustakilligini e'lon kila boshlaydi.

1710 yili Kukon shaxri xokimi Shoxruxbiy uz shaxrini Buxoro ta'siridan xoli deb baxolaydi. Uning ugillari Norbutabiy Abdulkarimbiy va Muxammad Raximbiy davrlarida Kukon xonligi kushni shaxarlar va kishloklar xisobiga kengayib, butun Fargona voxasini uz ichiga oladi. Olimbek davri (1800-1809 yillar)ga kelganda esa xonlik Toshkent va Chimkent yerlari xisobiga kengayadi. Chunki Olimbek bir vodiy ichida kuchli, tarakkiy etgan mamlakatga aylanib bulmasligini, davlat extiyoji uchun savdo-iktisod yullari, boxzorlar, xom ashyo resurslari zarurligini yaxshi tushunar edi, Ukasi Umarxon (1809-1822yillar) mamlakat xududini Turkiston va Sayram yerlari xisobiga yanada kengaytiradi. Shimolda tayanch nuktasi sifatida Okmasjid kal'asini barpo etadi. Bu kal'a orkali xarbiy xarakatlar va keyinchalik savdo yullari ruslarning Orsk, Tobol'sk va Troitsk shaxarlari yunalishida davom ettirilishi kerak edi. Ammo xonlik taxtiga utirgan Alixon (1822-1842 yillar) amakisi va otasining strategik rejalaridan voz kechib, tarkok xolatda bulgan, ammo iktisodiy boy mintaka-garbiy Xitoy yerlariga kuz tikadi. Kiska muddat ichida Kashgar, Kunon, Shunon, Voxon, Darvoz. Korategin, Gulja kabi 20dan oshik shakarlarni bosib oladi. Amalda xokimiyatdan ayrilib kolgan mamlakat xoni Xudoyorxon kulay vaziyatni poylab turib 1852 yilning oktyabrida barcha kipchoklarga, shu jumladan uz kaynotasi Musulmonkulga nisbatan fitna uyushtirib, ularning barchasini katl ettiradi. Xonlik to Rossiya saltanata istilosiga kadar uz mustakilligini saklab koladi.

Boshkarish usuli. Xar uchchala davlat xam cheklanmagon xokimiyat kurinishida bulib, taxtni jang bilan egallaganlar va albatta sulolaning keyingi

vakiliga topshirilishiga xarakat kilingan. Xivada, Buxoroda oliy ma'muriyat kushbegiga, Kukonda devonbegiga yuklatilgan edi. Ular juda katta imkoniyatlarni kullarida tuplagan edilar, xususan moliya, savdo, solik, kurilish ishlarini nazorat etish, mansabdor shaxslarni tayinlash, jazolash va boshka vazifalar. Xon ularning ishiga aralashar, kursatma berar, nazorat etar edi. Kushbegi lavozimi katorida xar uchchala davlat boshcharuv tizimida oliy diniy lavozim - shayxulislom mansabi bulardi. Mamlakatning goyaviy kuchi, uziga xos nazorat dastagi bulgan bu mansabdor shaxs shariat koidalari asosada ish yuritar edi.

Boshkarish tizimidagi uchinchi yirik bugin - bu viloyat beklari edi. Tashkiliy jixatdan Buxoro 10, Xiva 20 va Kukon 15 viloyatdan iborat bulib, ularga xon tomonidan belgilanadigan beklar raxbarlik kilganlar. Xon nomidan yuborilgan Kushbegi farmoyishlari aynan shu beklar orkali joy-joylarda xayotga tatbik etilgan. Bundan tashkari, xudoychi (saroydagi umumiy ishlar boshligi), doruga (korovullik xizmati boshligi), solik yiguvchi, xazinachi kabi lavozimlar bulgan. Xarbiy ishlarga bosh-kosh lashkarboshi va sarbozlar, kurboshilarning mavkei xam yukori sanalgan.

Solik tizimi. Xonliklar davri solik turlarining xilma-xilligi, turi va mikdorining kupligi bilan tariximizning boshka boskichlaridan ajralib turadi. Xiroj, juz'ya, ushr, zakot kabi doimiy va an'anaviy soliklardan tashkari muntazam, mavsumiy va ma'lum maksadga karatilgan solik turlari xam joriy kilingan. Sunggi xonliklar davrida uylab topilgan soliklardan mirobon (suv soligi), shox-shabba, tuz, mevali daraxt, mevasiz daraxt, tutun soliklarini ta'kidlash mumkin. Bundan tashkari, urushlar davrida yigiladigan lashkar, oziq-ovkat, kiyim-kechak, tinch sharoitda tuplanadigan kurilish va ta'mirlash soliklari mavjud edi. Bu soliklarning mikdori va vaktini belgilash borasida xam ma'lum adolatsizliklar bulgan.

Kurilishlar. Nixoyatda karama-karshi, murakkab ijtimoiy vaziyatda xam bir talay me'moriy binolar barpo kilinganligi axamiyatlidir. Samarkandda nixoyat begi Yalangtushbiy tomonidan bunyod etilgan Tillakori va Sherdor Madrasalari, Kukondagi Xudoyorxon saroyi va Toshkent Xadrasi, Kukaldosh madrasasi, Xivadagi Shergozixon va Arab Muxummad madrasalari noyob arxitektura binolaridir. Buxorodagi Bolai xovuz, Xivadagi Kaltaminor, Buxorodagi Nodir devonbegi masjidleri uzining takrorlanmas xususiyatlariga ega. Ma'lumotlarga kura, XVII asrda Buxoroda 150 ta Madrasa bulib, ular orasida Subxonkulixon barpo ettirgan, tibbiyotga muljallangan maxsus Madrasa mashxur bulgan.

Yozma adabiyot. Xonliklar davri adabiyotda bir kator yangi yunalishlar paydo bulganligi bilan xarakterlidir. Kukon xoni Umarxon kursatmasiga muvofik birinchi bor iboralari, makollari, nakllari yozma xolda yigilib, "Xalk makollari— otalar topshirigi" nomi bilan e'lon kilingan. Shoir Maxmur tomonidan yaratilgan "Xapalak", "Itbokar kozi", "Xoji Niyoz" kabi asarlar uzbek adabiyotidagi ilk xajviya namunalari edi. Muxammad Sharif Gulxaniy taxallusi ostida

"Zarbulmasal" asarini yaratib adabiyotda birinchi bor masalchilik janriga asos soldi. Shoirlar Turdi, Mushfikiy, Fazli Namangoniy asarlarida ilk bor xokimiyat siyosati ochikdan-ochik, tankid ostiga olindi. Boboraxim Mashrab, Sufi Olloyor, uz ijodlari orkali uzbek nazmini yangi boskichga kutardilar. Munis Xorazmiy birinchi bor 1812 yilgacha bulgan Xorazmni 9 yarim ming bayt orkali ifodalab berishga muvaffak buldi. Shark ayollarining lirik an'analari munosib davom ettirildi. Bu davrda Nodirabegim, Uvaysiy, Maxzuna, Mushtariylar uzbek adabiyotini rivojlantirib, tarixda uz nomlarini koldirdilar.

Davlat raxbarlaridan Umarxon Amiriy taxallusi bilan, Subxonkulixon Nishoniy taxallusi bilan, Muxammad Rakimxon Feruz taxallusi bilan she'riy asarlar yaratganlar. Muxammad Balxiyning "Subxonkulixonnoma", Amin Buxoriyning "Ubaydullanoma", Muxammad Yokubning "Gulshan ul muluk", Mulla Niyoz Muxammadning "Tarixi Shoxruxiy", Muxammad Mirolimning "Tarixi amiru Nasrullo" kabi asarlari shu davr maxsulidir. Muxammad Vali Samarkandiyning "Muzakkirul asxob" asarida ulkamizda shu davrda yashab, ijod etgan 200 dan ziyod shoir va yozuvchilar tugrisida ma'lumotlar keltirilgan.

Savdo. Xonliklar davrida bekaror siyosiy vaziyat, tinimsiz xarbm y ziddiyatlar tufayli savdo, ayniksa tailk" savdo miedori keskin pasayib ketgan. Mamlakatda yetishtirilayotgan kishlok xk-jaligi maksulotlari, teri va jun xom ayuyosi, ayrim kunarmandchilik namunalari shimoliy ykllari orkali uzga mamlakatlarga nisbatan kuprok sotila boshlangan. Xonliklarning sunggi davrlarida ulkamizga juda kuplab rus elchilari va savdogarlaryaning (F.Nazarov, A.Butenov D.Ignat'ev va boshkalar) kelib ketishi tufayli ushbu kushni davlat tomonidan iktisodiy shart-sharoitlar, ishlab chikarish kuvvatlari, bozor va shaxar xayoti xar tomonlama mufassal urganila boshlandi. Natijada 19 asrda ikki tomonlama savdo munosabatlari son jixatidan sezilarli darajada ustan. Fakatgina 1848-1868 yillarda xonliklarning Rossiyaga eksporti 12 marta, importi 20 marta oshgan. Rossiya istilosi arafasida Buxoro amirligi extiyojiga zarur temirning 30 foizi, kandning 25 foizi, matoning 25 foizini shu davlatdan olmokda edi. Maxalliy axolining uydagi ruzgor buyumlari (samovar, patnos, choynak, primus va boshkalar) ning xam talay kismi Rossiya sanoati maxsuloti edi. Yiliga Rossiya xonliklardan 750 ming dona teri, 16 ming tonna paxta tolasi olganligi xam ma'lumotlarda kayd etilgan. Uzok muddat davomida shakllangan, rivojlangan yaxlit bu xududning uch davlatga bulinib ketishi bir xalk, yagona iktisodiy va xujalik makonining parchalanashi ulka uchun albatta salbiy rol' uynagan. Xonliklar urtasidagi tinimsiz uzaro urushlar, uz manfaatini xammadan ustun kuyish xolati barcha mamlakatlar uchun birdek ogir siyosiy vaziyatni yuzaga keltirgandi. Bekaror, pala-partish ijtimoiy axvol axolining turmush tarziga jiddiy ta'sir kursatar, davlatdagi ichki muxitni uta keskinlashtirar edi. Bu ogir vaziyat ulkaga yangi, navbatdagi dushmanning kirib kelishi uchun yaxshi omil edi.

Nazorat savollari

1. Chingizxon nima sababdan tezlik bilan bosib olishga xarakat qildi?
2. Chingizxon va Xorazmshox o'rtasidagi munosabat qanday edi?
3. Mo'g'il bosqinchilariga qarshi qanday xarakatlarni bilasiz?
4. Jaloliddin Manguberdi kim edi?
5. Mo'g'illarning O'rta Osiyodagi zulmi nimadan iborat bo'lgan?
6. Amir Temur hokimiyati boshkaruvi xakida nima bilasiz?. 7. Markaziy davlat boshqaruvi takomillashuvi xakida tushincha?

TAYaNCh IBORALAR:

Dargox - Oliy xukmdor boshkargan/
Xudoychi (saroydagi umumiy ishlar boshligi),
Doruga (korovullik xizmati boshligi), solik yiguvchi, xazinachi kabi lavozimlar bulgan.

Ilmiylik - tarixiy voqea xodisalarni to'g'ri taxlil qilish va tug'ri davrlarga bo'lish.

Xiroj - juz'ya, ushr, zakot kabi doimiy va an'anaviy soliklardan tashkari muntazam, mavsumiy va ma'lum maksadga karatilgan solik turlari xam joriy kilingan.

Mirobon (suv soligi), shox-shabba, tuz, mevali daraxt, mevasiz daraxt, tutun-sunggi xonliklar davrida uylab topilgan soliklar.

Tarixiy manba - moddiy, etnografik, xalq og'zaki ijodi, yozma manbaa va boshqalar.

Tarix fanining predmeti-ona zaminda yashagan xalqlarning xayoti, ularning o'zgarish tarixiy voqea-xodisalar, xalqning turmush tarzi, iqtisodi, madaniyati, buyuk allomalarni va turli sarkardalarni shaxsiy xayotlarni o'z ichiga oladi.

Ma'naviy meros - buyuk allomalarni insoniyat qoldirgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuasidir.

ADABIYoTLAR

Abu Rayxon Beruniy. Kadimgi xalklardan kolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. T., "Fan", 1968.

Abu Toxirxoja. Samariya. T., "Kamalak". 1991.

Abulgoziy Baxodurxon. Shajarai turk. T., "Chulpon", 1992.

Abdunabiev A.G. Jaxon sivilizatsiyasiga kushilgan xissa. T., "Uzbekiston", 1998.

Avesto. Yasht kitobi-T., "Shark", 2001.

Aymatov Ch., Shoxonov M. Chukkida kolgan ovchining oxu zori. T., "Shark" 1998.

Amir Temur jaxon tarixida. T., "Shark", 1996.

Amir Temur Kuragon. Zafar yuli. T., "Hyp", 1992.

- Askarov A.A. Eng kadimiy shxar. T., "Ma'naviyat", 2001.
- Axmedov A. Uzbekistoi xalklari tarixi manbalari. T., 1991.
- Axmedov B.A, Uzbek ulusi. T., 1991.
- Axmedov B. A. Tarixday saboklar. T., 1994.
- A'zamova G. Sunggi urta asrlar Urta Osiyo shaxarlarida xunarmandchilik va savdo. T., "Uzbekiston", 2000.
- Bobur Zaxriddin. Boburnoma. T., "Fan". 1989.
- Bobobekov X. kukon tarixi. T., "Fan", 1996.
- Buniyodov 3. Anushgagin Xorazmshoxlar davlati (1097-1231). T., Rofur Gulom nashriyoti, 1998.
- Buxoro Shark. durdonasi. T., "Shark", 1997.
- Vamberi X. Buxoro yoxud Movarounnaxr tarixi. T., 1991.
- Validiy 3. Uzbek uruglari. T., 1992.
- Jaloliddin Manguberdi. T., "Shark.", 1999.
- Ziyo Azamat. Uzbek davlatchiligi tarixi (eng kadimgi davrdan Rossiya boskiniga kadap). T., "Shark", 2000.
- Ibn Arabshox.. Amir Temur tarixi. I-II kitoblar. T., 1992.
- Ibroximov N. Ibn Battuta va uning Urta Osiyoga sayoati. T., 1993.
- Istokov. M. Unutilgan podshoxlikdan xatlar. T., "Fan", 1992.
- Moziydan taralgan ziyo. Imom al-Buxoriy. T., "Shark", 1998.
- Muminov A. Amir Temurning Urta Osiyo tarixida tutgan urni va roli. T., 1993.
- Mirzo Ulurbek. Turt ulus tarixi. T., "Chulpon", 1994.
- Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abullaev Ye.V. Kadimgi Uzbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va xukuk tarixidan lavxalar. T., 2001.
- Nasimxon Raxmon. Turk xokonligi. T., 1993.
- Narshaxiy A. Buxoro tarixi. T., "Meros", 1991.
- Sagdullaev A.S. Kadimgi Uzbekiston ilk yozma manbalarda. T.,1996.
- Sagdullaev A., AminovB., Mavlonov X-, Norkulov N. Uzbekiston tarixi: davlat va jamiyat kurish tarakkiyoti. T., 2000.
- Sulaymonova F. Shark va Garb. T., "Fan", 1991.
- Temur tuzuklari. T.. "Gofur Gulom", 1991.
- Temur va Ulugbek davri tarixi. T., "Komuslar bosh taxririyyati", 1996.
- Usmon Turon. Turkiy xalklar mafkurasi. T., "Chulpon", 1995.
- Xodjayov T.K. Uzbek xalki etnogenezi tarixidan. T., 1995.
- Xasan Ato Abushiy. Turkiy kavmlar tarixi. T., "Chulpon", 1993.
- Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. T., "Shark", 1997.
- Shoniozov K.Sh. Uzbek xalkining shakllaniit jarayoni. T., 2001.
- Uzbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. T.. 2001.

Uzbekiston tarixi. 1-kism. II nashri (ma'sul muxarrirlar A.Sagdullaev, B.Eshov) T., "Universitet", 1999.

Uzbekiston tarixi. (kiskacha ma'lumotnoma)-T.. "Shark". 2000.

3-Mavzu:

Chor Rossiyasinin va Shurolar xukumati davridagi davlatchiligimiz masalalari.

REJA:

- 1.XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ahvoli va o'zaro munosabatlari.
- 2.O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi. Mutsamlakachilik boshqaruv tizimining o'rnatilishi.
- 3.Chorizmning Turkictonda iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohalarda xukmronlikni o'rnatish tadbirlari.
- 4.Turkiston (Qo'qon) muxtoriyati
- 5.Xiva xonligi va Buxoro amirligida ijtimoiy-iqtisodiy va vaziyat.
- 6.Sovet xokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy tadbirlari va ularning muhtamlakachilik mohiyati.

1. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ahvoli va o'zaro munosabatlari.

Uzbek xonliklari xayoti ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy koloklik, turgunlik sezilarli darajada edi. Bu bir kator omillar bilan boglik edi. Asrlar davomida bir butun bulib kolgan mamlakatning yagona iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan axolining uchga bulinib ketishi, xonliklar urtasidagi urushlar, xar bir xonlik ichidagi feodal tarkoklik va uzaro xokimiyat uchun tinimsiz davom etgan ichki nizo, janjal, urushlar butun mamlakatni vayron kildi. Uzaro urushlar kabilalar kuchishlarini keltirib chikardi. Bu jarayon etnik mojarolarni keltirib chikarar edi.Axoli bek va xonlarning amaldoru-mansabdorlarning zuravonligidan azob chekar edi. Turmush darajasi past bulib, axoli uzi uchun eng zarur bulgan narsalarni xam xarid kila olmas edi. Bu iqtisodiyot uchun turtki beraolmas edi.Asosiy boylik bulgan yerga mulkchilikning eski usuli xali xam uzgarmasdan kelar edi. Xonliklarda xukmdor yerning birdan-bir egasi bo'lib yerda ishlovchi dexkonlarga yer ijara tarzida biriktirilgan edi. Dexkon yer egasi emas yetishtirilgan xosilning egasi edi. Shu sababli xam u yerni asrab-avaylashga intilmas edi, dexkonchilik nochor axvolda edi. Yerga ishlov berish usha-usha bir juft xukiz, omoch tarzida kolib ketgan edi. Irrigatsiya ishlariga axamiyat pasayib sugoriladigan yerlar kiskarib borar edi.Xonliklarda sanoat ishlari rivojlanmadi. Tovar-pul munosabatlari xam rivojlanmadi. Xonliklarda savdo munosabatlari

xamon ayirboshlash tarzida edi. Urta Osiyo jaxon bozoridan ajralib kolgan, ustiga ustak ichki bozor xam tashkil topmagan edi. Uzbek xonliklaridagi ijtimoiy-siyosiy barkarorlik, iktisodiy va xarbiy nochorlik kushni mamlakatlarni uni uz tassarufiga kiritish uchun qo'l keldi (ayniksa Rossiya uchun). Va bu narsa oxir okibatda bu o'lkalarni Rossiya tomonidan bosib olinishi bilan yakunlandi.

2.O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik boshkaruv tizimining o'rnatilishi.

XIX asrning urtalarida mustamlakachi ikki yirik imperiya, ya'ni Angliya va Rossiya davlatlarining manfaatlari Turkistonda tuknashdi. Rossiya siyosatchilari Turkiston xalklari uz xoliga tashlab kuyilsa, tez orada Britaniya xokimiyatining Markaziy Osiyoning va keyinrok Kaspiy dengizining sharkey tomonlarini egallab olishidan goyat xavfsirar edilar.

XIX asrda Buyuk Britaniya uz tasarrufidagi Xindiston va Afgoniston orkali xonliklar bilan savdo-sotik va diplomatik alokalar olib borar edi. Ayni paytda Turkistonni rus chorizmi bosib olishidan xavfsiramokda edi. Shark siesatida inglizlar Rossiyaning chegaralari Afgonistongacha yetib kelmasligini istar edilar. Xech bulmaganda xonliklar ikki davlat urtasidagi betaraf maydon bulib qolishi lozim edi. Angliyaning asosiy maksadi xonliklarni bosib olishga chogla- naetgan Rossiyaning rejalarini barbod qilib, uchchala xonlikni unga karshi bir kuch bulib birlashtirishdan ibort edi. Bu maksadi amalga oshgach, uning Markaziy Osiye bozorlarini egallash rejasi xam yuk emas edi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun Angliya xukumati 1841-1842 yillarda Stoddart va Konolini xonliklarga maxsus missiyani bajarish uchun junatib yubordi. Kukon va Xiva xonlari ularning taklifiga kundi, xarbiy kuchlarni birlashtirishga rozi buldi. Ammo Buxoro amiri Nasrulloxon ingliz elchilarini katl kildi. Bu ishi bilan u chor Rossiyasi mustamlakachilik sirtmogining tashlashiga imkoniyat yaratib berdi. Rossiya bu imkoniyatdan foydalanishga kirishib, 1853 yilda Okmachitni egallab oldi. Shunda xam inglizlar xonliklarga yerdam berish yullarini kidirdilar. Zamonaviy tup kuyuvchi muxandislardan biriga Mustafo ismini berib Kukonga junatdi. Xindistonlik turkiy sipoxlarga kungilli bulib, Kukonga kelishlariga ruxsat beradi. 1858 yil mart oyida Angliya parlamenti Xindistonda mustamla kalashtirish va Turkistonda savdo alokalarini kengaytirish maksadida maxsus kumita ta'sis etdi. Buning okibatida ingliz savdogarlari turli maxsulotlar bilan xonliklarga kelib turdi. Ular tobora Rossiya savdogarlariga xafvli rakobatchi bula bordilar. Bu tadbirlar Rossiya xukumatini goyat tashvishlantirdi. Xukmron va xarbiy doiralar podsho xukumatini bosib olishga unday boshladilar. Shuningdek, ingliz josuslarining xonliklarda paydo bulaetganligi oshkor bulgach, xonliklar xududlarini birin-ketin bosib olishga izn berildi. Dastlabki xarbiy xarakatlar Kukon xonligiga karatildi. 60-yillardan boshlab Rossiya chorizmi Markaziy Osiyodagi milliy mustakil davlat Kukon xonligiga karshi boskinchilik xarakatini faol olib bordi. Bu xarakatlar

borgan sari keng mikesli urushga aylandi. Kukon xonligi daxshatli yev bilan yakkama-yakka kurash olib bordi. Boskinchi yev zamonaviy kurol-aslaxaga ega bulib, ularga Yevropaning katta urushlarida tajriba orttirgan generallar raxbarlik kildilar. Ular boskinchilikda katta maxoratga ega edilar. Dastlab general Perovskiyning kushini 1853 yili shiddat bilan Kukon xonligi qal'asi bulgan Okmachitni egallash uchun yurish boshladi. Qal'a ximoyasi 20 kun davom etdi. Boskinchilar kudratli 17 tup va jangovor ikki yarim mingga yakin kishilik otryadlari bilan tinimsiz xujum kilib turdilar. Boskinchilar qal'aga zarbani artilleriya bilan berdi va uni vayron kilib tashladi. Zamonaviy kurol-yarogi tufayli ular kam talofot ko'rdi.

Chorizmning eng yevuz xarakterlaridan biri shu buldiki, u Markaziy Osiye xududida kon-karindosh bulib yashab kelaetgan kozoklar, qirgizlar, turkmanlar, uzbeklar va tojiklar orasida nizo urugini sochdi. 1859 yili podsho Aleksandr II ning uzi shaxsan ishtirok etgan saroy kengashida xarbiy vazir Dolgorukov, graf Perovskiy va Gosfordlar xam katnashdilar. Kengashda Turkiston yerlarini bosib olishni kuchaytirish, Kukon xonligini bir yog'lik kilish masalasi kurulgan edi.

Bosib olishiga karshilik kursatgan kal'a va shaxarlarga omonlik bermay, yanchib tashlash, aevsiz kirgin kilish goyalari xam xarakterdagi armiya qo'monlaridan chiqdi. 1860 yil 29 avgustda polkovnik Simmerman ko'mondonligidagi otryad Pishpekka xujum kildi. Kal'a ximoyachilari 4 sentyabrgacha uzlarini mardonavor ximoya kildilar. Kal'a tamomila yondirilib, yer bilan yakson etildi. 1861 yil 21 iyunda podsho ishtirokidagi kengash Kukon xonligini bir yoqlik qilish xakida yana bir bor karor kildi. Bu kursatma asosida xonlik ichkarisiga yana kirib borish, birin-ketin shaxar, viloyatlar va qal'alarni tuxtovsiz zabt etishga kirishildi. 1862 yil mayida rus kushini Oksuv, Pishtepa va Choldevor qal'alarini bosib oldi. 1864 yil 1 mayda Verniydan yulga chikkan general Chernyaev otryadi kukonliklarning chekinishga majbur kildi. 4 iyulda Avlieotani jang bilan oldi. Sungra Chernyaev otryadi Chimkentga yul oldi. 1864 yilda Perovskiy portidan yulga chikkan polkovnik Verevkin otryadi Turkiston shaxri tomon yurish kildi. Polkovnik Verevkin general Chernyaevdan yerdam olib, Turkiston shaxrini 12 iyunda bosib oldi. Sungra chorizm armiyasi Chimkentga yul oldi. Unga general Chernyaev kumondonlik kildi. Olimkul boshchiligidagi sarbozlar chor kushinlarining dastlabki xujumini tuxtatdigina emas, balki karshi zarba xam berdilar. Chernyaev safdoshi polkovnik Verevkindan yerdam suradi. U Chernyaevga kapitan Meyer boshchiligidagi otryadni junatdi. General Chernyaev Olimkul zarbasidan alamzada bulib, kuzgacha uz kushinlarini tuplab, katta xujumga tayergarlik boshlab yubordi. 1864 yil sentyabr oyining boshlarida eng daxshatli janglardan biri Chimkent ostonasida boshlanib ketdi. Turkiston tomonidan kilingan xujumga general Chernyaev uzi, Avlieota tomonidan kilingan xujumga esa podpolkovnik Lerxe boshchilik kiladi. Shaxar uzok vakt aevsiz tupga

tutildi. Chimkent vayronaga aylantirilgach, piedalar xujumga utdi. Ayovsiz qirg'inlar bilan Chimkent shahriga 22 sentyabrda yorib kirildi. Chimkent kuldanda ketgach, Kukon xonligining eng yirik shaxri Toshkentga yul ochildi. Toshkentga yurish xarakatlari 1864 yil 27 sentyabrda boshlandi. U 4 oktyabrda shaxarga yetib keldi va xujumni darxol boshlab yubordi. Toshkentliklar oyokka turib dushmani shaxarga kiritmaslik chorasini kurdilar. General Chernyaev shaxar mudofaachilarini karshiligiga uchrab, xujumni tuxtatishga majbur buldi va Chimkentga kaytib ketdi.

1865 yilda Sirdaryo va yangi Kukon yunalishlari tufayli Toshkent busagalarigacha egallangan xududlarda Toshkent viloyati tashkil kilinib, u yerlarga Orenburg general gubernatorligiga buysundirildi. General Chernyaev gubernator kilib tayinlandi.

Chernyaev 1865 yil 3 fevralda Rossiya xarbiy vaziridan xat oldi. "Kushimcha xarbiy kuchlar yordamga yetib borgunga kadar xech kanday xarbiy xarakat tadbirini kurmasdan, Kukon xonligidan norozi Toshkent axli bilan aloka boglab turishingiz xakida imperator janobi oliylari buyruk berishni lozim topdilar" deyiladi usha xabarda. Mansab va unvonga xaddan tashkari uchgan general Chernyaev yukoridan kelgan buyruklarga amal kilmay, mustakil xarakatlar kila boshladi. Mulla Olimkuldan norozi bulgan Toshkentlik katta mansabdor Abduraxmonbek xoinlik kildi va general Chernyaevni Niyozbek kal'asini olishga undadi. Toshkentni suv bilan ta'minlab turgan bosh manba shu yerdan utar edi. Chernyaev Niyozbek kal'asini egallab oldi. Toshkent axli darxol Kukondan yordam yuborishlarini suraydi. Bundan dargazab bulgan general Chernyaev butun kushini bilan Toshkent shaxri ostonasida paydo buldi. Toshkentliklarga yordam berish uchun sarkarda Olimkul Toshkentga yetib keldi va mudofaani tashkil kilishga kirishdi. General Chernyaev asosiy xujumni janubdan, ya'ni Kamolon darvozasi tomonidan boshlaydi. Chunki u Buxoro amiri kushinlari xam Toshkentga kirishi mumkinligidan xavfsiradi. Xujum boshlanguniga kadar Olimkul uz kushinlarini shaxardan tash kariga olib chikdi. Sarbozlarini bir necha otryadlarga bulib, 36 iborat artelleriyasini muxim yunalishlarga joylashtirdi. Nixoyat, 1865 yil 9 may kuni ikki tomon kuchlari to'qnashdi. Rus qo'shinlari bosar-tusarini bilmay keng va chukur Salar arig'idan o'tib, tuplarning kattik ximoyasida shaharga yaqinlashib kelaverdilar. Olimko'l boshchiligidagi qo'shin qarshi chiqib, ularning yo'lini to'sib qo'ydi. Shunday daxshatli jang qizib ketdiki, yeru-kuk larzaga keldi. Butun osmon chang bilan qoplandi. Odamlar qaerda-yu, quollar qaerda ekanligini ajratish mumkin bo'lmay qoldi. Nixoyat, Toshkentliklar tob berolmay yengilib kocha boshladilar. Xamma sarosimaga tushib turgan paytda Olimkulga uk tegib yikildi. U safdan chikkach, Xudoyorxonning qarindoshi Sulton Mirsaid amir lashkarboshi vazifasini uz zimmasiga oldi.

Olimkulning o'limidan so'ng Toshkentliklar Buxoro amiriga murojaat kilib yordam suraydi. Ammo amir rad javobini beradi.

Bu paytda Chernyaev Buxoroga boradigan yo'llarni ham to'sib kuydi. Sungra Toshkentga sunggi xujumni boshladi. Shaxar aholisi qattik karshilik kursatishni davom etdi. Xar maxalla, uy jang maydoniga aylana bordi. Ayniksa, Kiyot maxallasining jangchilari kaxramona kurashdilar. Abduraxmon yasovul boshchiligidagi kungillilar guruxi kun buyi dushman xujumini daf etib turdi. Nixoyat Toshkentliklar bu urush katta vayronagarchilik va kurbonliklar berishga aylanib ketayotganligi xamda vaziyatni unglab bulmaslikni nazarda tutib, muzokara boshlashga majbur buldilar. 1865 yil 17 iyunda muzokaralar boshlandi. Chernyaev shaxarning Xakimxuja Kozi Kalon, Abulkosim Eshon, Domla Solikbek Oxun kabi kishilar bilan suxbat utkazdi. Ikki tomon axdnomaga imzo chekdi. Chernyaev uz xarakatlarini xokimiyat oldida oklash uchun oksokollardan guyo Toshkent ixtiyoriy ravishda rus kushiniga buysunganligi xakida xat uyushtirib berishni talab kildi. Chernyaev soxta axdnomani tuldirishni Abdu sattor Korabosh ugli degan kishiga topshiradi. Sungra shaxar kat talarining barchasiga majburiy ravishda kul kuydirilib muxr bostiriladi. Toshkentni zabt etgan chor zobit va soldatlari uchun katta unvonlar takdim kilinadi. Chernyaevga katta maosh bilan nafaka tayinlanib, oltin kilich sovga kilinadi. Soxta axdnomani Vatan xoinlari Chernyaev buyrugi bilan Sankt-Peterburgga olib ketishdi. Shu tarika Toshkent rus chorizmi kuliga utdi. Toshkentning takdiri Rossiya foydasiga xal etilgach, Orenburg general gubernatori Krijanovskiy 1865 yil kuzda Toshkentga yetib keldi. U Toshkentni Kukon va Buxoo ta'siridan mutloko xalos kilish choralari kurib, uni mustakil ulka deb e'lon kildi. Bu paytda Kukon va Buxoro urush xolatida edi. Buxoro amiri kushinlari Xujanddan Kukon xonligining ichkarisiga kirib borardi. Amir yul-yulakay Toshkent muammosini xal kilishi va uni uziga kushib olish uchun rus kumondonlariga shaxarni topshirishni talab kildi. Lekin general Chernyaev urniga tayinlangan yangi kumondon Romanovskiy Buxoro amiri talabini bajarmadi. Talablari bajarilmagan amir Toshkent tomon yulga otlandi. Ammo Xujand yakinidagi Irjar kishlogi oldida rus kushinlari tomonidan tor-mor etildi. 1868 yil 24 mayda boskinchilar Xujandni bosib oldilar. General Romanovskiy xarbiy vazirga yuborgan "Markaziy Osiyo chegarasidagi ishlarning axvoli tugrisida"gi maktubida amirning urush xarakatlarini davom ettirishga tayyorlanayotganligi xakida xabar kildi. 1866 yilning boshlarida Jizzaxga xujum kilindi. Ammo Jizzaxliklar shaxarni kattik ximoya kildilar. Dushman orkaga kaytishga majbur buldi. 1868 yil oktyabr oyida boskinchilar yana Jizzax shaxriga xujum kildilar. Bu jang daxshatli buldi. Dushman xarbiy kurollarining ustunligi tufayli Jizzaxliklar 18 oktyabrda taslim buldilar. Xarbiy xarakatlar yana davom kildirilib, Uratepa, Yangi Kurgon istexkomlari xam ishgol etildi. Rus kushinlari

Buxoro amirligining bir kismini egallab, uni Qukon xonligi chegaralaridan ajratib tashladi.

1867 yil 17 iyunda Rossiya imperatori Aleksandr II Turkiston xarbiy okrugini ta'sis etish xamda Markaziy Osiyodan bosib olinib, Rossiya tarkibiga kiritilgan xududlardan iborat Turkiston general gubernatorligi tashkil kilish tugrisida farmon berdi. Okrug kumondoni va general gubernatori kilib general-ad'yutant fon-Kaufman tayinlandi. Fon Kaufman uziga berilgan katta vakolatlar asosida Buxoroga karshi urush xarakatlari keng kulamda boshlab yubordi.

1868 yil 1 mayda 8300 kishilik rus kushini (16 tup bilan) Samarkand shaxri ostonasidagi Chuponota tepaligida amir kushinini maglubiyatga uchratdi va 2-mayda Samarkandga kirib keldi. Soxibkiron poytaxti sifatida dunyoga nom chiqargan, musulmon olamining yirik madaniyat markazlaridan birining gayridin yogiyalar tomonidan bosib olinishi katta yukotish buldi. Undan butun islom olami larzaga keldi. Amir Muzaffarning obrusi musulmon olamiga tushib ketdi. Chunki, Samarkand shaxri amirlikning yirik iqtisodiy, siyosiy va xarbiy tayanch shaharlaridan edi. Amir qo'shinlari xristian dunyosiga mansub yovlarning salb yurishini to'xtata olmadilar. Natijada chor kushinlari amir lik xududidagi yanada chuqurroq yorib kirishda davom kildilar.

Tugri, katta maglubiyatlarni to'xtatish va qasos olish amir Muzaffar o'zining asosiy kuchlarini Zirabuloqda to'plab zarba berishni rejalashtirdi. Bu yerda amir 15ming otliq, 6 ming piyoda 14 ta to'plarini yig'di. U jang oldidan qo'shiniga zafar tilab, Ona yurt uchun kofir boskinchilarga karshi jangga kirishga murojat qildi. Jangni galaba bilan tugallagan sarbozlariga muxorabadan sung 125 ming tilla pulni bulib berishini va'da kildi. Ammo ogir jangda amir qo'shini mag'lubiyatga uchradi. Amir Kizilkum ichkarisiga kochdi. Bu vaximali xabardan amirlik axolisi larzaga keldi, norozilik kuchaydi. Nixoyat, u kuzgolonga aylanib ketdi. Endi amirlikning turli tomonidan xalk okimi Samarkand tomonga oka boshladi. Karshi, Shaxrisabz va Kitob beklaridan kuchlar kelib Samarkandga urnashib olgan rus garnizoniga karshi jang boshladi. 1868 yil 8 iyunda Fon-Kaufman bu xabarni eshitib zudlik bilan Samarkand shaxriga qaytadi. Uning kushini Samarkandni kamal kilayotgan xalk xarakati otryadlarini tuzgitib yubordi. Shaxar ayovsiz jazolandi, xech kimga omonlik berilmadi. Ammo bosqinchilar ham katta talofot ko'radi. Ulardan 275 kishi uldi va yarador buldi. General gubernator fon Kaufman Samarkanddagi bu talofotni "katta yukotish" deb tan olishga majbur bulgan edi. Galabadan butunlay umidini uzgan amir Muzaffar taslim bulib, xajga ketishini rejalashtira boshlaydi. Birok amaldorlar uni sulx tuzishga undaydilar. Nixoyat, u bu taklifga kunadi. 1868 yil 23 iyunda amirning elchilari Samarkandda turgan fon-Kaufman xuzuriga keladilar. Fon-Kaufman Samarkand, Kattaqurg'on va Zarafshon daryosining yukori kismini Rossiyaga berishni va 500 ming sum mikdorida tovon tulashni shart kilib kuydi. Sulxiga kura, Buxoro amiri chet davlatlar bilan

diplomatik alokalar olib borish xukukidan maxrum kilindi, rus savdogarlari uchun monesiz savdo-sotiq qilish majburiyati yuklatildi. Amir rossiyaga siyosiy tobeligini to'la tan oldi. Amir taslim bulgach, xalk xarakati yana avj olib ketdi. Vatanparvar kuchlar undan kattik norozi buldilar. Xatto amirning katta o'g'li Abdumalik ham otasining taslimchilik siyosatini maqullamadi. Uning atrofiga nufuzli beklar birlashib, rus mustamla kachilari va Muzaffarxonga karshi kurash boshlab yubordilar. Ular amirning taxtdan maxrum etilganligini va urniga Abdumalikni xon kilib kutarganliklarini e'lon kilishdi. Natijada amir Muzaffarning axvoli og'irlashdi. Ota va ug'il qo'shinlari o'rtasida Samarqandning Jom qishlog'ida jang bo'ldi. Jangda amir yengildi. Sungra kutarilgan kuzgolonlarni yenga olmasligiga ishonch xosil qilgan amir 1869 yilning kuzida yordam surab fon Kaufmanga murojaat kildi. Bu vaktga kelib Abdumalik ancha katta kuchlarni tuplab ulgurgan edi. Kitob begi Jurabek, Shaxrisabz xokimi Bobobek va mashxur Sulton Sodiklar shaxzodaning eng ishonchli sarkardalaridan edilar. Ayniksa, ruslar uchun Sulton Sodik xavfli rakibga aylangan bulib, u ongli xayotining asosiy davrini rus boskinchilariga karshi kurashga bagishlagan mard lashkar boshi edi. Xatto, Zirabulok jangida amir kushini kocha boshlaganda xam u ulim bilan olishib, maydonni oxirgi ukini otmaguncha tark etmadi. Sungra amir taslim bulgach, u Jurabek va Bobobeklarning safiga kelib kushildi. Ularni tor-mor keltirish uchun Kaufman general Abramovni tish-tirnogigacha kurollangan armiya bilan ta'minlab, vatanparvar sarkardalar ustiga tashladi. Zamonaviy kuchlar bilan kurollangan Abramov kuzgolonchilarning kuchlarini tuzgitib yubordi. Maglubiyatga uchragan kuzgolonchilar yengilib, turli tomonlarga bosh olib ketdilar. Sulton Sodik uz otryadi bilan chekinib, Kizilkum orkali Xiva xonligi xududiga utib ketdi. Shu tarika Buxoro Rossiyaning yarim mustamlakasiga aylandi. Chor Rossiyasining xonliklarni aloxida tor-mor etish yulidan unumli foydalandi. Xonliklar ning uzaro kelisha olmaganligi boskinchilarga goyat kul kelgan edi. 1839 yilda graf Perovskiy katta kushin bilan Xivaga karshi o'tla ndi. Birok Xiva sarbozlarining tinimsiz xujumlari va kish sharoitidagi murakkab vaziyat tufayli u ustyurt orkali chekinishga majbur buldi. Bu kushin takdiriga xam daxshatli fojea solnomasi bitildi.

Bu vokealar Xiva xonligi xakida Rossiya xukmdorlari orasida turli shov-shuvlarning kelib chikishiga sabab buldi. Natijada Rossiya siyosiy-xarbiy doiralari Xivani "buysunmagan Urta Osiyo jazoiri" deb atay boshladilar. (Ma'lumki, Jazoir xalki Frantsuz boskinchi mustamlakachilariga karshi uzok vakt mobayni da milliy ozodlik urushi olib borgan edi). Shularni nazarda tutib Chor Rossiyasi Xivani egallash uchun juda katta xarbiy va iktisodiy zaxira kuchlar ajratdi. Chor Rossiyasiarmiyalarining yukorida kayd etilgan ulkan maglubiyatlari sabablari jiddiy urganildi. Xarbiy rejalar juda pishik va puxta ishlab chikildi. Buning ustiga Rossiya Kukon va Buxoroni uziga tobe kilgandan sung Xiva xonligi uning uchta

xarbiy okrugi-garbda Kavkaz, shimolda Orenburg va sharqda Turkiston xarbiy okruglari kurshovida koldi. Bundan tashkari "Orol" xarbiy flotiliyasi kuchaytirilib, urush boshlanishi bilan xarbiy kemalar Amudare yukori okimi tomon suzib, Xiva xonligiga desant tushirishi lozim edi. Bu jangovar kemalarning kapitanlari katta dengiz janglarida chinikkan zobitlar edilar. Xivaga xujum kilishdan avval katta josuslik ishlari olib borildi. Xujum yunalishlari anik belgilandi. Zarur bulgan xududlar xarbiy-topografik jixatdan xaritalashtirildi. Xiva xonligini bosib olish uchun jami 12000 dan ortik soldat va zobitlar, 56 ta tup-zambaraklar ajratildi. Xiva yunalishidagi barcha xarbiy kuchlarning bosh kumondoni kilib fon-Kaufman tayinlandi. 1873 yilning Baxorida uning buyrugi bilan barcha kushinlar Xiva chegaralarini buzib utib, oldindan kelishilgan rejaga muvofik boskinchilik urushini boshlab yubordilar. Bu xarakatlarda nomlarini xalklarimiz nafrat va daxshat bilan tilga oladigan sarkarda-generallardan Golovachyov, Skobelev, Veryovkin, Stoletevlar xam jazo otryadlari boshliklari sifatida ishtirok etdilar.

Xiva xonligiga urush e'lon kilinishining asosiy sabablaridan biri Muxammad Raximxon II ning fon-Kaufman kuygan talablarni bajarmaganligida edi. Bu talablar turkman va kozoklar tomonidan kulga tushirilgan rus fukorolarining kul kilib sotilganlarini ozod kilib yuborish tugrisida edi. Garchi bu talablar bajarilgan takdirde xam Xiva xonligining takdiri Peterburg saroyida xal kilib kuyilgandi. Demak, general-gubernator fon Kaufman talabining bajarilmaganligi bu bir baxona edi, xolos. Xiva sarxadlaridagi sokchilar rus boskinchilari katta kushin bilan Xivaga yurish boshlaganligi xabarini Muxammad Raximxonga yetkazdilar. Xon katta kengash chakirib, unda dushman xuju mini kaytarish choralarini kurib chikdi. U Chorjuy tarafdand kelib, Amudaryo ung soxilidagi kechuv joyini muljallab xarakat kilayotgan fon Kaufman yulini tusish uchun Muxammadmurod devonbegini daryo tomonga yubordi. Kungirotd tarafga kelayotgan general Veryovkin otryadini tuxtatish uchun esa Eltuzar inokni junatdi. Unga Yovmut va Xorazm yigitlaridan tashkil kilingan 6000 sarbozlardan iborat kismni xam kushib berdi. Devonbegining sarbozlari bilan fon Kaufmanga karashli general Ivanovning otryadi urtasida Uch Uchokda birinchi bor tukna shuv buldi. Ikkala tomondan xam katta talofotlar kurildi. Odam kirilgan degan joyda Xorazm lashkarlari fon Kaufmanning soldatlaridan anchasini kirib tashladi. Bu tuknashuvda kuxna Urganchlik usta Pirniyoz degan baxodir yigit mardlik kursatib jangda xalok buldi. Kaufman Xorazm lashkarlarining xujumini artileriya yordamida kaytprdi va ularni chekinishga majbur kildi. Xorazm lashkari daryoning chap soxiliga kechib utishga majbur buldi.

Fon Kaufman ozik-ovkat zaxirasi tamom bulayotganligi sababli ovul, kishlok, kal'alar axolisiga uz maxsulotlarini arzon-garovga sotish xakida buyruk berdi. Bunga kim karshi tursa uni kirgin kilish, talon-taroj etishga ruxsat berildi. Fon Kaufmanni uz davrining yirik tarixchisi, Xiva xonligining zabt etilishini uz

kuzi bilan kurgan Muxammad Yusuf Bayoniy "Shajarayi Xorazmshohiy" asarida bunday deb ta'riflaydi: "Kaufman xavfga tushib 300 soldat, 250 kozok otlisiga Chorkufskinni bosh etib el oralariga yuborib kozok otlini tarojga ma'mur etib dedi: Arobaga ma'lumot yuklab, askar tarafiga kelaturgona bulsa, matosining baxosini berib olinglar, vagarna, toroj etinglar. Talon-taroj etib ozik-ovkat tuplash oddiy xodisaga aylandi".1873 yil 18 may kuni fon Kaufman otryadlari Amudaryodan kechib utib, 23 may kuni Xazoras II kal'asini bosib oldi. Bu vaktida general Verevkinning xarbiy kismi Kungirotda ostonalariga yakinlashib keldi. Bundan xabar topgan shaxar biylari va oksokolu xokimi (Xabni'zbiy, Sayidbiy, Tojimurodbiy, Konirgali, Mansurbiylar) uning xuzuriga vakil yuborib: "Xonimizdan ruxsat va kurol-yarog kelguncha tuknashmay turishni iltimos kilishdi". Ammo Verevkin bundan xursond bulib shaxarni tupga tuttirib, unga bostirib kirdi. Shaxar talandi. Sungra Xujayli shaxri xam kulga kiritildi. Keyin rus askarlari Mangit kal'a si tarafga otlandilar. Mangit va uning atrofidagi ovullar dax shatli tarzda kirgin kilindi. Muxammad Yusuf bayoniyning asarida bu vokea shunday bayon kilingan: "Chun (rus kushini-mualliflar) Mankit Yovukida bir ulug ov baliqqa (Katta Ovul-mualliflar) keldilar Verevkin buyurdi. Rossiya askari ul ovbaga xujum etib, axolini erkagu-xotin va yoshu kariga karamay katliom etib ondin sung uylab ul ovbani yer bilan yakson ettilar. Ondjin sung muning bila xam kanoat etmay, Mantik kal'asiga xakim burunrok axolisi kelib, kal'ani rusiyaga taslim etib, hamon totib kaytib erdilar, xujum etib kirib erkagu xotun va kariyu yigit va ayolu atfoldan beshikdagi uglonlargacha kirib, katl etelib, itu eshak va xar turluk jondor yuliksa xam otar edilar. Chun jondor kuymay kirib tamom etdilar, shaxarni utlab chikib kettilar". Bu boskinchilar tomonidan sodir etilgan, xatto ayovsizligi jixatdan fashizmdan aslo kolishmaydigan daxshatli vaxshilik edi. Bunday vakshiylikni Afrikadagi yevropalik mustamlakachi lar xam kilishmagan edi.

Muxammad Raximxon Xivani ixtiyoridagi mavjud kuch bilan mudofa kilib bulmasligiga kuzi yetib, Izmikshur tarafdagi turk man ovuliga borib yashirindi. Bundan foydalangan Otajon tura xon nomidan fon Kaufmandan Xiva shaxrini vayron etmasligini suraydi. Ammo u xukumdor bulmaganligi uchun Kaufman kochib ketgan Muxammad Raximxonni topishni talab kildi va muzokaralarni fakat u bilan olib borishi mumkinligini bildirdi. U Muxammad Raximxon xuzuriga kelguncha xon saroyidagi barcha noyob boyliklar, Nodir kitoblarni, xon xazinasini, taxti va tojini Peterburgga yuborish choralarni kurdi. Xiva zabt etilgach, fon Kaufman uning xonlik xazinasini va asriy yigilgan moddiy ma'naviy boyliklarni tortib oldi. U Xiva shaxrini tark etib, uziga karorgox sifatida Gandimiyon kishlogini tanladi va xonning kelishini shu yerda kutti nixoyat Muxammad Raximxon ancha vakt yashirin xolatda yurib sungra Turkman sardorlari maslaxati bilan Izmixshur ovulini tark etib, fon Kaufman xuzuriga yo'l oldi. 1873 yilning 12 avgustidan Turkiston xukumdori fon Kaufman bilan Xiva xoni uchrashdilar.

Xonning kuliga noteng va adolatsiz shartnoma matni zardalik bilan tutkazildi. Golib va boskinchi Kaufman uz shartlarini kat'iy kuydi. Maglub xukumdor esa uning aytganlarini kabul kildi. Shartnomaga kura Xiva xoni siyosiy xukuklardan, mustakil tashki siyosat yuritishdan maxrum etildi. Xon uzini rus podshosini itoatli xizmatkori deb tan oldi. Xon xuzurida saroy amaldorlari rus kumondonlaridan iborot Devon (kengash) tuzildi. Kuyi Amudaryoning ung soxilidagi xonlikka karashli barcha yerlar rasiyaga berildi. Rus savdogarlari va sanaotchilari xiva xonligida boj tulash va majburiyatlarni bajarishdan ozod etildi. Ular erkin savdo kilish va korxonalar kurish xukukini oldilar. Rus fukarolarini Xiva xududida kozilar tomonidan sud kilish takiklandi. Xonlikka ikki milion ikki yuz ming dollar mikdorida kontrebutsiya solindi. Shu tarixa Xiva xonligi Rasiyaning vassaliga aylandi. Podsho Rossiya Urta Osiyoni bosib olgach, bepayon xududlarga ega buldi. U dunyoning eng mustamlakachi mamlakatiga aylandi shu ning uchun xam usha vaktida Rossiya tugrisida "ulkan mikdordagi mulk ugrisi" degan xak gaplar aytilgan edi. Rasiyaning ikki boshli burgut tasviri tushirilgan mudxish mustamlakachilik bayrogi Boltik buylaridan Kavkaz chukkilarigacha Ukraina dashtlaridan Urta Osiyo kengliklari va uzok shark tizmalari kadar xilpirab turdi. Chor Rossiya Polsha, Finlyandiya, Kavkaz orti Boshkirdiston, Sibir va Kalmoklar yurtini mustamlaka asoratiga solgan salobatli va shafkatsiz imperiya edi. Sankpeterburg xukumron doiralari Buyuk Britaniyaning Xindistondagi va Frantsiyaning Tunits xamda Jazoirdagi mustamlaka tartiblari tajribalarini urgangan xolda uzlarining ulardan tubdan farkli, tipik Ruscha mustamlakachilik tizimlarini yaratdilar. Uni Turkistonda zuravonlik yuli bilan amalga oshirdilar. Rossiya imperiyasining Urta Osiyodagi tartiblari Polsha, Finlyandiya, va Kavkazdagidan xam tafovutli xususiyatga ega edi. Bu xususiyat maxalliy xalklarga mutloko ishonmaslik, ularga bepisandlarcha karash kabi shovinistik rux va kayfiyatlardan iborat edi. Turkistonda mustamlakachilik tizimini va sirtmogini maxkam ushlagan generallardan unlab boskinchi sarkardalar milliy davlatchiligimizni xalkimiz xotirasidan uchirish yulini tutdilar. Ularning Turkistondagi faoliyatini yovuzlik saxifasi bilan boshlanib, yovuzlik saxifasi bilan yopiladi. 1868 yil 22 yanvarda Kaufman uz ma'ruzasida ruslarning xukmronlik bakuvvat zaminga egaligini aloxida ta'kidlab bu xukmronlik abadiy bulishini ta'kidladi. F. Girs Turkiston ulkasini boshkarish tartibi xakida tuzgan konun loyixasida aslzoda rus zodaganlari, xarbiylari va mus tamlaka ma'muriyatida ishlab, boy tajriba ortirgan amaldorlardan iborat Dasht komissiyasi 1865-1867 Turkiston ulkasida kaday mustamlaka tuzimini urnatish xakida imperatorga uz muloxazalari bitilgan loyixani yubordi. Rus imperatori Aleksandr II bu loyixani "Urta Osiyodagi mulklarni uzlashtirish buyicha Maxsus Kumita" dikkatiga xavola etdi. Rossiya imperiyasi xarbiy vaziri graf D. Milyutin 1867 yilda Vazirlar Kumitasiga Turkiston ulkasi boshkaruviga doir konun loyixasini takdim etdi. Loyixa Rossiya tamonidan istelo

etilgan Yettisuv va Sirdaryo viloyatlarida Turkiston general-gubernatorligini tashkil etish va uni xarbiy vazirlik ixtiyoriga berishni nazarda tutgan edi. Vazirlar kumitasi farmoyishi bilan bu loyixa "tasdiklangach" konun tarikasida kuchga kirishini e'lon kildi. Barcha tashkiliy, siyosiy, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish shaxsan general-gubernator ixtiyoriga topshirildi. Shu tarika 1867 yildan 1881 yilga kadar Turkiston xalklari takdirini xal etish general-gubernator Kaufman ixtiyorida buldi. Viloyatlarda xarbiy gubernatorlar tayinlandi. Ular shaxsan rus imperatori tomonidan tasdiklanar edi. Uezd boshliklari rus armiyasi polkovniklari, uchastka prestallari esa kapitan unvonidagi zobitlardan tayinlangan. Volost' boshkaruvchilari, yuzboshi-oksakollar, ellikboshilar va unboshilar esa saylov asosida maxalliy axoli vakillaridan saylangan. Turkiston general-gubernatorligi tashkil topgan 1867 yili Turkiston xarbiy okrugi xam yuzaga keldi. Rossiya imperiyasining xukmron doiralari ichki ishlar vazirining "Turkiston ulkasining oliy, urta va kuyi boshkaruvida kuchli xokimiyat zarurki, ular uz faoliyatlarida tula erkin bulsinlar, maxalliy axoli vakillarining roziligiga muxtoj bulmasinlar" degan fikrga tula kushilganlar shuning uchun xam general-gubernatorlik markaziy ulka boshkaruvi Turkistonda mutlok xokim bulgan. Markaziy ulka boshkaruvi general-gubernatorlik xamda uning Kengashi va maxkamasidan iborat bulgan. Turkiston general-gubernatori uz kulida xarbiy va fukaro xokimiyatini birlashtirgan. Bir vaktning uzida u podsho noibi, xarbiy okrug kushinlari kumondoni, Yettisuv kazak kushinlari kumondoni, bosh mirshab, bosh prokuror vazifalarini xam utagan. General gubernatorning Rossiya imperatoriga to'be Buxoro amiri va Xiva xamda Afgoniston va Kashkar bilan munosabatini maxkamaning diplomatiya kismi 1899 yilga kadar boshkargan. 1899 yildan boshlab bu vazifani bajarish uchun general gubernator xuzurida diplomotik ishlar buyicha amaldorlik lavozimi joriy kilindi. Maxkama ixtiyoriga Turkiston ommaviy kutibxonasi, Toshkent muzeyi, Markaziy arxiv, "Turkestanskije vedemosti" gazetasi va bosmaxonasi xam berilgan edi. General gubernator ulka xayoti bilan asosan maxkama xuj-jatlari orkali tanishgan, shuning uchun xam bu idora Turkiston boshkaruvida goyat muxum rol uynagan. Bunday xujjatlarni gubernatorga turli soxa mutaxasislari tayyorlab berishgan. Turkiston general gubernatorligi 90-yillarga kelib besh viloyatga bulindi. Sirdaryo, Fargona, Samarkand, Yettisuv, Kaspiy orti viloyatlarini rus armiyasini generallaridan shaxsan imperatorning uzi tayinlagani xarbiy gubernatorlar boshkardi. Ular uzlarida xarbiy va fukaro xokimiyatini mujassamlashtirgan. Xarbiy gubernatorlar koshida Viloyat boshkarmalvri bulib, ular gubernator boshkarmasi xukuklariga ega bulishgan. Viloyat xayotining barcha masalalari shu boshkarmalarda kurib chikilgan. Viloyatlar uezd va volost'larga bulinib idora kilingan. Uezd lar bir necha uchastkalarga bulingan.

3. Chorizmning Turkistonda iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohalarda xukmronlikni o'rnatish tadbirlari.

Hrta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi yuo'orida taokidlaganimizdek, xonliklar hzlarining mustao'illiklarini butunlay yho'otdi. Shuning uchun 'am xonliklarning 'ech o'anday aralashuvisiz 1881 yilda Rossiya-Eron chegara konventsiyasi, 1885-1887 yillardagi muzokaralar bilan rus va britan 'ukumatlari tomonidan Afyoniston bilan bhlgan chegara, 1895 yilgi muzokaralar bilan Pomir chegaralari 'ozirgi Hrta Osiyoning uzil-kesil chegarasi belgilandi. Shu bilan amalda Rossiya Hrta Osiyo ustidan io'tisodiy-siyosiy ji'atdan tasarruf o'ilish 'uo'uo'ini o'hlgga o'iritgan edi. Chunki, chegara konventsiyasining imzolanishi Rossiyaning Hrta Osiyo yerlarini bosib olinishini amalda xalo'aro mio'yosda tan olinishi edi. Avvalo, shuni 'am aytish hrinlik, bu istilo oo'ibatida hlkada io'tisodiy turmush tartibga solindi, savdo yhlari xavfsizligi taominlandi, muayyan tartib o'aror topdi, bu esa butun territoriyani yagona xhjalik bozori, yagona ishlab chio'arish sistemasiga birlashtirish imkonini berdi. Shuningdek, ichki nizolar va ma'alliy 'okimlarning muttasil janjallariga, tartibsizliklariga bar'am berildi.

Chor Rossiyasi maomurlari Hrta Osiyoning xom-ashyo boyliklarini tashib ketish, hlkaga rus kapitalining kirib kelishi, bozorlarini rus mollari bilan thldirish 'amda io'tisodiy ji'atdan imperiyani bo'lashda asosiy vosita temir yhl deb bilardi. Temir yhl hz davrining zamonaviy aloo'a vositasi 'am edi. Rus maomurlari o'urgan temir yhllar Hrta Osiyoning io'tisodiy ji'atdan eng mu'im rayonlarini kesib htishi va birlashtirishi lozim edi. 1880 yil noyabrida Zakaspiy temir yhl o'urilishi boshlandi. Bu temir yhl O'izil Arvot oro'ali Ashxobod va Samaro'andga yetkazildi. 1888 yil 15 mayda bu yerga birinchi poezd keldi. Yhlning boshlanib nuo'tasi Uzun-Adadan Krasnovodskiyga olindi, bu 126 verstni tashkil etdi. 1898 yili bir uchi Marvdan janubga Kushkaga yetkazildi. Temir yhlning davomi Toshkent va Andijonga 1895 yili boshlanib, 1899 yili nixoyasiga yetkazildi, 1915 yilda Jalolobodga yetkazildi. Shu tario'a Hrta Osiyo temir yhlining umumiy uzunligi 1748 verstga yetkazildi. Rus mustamlakachilik siyosatining ikkinchi bir ji'ati Hrta Osiyo yerlariga rus o'ishloo'laridan de'o'onlarni khchirish bhldi. 1868 yildan 1882 yillar davomida Yettisuvda 25 ming a'olisi bhlgan 29 o'ishloo', Sirdaryo viloyatida 1300 kishilik 19 o'ishloo' tashkil etildi. 1891 yilda Rossiyaning Yevropa o'ismidagi kattagina yerlarni o'amrab olgan o'urbo'ochilik ruslarni Hrta Osiyoga ommaviy tarzda khchib kelishga sabab bhldi. Xonavayron bhlgan, yarim och yurgan kechagi rus de'o'onlari XX asr boshlariga kelib, sotib olgan yerlarida de'o'onchilik bilan shu'ullanmay yerlarni ma'alliy a'oliga ijaraga bera boshladi. 1910 yilda Turkiston general-gubernatorligining 'ozirgi Hzbekiston 'ududidagi Sirdaryo, Samaro'and va Far'ona viloyatlarida 124 ta rus o'ishlo' bhib, bularda 70 mingga yao'in a'oli yashagan. Rus a'olisi sha'ar a'olisi bilan birga 200 mingdan khproo' kishini tashkil etgan.

Rossiya tuho'imachiligi ishlab chio'arishining hsib borayotgan talablarini Amerika paxtasi o'ondira olmayotgandi, shuningdek olisdan xom-ashyo olib kelish

juda o'immatga tushmo' da edi. Istilochilik 'arakatlarining birdan-bir ma' sadi arzon o'ishloo' xhjalik xom-ashyosini yetishtiradigan yerlarni o'hlga kiritish edi. Hrta Osiyo yerlarini o'hlga kiritishlari bilanoo' rus mustamlakachilarining asosiy vazifasi hlkada paxtachilikni rivojlantirish bhldi. Rus mustamlakachilari ipaksimon va ingichka tolali amerika paxtasini ektira boshladilar. Toshkent yao'inida uru'chilik - tajriba bazasi tashkil etilib, unda 1884 yilda ma'alliy va amerika paxta navlari chatishtirilib, shunday bir nav yaratildiki, 'ar ikkala navdan 'am yaxshiroo' nav vujudga keldi. Yangi nav paxta chigiti 1884 yili 300 botmon (1 botmon taxminan 1 gektar yerga th'ri keladigan hlchov birligi) yerga, 1886 yili 12 ming, 1890 yili 59 ming, 1909 yili 191 ming 1910 yilda esa 350 ming botmon yerga ekildi. Turkiston Rossiyaning paxta mustao'illigini taominlab berdi. 1907 yilning hzida 5 million pud (1 pud 16 kilogrammga teng o'birlik hlchov birligi) paxta tolasi rus tho'imachilik sanoati uchun olib ketildi. Masalaning ikkinchi tomoni arzon paxta xom-ashyosi jazavasi savdogarlar, mansabdorlar, 'arbiy boshlio'lar, 'okimiyatga da'ldor maomurlarni, kimniki puli khp bhlsa, hshani paxta ekishga, yerlarni sotib olib paxta ektirishga undadi.

Toshkent yao'inida rus ishbilarmon va savdo firmalarining dastlabki paxta plantatsiyalari paydo bhldi. Belyakovning 620 desyatina (1 desyatina bir gektarga yao'in yer hlchov birligi), Yaroslavl katta manufakturasini - 400, Tarsin - 200, aka-uka Nikiforovlarning 300 desyatina yerda paxta plantatsiyalari bor edi. Samaro'and oblastida eng yirik shirkatchi Meyerkortning 200 desyatina yao'in, Far'ona oblastida Tomich, O'udrin firmasi, Yaroslavl katta manufakturasini uchun paxta yetishtirardi. Turkistonda umumiy 'ajmi 4800 desyatina bhlgan maydondagi yirik plantatsiyada paxta yetishtirib katta daromad olishayotgan edi. Paxta rus kapitalini 'am Hrta Osiyoga jalb etdi. Paxtani yetishtirish va xarid o'ilish bilan kamida 30 ta savdo sha'obchalari shu'ullanardi. Rossiyadagi eng yirik banklar - Rus-Osiyo banki, Moskva savdogarlar banki va Davlat banki asosiy o'arz beruvchi banklar edi. Bundan tasho'ari Poltava, Nijegorod - Samarskiy yer banklari 'am Turkistonda hz bhlimlarini ochdilar. Mustamlakachilik io'tisodiy siyosatining mu'im ji'atlaridan yana biri rus kapitalining kirib kelishidir. Turkistonga kapital paxta yetishtirish va sotish bhyicha yirik savdo - ishlab chio'arish kompaniyalari oro'ali 'am kirib keldi. 1913 yilda "Beshbosh" degan juda katta paxta-yo' shirkati tuzilib, u Turkistonda yetishtiriladigan paxtaning 30 foizidan khp'o'ini xarid o'ilar va sotar, 80 ming tonna paxta tolasini tashib ketar 'amda 160 tonna chigit tayyorlardi. Uning 29 ta paxta zavodi bor edi. Bu shirkat bilan 30 ta paxta zavodi bhlib, Far'ona vodiysining hzidagina 7-8 million pud paxta xarid o'ilib turgan Vodpyaevlar savdo uyigina bellasha olardi 'olos. Vodpyaevlar 1916 yilda Ivanovo-Voznesensk manufakturasini o'hlga kiritib, tho'imachilik buyumlari ishlab chio'aradigan yo'yat katta kombinatni yaratib, Far'ona paxta dalalari, temir yhlari, paxta tozalash zavodlari va Ivanovo tho'imachilik zavodlari uning tarkibiy o'ismi

bhlib o'oldi. Bu xususida avvalo shuni taokidlash hrinliki, Turkistonga savdo-sanoatni kirib kelishi yaxshi, achinarli tomoni xalo'ning milliy boyligi Turkistonda o'olmasdan Rossiyaga oo'ib ketmoo'da edi. Ma'alliy a'oli tobora o'ashshoo'lashib, yerdan, mulkdan ajralib, non topib yeyishi uchun boshi o'ngan tomonga ketayotganlarning soni khpayib bormoo'da edi. Bu Hrta Osiyo xalo'ining fojiasi edi. Bunday 'olatni "progressiv"likka yoygan 'ar bir kishi mutlao'o adashadi. Agarda hlkaning milliy boyligi hzida o'olib, moddiy farovonligiga, turmush sharoitini yaxshilash manfaatlariga xizmat o'ilsa, unda bu masalaga bosho'acharoo' yondoshish mumkin. Ruslarning Hrta Osiyoni bosib olishi, ularning io'tisodiy-siyosati avvalo ma'alliy boylarda mavjud bhlgan insof va diyonatni batamom khtarib yubordi. Ekspluatatsiyani, yul'ichlikni eng jirkanch shakllarini ruslar ma'alliy boylarga 'am hrgatdilar. Natija nima bhldi? Rusning mustamlakachilik tartibi Hrta Osiyo xalo'lariga nima berdi? Birinchidan, ruslarning Hrta Osiyoni bosib olgan dastlabki davriga nisbatan XIX asrning 80-90-yillariga kelib, de'o'onlar ommasining aksariyat o'ismi o'ashshoo'lashdi. Ikkinchidan, anio'roo' aytadigan bhlsak, rus va ma'alliy boylar, savdo-sanoatchilari 1889-1890 yillarda Samaro'and uezdidagi kambag'allarning 15 ming desyatina, Jizzax uezdida 5 ming desyatina yerini turli yhllar bilan tortib olgan. Bu jarayon Far'ona viloyatida bundan 'am fojialiroo' kechgan. A.F.Middendorfnung taokidlashicha, Far'onada yersiz o'olgan de'o'onlarning soni 60 foizga yetgan. Uchinchidan, asrlar davomida ota-bobolaridan o'olgan yerlarni shu darajada khp sotish fao'at chorizmning io'tisodiy mustamlakachilik siyosati oo'ibatida yuzaga keldi. Thrtinchidan, yersiz, nonsiz, sarson-sargardon ma'alliy xalo' oo'imi mustamlakachilik zulmining ma'suli. Beshinchidan, 'ech o'achon xalo' bu darajada hz 'ukmdorlariga nafrat bilan o'aramagan. Bunday dalillarni khplab keltirishga rusning boso'inchilik siyosati va uning oo'ibatlari sababchidir. XIX asrning oxirlarida Turkistonda juda kup eski maktablar ishlab turdi. Bular asosan boshlangich va urta xamda oliy diniy ta'lim beruvchi madaniy uchoklar edi. Eski maktablarda ta'lim ning sifati maktabdor kuygan talab va uning uzining xamda kul ostidagilarning tayyorligiga kuprok boglik edi. Ilgor domlalar diniy ta'lim bilan chegaralanib kolmasdan dunyoviy ta'lim xam berardi. Ukuvchilar xat-savodini chikarishar, xisobdan xam bir kadar dars olardi. Maktablarda adabiyot, tarix, geografik ilmlarga xam ancha urin ajratilgan. Eski maktabda kambag'allarning bolalari birinchi boskichdagi ta'lim tarbiyadan sung ukishni tamomlagan xisoblanardi. Uziga tuk oilalarning farzandlari maktabdorlar kulida yana sakkiz yil shogird bulib, ukishni davom ettirar edilar. Eski maktab odatda kichik bulib, unda 10q15 nafar ukuvchi taxsil olgan. Lekin madrasalar uz xashamatligi, jozibadorligi bilan aloxida ajralib turgan. Ulkaning yirik shaxarlarida madrasalar kurilishi davom etdi. Ular odatda ulugvorligi bilan ajralib turar edi. Yirik madrasalar oliy ta'lim vazifasini bajarib, ularda bir necha muddarislar dars berganlar. Shaxarlarda

ba'zi bir muallimlarning rafikalari yoki savodxon ayollar otinoyilik qilganlar. Ular kizlarning savodini chikarganlar.1897 yilda Andijon atrofida paxta zavodi koshida dastlabki yangi usul maktabi ochildi. Shundan keyin bunday kata shaxarlarda xam maktablar ochila boshlandi.Yangi usul maktablari uz oldiga kuyidagi vazifalarni kuygan:1. Yosh avlodga xozirgi zamon xayotida kerak bo'ladigan bilimlar berish; 2. Eski usul ta'lim mazmuniga yopishib kolmasdan, zamonaviy ta'lim usularini kulash: Rossiya mustamlakachiligi Turkiston axolisini rus muxitida tarbiyalash, sungra ruslar bilan maxalliy xalklarni aralashtirib yuborib, shu yerda Yevropacha turmush tarzining galabasini tula ta'minlashga intildi.1880 yilda imperiya Davlat kegashida Turkistondagi maxalliy axoli bolalarini ruslar bilan birgalikda ukitish masalasi kutarilib, unga xarbiy vazir general-ad'yunan graf Mulyutin, maorif vaziri graf Tolstoylar rozilik berishdi. Bu masalaga ya'ni rus tuzem maktablarini shu jabxadan turib xal kilishni Rozinbax gayrat bilan kirishib, u boshlangich maktablar "rus tuzem" maktablari tarmogini yaratish loyixasini ishlab chikdi. 1884 yilda Toshkentda birinchi rus tuzem maktabi ochildi. 1888-1899 yillarda shaxsan general-gubernatorning tashabbusi va faol ishtiroki bilan dastlab katta yeshdagi turkistonliklar keyin esa keyin esa ukuvchilar Rosssiyaga sayexatga yuborildi. Bundan kuzatilgan maksad xakida Turkiston ulka bilim yurtlari bosh inspektori F.Kerenskiy shunday fikr bildirgan-Sartlar va kirgizlarning bolalari Rossiyaning ulugvo ligi, kudrati va boyligini kurib, axolisining mashgulotlari, mexnat unumi, sanoati va savdo sotigi bilan tanishib, bu xakda uzok vakt eslab,boshkalarga gapirib yurishadi. Birinchi saexatchilar 1899 yilda xarbiy vazirning shaxsan uzi kabul kilib, ularni "aziz mexmonlar" deb atadi. Vazir ularga sovga tarikasida 300 sum berdi. Saexatchilarni Sarskoe seloga tamoshaga yuborib, ularga yul boshlovchi kilib general shtab polkovnigini tayinladi. Zieratchilar Sarskoe seloda kurikni kuzatishaetganda ularning oldiga general, shtab boshligi, sungra imperotorning amakisi buyuk knyaz kelib kurinish berdi. Toshkent, Samarkand, Andijon, Kukon kabi shaxarlardan kelgan 14-18 yeshlardagi 15ta uzbek, 2ta kozok, 1ta tojik ukuvchi "davlat panox imperator"-ok podshoning iltifotiga sazovor buldilar. Turkiston yeshlari ikki oy davomida Sank-peterburg, Moskva va boshka yirik shaxarlarni kurdilar. Keyingi ikki ekskursiya xam shunday dabdabali ravishda uyushtirildi. Chorizmning Turkiston ulkasi axolisini ruslashtirish siesatining riekorligi shunda ediki, rus amaldorlari uzbek, kozok, kirgiz, turkman, tojik xalklkari orasidan yetishib chikkan va ruschani mukammal urgangan odamlarni xushlamay ulardan chuchib turgan va urni kelganda ta'kib kilgan. Chunki bunday ma'rifatparvarlar uz xalklarining kuzini ochishlari, xak-xukuklarini tanishlari va milliy onglarini ustirishlariga bevosita ta'sir kursatishlari mumkin edi. Rus amaldorlariga esa ruschani yaxshi bilgan va xalkning kuzini ochib gaflat uykusidan uygotadigan zielilar kerak emas edi. Mustamlaka ma'muriyati Turkiston zielilari katta mavke va mansabga erishsa, uz xalklari uchun sadokat bilan xizmat kilishlari,

mustamla ka tartiblariga karshi chikishlari va bu xarakatga bosh bulish lari mumkunligidan xavfsirashgan. Shuning uchun xam ularni ma'lum chegarada saklab, eng muxim masalalar xal etiladigan idoralardan chetlatishgan. K.Pobedonostsev rus ma'muriyati xizmatiga kandy odamlar olinishi lozimligi xakida bunday degan edi-"Bizga ruschani gapirganda tutilib-tutilib kizaradigan,ruscha xatni chala savodlarcha yezadigan, fakat gubernatordangina emas, balki balki xar kandy amaldordan xayikib, kul kovushtirib turadigan nomzodlar ma'kul". Mana shu ko'rilgan yul-yuriklarning ulkada amalga oshirilishi ulka farzandlarining rus-tuzem maktablarida xakikiy ilm olishlariga emas, balki imperiya uchun yet millatlardan sodik mutelar tayerlashdek siesiy maksadlarga yunaltirilganligidan dalolat beradi.

4.Turkiston (Qo'qon) muxtoriyati

Bol'sheviklar boshchiligidagi sho'rolarning bunday shovinistik siyosati o'lka xalqining ular yetakchilarining noroziligiga sabab bo'ldi. Shu sababli muxtoriyat uchun kurash oktyabr to'ntarishidan so'ng musulmon sho'rolari va firqalarning bosh vazifasiga aylandi. Ularning bu kurashiga bol'sheviklar rahbarining barcha musulmon aholisiga tenglik, ozodlik, o'z taqdirini o'zi belgilash, ajralib chiqish huquqlari berilganligi haqidagi murojaati ham turtki bo'ldi. 1917 yil 27 noyabrda Qo'qon shahrida "Shuroi Islomiya","Ulamu", va "Alash O'rda" partiyalari xalq ommasining istaklarini ifoda etib, IV o'lka musulmonlari favqulotda S'ezdiga to'plandilar. S'ezdda Farg'ona, Sirdaryo, Samarqand, Buxoro va Kaspiy orti viloyatlaridan ikki yuzdan ortiq delegatlar qatnashdi. Shuningdek, yaxudiy tashkilotlardan vakillar ham bor edi. S'ezdda Mahmud xo'ja Bexbudiy S'ezd xay'atiga nomusulmon vakillarini ham kiritishni taklif etdi. S'ezd delegatlaridan biri bu masalaga to'xtalib: "Xay'atga saylov viloyatlar va alohida diniy hamda milliy guruhlar bo'yicha emas, balki bilimdon zukko va ishbilarmonligiga ko'ra o'tkazilishi kerak", -degan edi.

S'ezdda Turkiston avtonom hukumati "Turkiston muxtoriyati" tuzilib, Alash O'rda rahbari Muhammadjon Tinishpoev unga boshliq qilib saylandi. Biroq ko'p o'tmay hukumat raisligiga "Sho'roi Islomiya" rahbari partiyasining Mustafu Cho'qaev tayinlandi. Hukumat tarkibiga 54 kishi kiritilib, Islom Shoahmad o'g'li moliya noziri, Mahmud o'g'li adliya noziri, Potyalyaxov oziq-ovqat noziri, Mustafu Cho'qaev ayni bir vaqtda tashqi ishlar noziri, Ubaydulla xo'ja harbiy nazir etib saylandi. Polkovnik M.Chanishev bosh qo'mondon, Saidnosir Mirjalil esa xazinachi lavozimini eg'alladi.

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, Turkiston muxtoriyati boshqaruv kengashida 54 o'rindan 18, ya'ni uchdan bir o'rin o'lkadagi ovrupalik millatlar tashkilotlarga ajratildi.Shu tarzda muxtoriyat a'zolari demokratik va umummanfaat asosida saylangan edi. "Turkiston muxtoriyati"ning tuzilishi va uning atrofiga bol'sheviklarning zo'ravonligidan norozi bo'lgan rus oq gvardiyachilarining, rus

kapitalistlarining va boshqa oppozitsiya kuchlarining birlashishi bejiz bo'lmagan, albatta. Turkiston muxtoriyati qo'l ostida harbiy kuch va mablag' bo'lmasligi orqasida har jihatdan yaxshi uyushtirilgan va qurollangan Qizil Armiyaga bas kelishining xech iloji yo'q edi. Shu boisdan muxtoriyat rahbariyati rus oq gvardiyachilari va kapitalistlari hamda xorijiy mamlakatlar ko'magida maqsadga erishish mumkinligini yaxshi anglagan edi. Ular o'zlarining qiyin ahvolini hisobga olgan holda bo'lajak barpo etiladigan Rossiya davlatining tarkibida Turkiston muxtoriyatini tashkil etishni rejalashtirganlar. Bu o'sha vaqtdagi sharoitda juda to'g'ri qilingan ish edi. Muxtoriyat hukumati sirdan qaraganda muxtoriyat shaklida yagona Turkiston davlatini tuzishni mo'ljallagan edi. Lekin amalda mustaqillikni ta'minlash asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Bu haqda Muxtoriyat hukumatining xalq ommasiga yo'llangan murojaati guvohlik beradi. Bu Turkistonning barcha fuqarolari musulmon, rus, yaxudiy, ishchi, askar, dehqonlarga qaratilgan chaqiriqda bunday deyilgan edi: "O'lkada yashovchi barcha qabila va xalqlar, shahar va zemstva kengashlari, siyosiy, jamoat, kasaba tashkilotlari va uyushmalar, barcha davlat, jamoat xususiy masalalarini Turkiston xalq hokimiyati atroflicha jiplashishga va unga yuklangan og'ir vazifalarni xayotga tadbiq qilmoq uchun yetarli yordam berishga chaqirdi. Shunday vaqt keldiki, endi kishanlardan qutilgan Turkiston o'z yerining egasi bo'ladi va o'z tarixini o'zi yaratadi. Oldimizda turgan vazifalarning jiddiyligi va ulug'vorligini anglab, ishimizning haqligiga chuqur ishongan holda biz bu mehnatlarimizga ollohning rahmati yoyilishini tilaymiz va ishga kirishamiz. Ko'rinib turibdiki, Muxtoriyat hukumati millat va diniy etiqodidan qat'iy nazar o'lkadagi barcha mazlum xalqlarni demokratik asosda mustaqillikka erishishiga da'vat etgan. Turkiston muxtoriyatini o'lka ahli to'la yoqladi. Bu haqda 1917 yil dekabrda Toshkentda ikki marotaba o'tkazilgan umumhalq yig'inda Munavvar Qori, Mulla Odil Mufti, Sayd G'anixon, Sherali Lapin, Pirmuhammad A'lam nutq so'zladilar. Shuningdek, o'zbek ishchilari, kasb hunarmandlaridan 15 kishi so'zga chiqdi. Bu yerda 13 dekabrda Xayit kunida katta namoyish o'tkazishga kelishdi. Shu kuni qizil askarlar xalq namoyishini o'qqa tutdilar. Bir necha kishi kamoqqa olindi. O'sha yilning 26 dekabrda Qo'qonda musulmon ishchi va askar vakillarining I favqulotda s'ezdida "Qo'qon (Turkiston) muxtoriyati"ni yoqlovchi qaror qabul qilindi.

Xullas, Turkiston muxtoriyatining tarafdorlari kundan-kunga ko'chayib bordi. O'lkaning Sovet organlari esa muxtor Turkiston muvaqqat hukumatini tan olmasliklarini birinchi kunlaridayoq ma'lum qildi. Ular bu hukumatni "Turkistonning bir to'da boylari va ruhoniylari" manfaatlarini ifoda qiluvchi aksi inqilobiy, burjua inqilobi deb baholadilar. Muxtor hukumat tarafida bo'lganlar jazolana boshlandi. Toshkent shahar dumasi tarqatildi. "Turkistanskiy vestnik" gazetasi yopildi. Samarqand "Shuroi Islom" tashkilotining faoliyati taqiqlandi. Halqning aksariyat qismining muxtoriyatni qo'llab-quvvatlashi, sho'ro

hukumatining muxtor hukumatga qarshi targ'ibotlari, ayniqsa 1918 yil yanvarida bo'lib o'tgan ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlari IV o'lka se'zdi qarorlari ikki hukumat muholifligini yanada keskinlashtirdi. Buning ustiga muxtor hukumat ichida ham ziddiyatlar vujudga kela boshladi. "Sho'roi Islomiya" bilan "Ulamo" o'rtasidagi avvalgi qarama-qarshiliklar yana qalqib sirtga chiqdi. Ular muxtoriyatning asl mohiyatini va uni qo'lga kiritishning usul amallarini har-xil tushunar edilar. 13 dekabrda Toshkentda sho'rolar hukumati tomonidan begunoh odamlarning qonini to'kilishidan norozi bo'lgan "Ulamo"chilar 1918 yil 5 yanvardagi mitingda muxtor hukumatga norozilik bildirdilar. Bu norozilik muxtor hukumat rahbariyati almashuviga ham sabab bo'ldi. M. Tinishpoev o'rniga M. Chukaev bosh vazir etib tayinlandi. Moddiy ta'minot, harajatlar sarfi oshib boraverdi. 1918 yil yanvariga kelib, Qo'qonning o'zida ham vaziyat keskinlashdi. Qo'qon Soveti qo'lida bo'lgan yangi shahar bilan Muxtor hukumat qo'lidagi eski shahar o'rtasidagi qarama-qarshilik ham yanada avj ola boshladi. Mana shunday ikki tomonning bir-biriga dushmanligi oshib turgan bir vaziyatda 1918 yil 30 yanvar kuni noma'lum kishilar telefon stantsiyasi va Qo'qon Soveti binosiga hujum uyushtirdilar. Aynan shu harakat keyingi fojiali voqealarga sabab bo'ldi. Favqulodda holat joriy etildi. Qo'qon Soveti muxtor hukumatga aybdorlarni tutib berish, qo'lga olinganlarni 3 soat ichida ozod qilish haqida ul'timatum topshirdi. Yalpi safarbarlik e'lon qilinib, Toshkent va boshqa shaharlardan madad so'raldi. 31 yanvarga o'tar kechasi Skobelevdan K. Osipov otryadining kelishi bilan zo'rayib qolgan Qo'qon Soveti qurolli kuchlari ertalabdan eski shaharni pulemyotdan o'qqa tuta boshladi. O'z navbatida qarshi tomondan ham o't ochish boshlandi. Revkom K. Osipovga muvaqqat hukumatni kamoqqa olish va ularni artileriyadan o'qqa tutishga ruxsat berdi. Shaharning Muxtor hukumat joylashgan qismida yong'in boshlandi, o'g'irliklar avj oldi. G'azablangan xalq ham qo'lga nima tushsa, qurollanib hukumat harbiy qismlari bilan ko'cha janglariga kirib ketdilar. Biroq bu urinishlar bexuda ketdi. Omon qolib nochor qolgan aholi sarosima ichida shahardan qochib yaqin atrofdagi qishloqlarga yashirindi. Muvaqqat hukumat militsiyasi boshlig'i Ergash va uning tarafdorlari hokimiyat to'ntarishi yasadi. M. Chukaev mahamasi ag'arildi. Harbiy kengash raisi M. Chanishev va uning eng yaqin safdoshlari rus ofitserlari kamoqqa olindi. Chukaev hukumatining demokratik qnotini tashkil etuvchi boshqa a'zolar Ergashdan yashirib Qo'qonni tashlab chiqib ketdilar. Faqat ichki milliy kuchlarga tayanuvchi Turkiston mustaqilligi uchun oxirigacha kurashga jazm qilganlargina qoldi, xolos. 1918 yil 5 fevraldan 6 fevralga o'tar kechasi Turkiston xalq komissarlar Soveti tomonidan o'lka harbiy komissari Ye.O. Perfil'ev boshchiligida ikkinchi etalon harbiy qismlar Qo'qonga kelib, 6 fevralda ular eski shaharga bostirib kirdilar. Muxtoriyat qo'shinlari vahimaga tushib tinch aholi bilan shaharni tashlab chiqa boshladi. Bu harakat natijasida eski shaharning uchdan bir qismi

yakson bo'ldi. Aholi o'rtasida ko'p qurbonlar bo'ldi. O'sha davrdagi "ulug' Turkiston" gazetasida yozilishicha "Qo'qon o'liklar shahri"ga aylantirildi. Muzokaralar boshlanib, 9 (22) fevral kuni "Tinchlik shartnoma"si imzolandi. O'qqa tutilgan, talangan, taxqir qilingan aholi Sovet hokimiyatini tan olishga majbur etildi.

Muxtoriyatchilarning Sovet hokimiyati tomonidan tor-mor etilishi tarixda "Qo'qon fojiasi" deb nom oldi. "Turkiston muxtoriyati"ning o'zi esa o'lka xalqlari ozodlik harakatining qudratli, haqiqat ramziga, erkinlik va mustaqillik uchun kurash ramziga aylandi.

5.Xiva xonligi va Buxoro amirligida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat.

Oqtyabr to'ntarishi va Turkistonda Sovet hokimiyati o'rnatilgandan keyin O'rta Osiyo xonliklarining ichki va tashqi siyosiy ahvoli keskin o'zgarib bolsheviklarga nisbatan adovati, ularning Turkistondagi hukumatni tan olishdan bosh tortishi kuchaydi. Ikkala xonlik jadallik bilan o'z qurolli kuchlarining jangavor salohiyatini oshira boshladi. Zo'rayib borayotgan ochlik, oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining xaddan tashqari ko'tarilishi, harbiy zulm xonliklarning ichki siyosiy hayotida beqarorlikni yuzaga keltirdi. Turkiston bolsheviklari va sho'ro hukumati xonliklarning ichki ishlariga qo'pol suratda aralasha boshladi. Kolesov 2 mart kuni qizil gvardiyachi otryadlar va Yangi Buxoro ishchi drujinalariga Eski Buxoroga bostirib kirish to'g'risida buyruq berdi va amirni sulh tuzishga rozi bo'lishiga majbur etdi. 1918 yil 25 mart kuni Qiziltepada sulh bitimi imzolandi. Bu ishlardan maqsad Buxoro amirini ogoxlantirish va uning sovetlarga qarshi istehkomga aylanib ketishiga yo'l qo'ymaslik edi. 1919 i 9 aprely kuni Xevaga yaqin Taxtada RSFSR bilan Xeva o'rtasida yarash to'g'risida shartnoma imzolandi. 1919 yilning yozidan boshlab Sovet Turkistoni bilan Buxoro va Xeva o'rtasidagi munosabatlar yanada keskinlashdi. 1920 yil 2 fevralda Sayd Abdulla taxtdan voz kechdi, butun hokimiyat muvaqqat inqilobiy hukumatga topshirildi. 1920 y. 26 aprelda Butunxorazm 1 qurultoyi Xorazm xalq Respublikasi tuzilganligini e'lon qildi. Hukumat xalq nozirlari soveti tuzildi. Uning raisi qilib Polvonniyoz Yusupov saylandi. Buxorodagi voqealar ham xuddi shunga o'xshash rivojlanib bordi. Buxoro amirini M.V.Frunze «Sovet tanasidagi jarohat» deb atagan edi. 1920 i 10 avgust kuni RKP(b) Markaziy komitetining Siesiy Byurosi Turkiston frontining Inqilobiy harbiy Kengashi uchun Buxoro masalasi yuzasidan maxsus direktivalar qabul qilindi. Tayergarlik RKP(b) Markaziy Komiteti tomonidan ishlab chiqilgan reja bo'yicha olib borildi. Amirlik ag'darildi. 1920 y. 14 sentyabrda Abduqodir Muxiddinov raisligida UmumBuxoro inqilobiy komiteti tuzildi. Hukumat- xalq nozirlari Soveti tuzilib, ularga rais F.Xo'jaev tayinlandi. 1920 yil 6-8 oktyabr kunlari bo'lib o'tgan xalq vakillarining I UmumBuxoro qurultoyi Buxoroni hokimiyati ishchi va dehqonlar qo'lida bo'lgan Xalq Sovet

Respublikasi deb e'lon qilindi. Mana shu tariqa bolsheviklar rahbarligidagi sho'rolar o'z orzu-istaklarini amalga oshira borib, O'rta Osiyoda mustaqil faoliyat ko'rsatayotgan ikki xonlikda ham istibdod tuzumini o'rnatdi. Bu tuzum va uning istibdodi natijasida O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy, ma'naviy qaramligi qanchalik ko'payganligi va Qatag'onlik tufayli qanday oqibatlar ro'y berganligini keyingi ma'ruzamizda muxokama etamiz.

6.Sovet xokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy tadbirlari va ularning muhtamlakachilik mohiyati.

80-yillarning o'rtalariga kelib SSSRda tanglik holati keskin kuchaydi, u mamlakat hayotining barcha sohalarini qam-rab oldi. Mustabid tuzum sharoitida davlat mulki monopoliya-si va boshqaruvda ma'muriy — taqsimlash tizimi hukmronligi tobora kuchayib bordi, natijada ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, yalpi mahsulot hajmi, mehnat unumdorligi shid-dat bilan pasayib ketdi, ishlab chiqaruvchilarning ishlab chi-qarish vositalaridan, mehnat samaralari va shu kabilardan begonalashuvi yanada ortib bordi? Xalq xo'jaligini tanazzulga olib kelgan chuqur izdan chi-qish jarayonlari, xalq ijtimoiy manfaatlarining nazar-gti-sand qilinmasligi kabi boshqa omillar bilan birgalikda KPSSning ulkan, lekin kutilayotgan natijalarni bermayotgan iqtisodiy siyosati butun ijtimoiy-siyosiy tizimning oqsa-shini oldindan belgilab berdi. Chunki bu vaqtga kelib, xalq-ning bunyodkorlik g'ayrati partkya-davlat tuzilmalarining siyo-siy,hukmronligi bilan butunlay siqib qo'yilgan edi. (Sarf-xarajatlarga to'lib-toshgan sovet iqtisodiyotining jiddiy nuqsonlari, boshqaruv tizimining o'ta markazlashgan-ligi va taraqqiyotga to'g'anoq bo'layotganligi markaziy siyosiy rahbariyatni bu yo'nalishda muayyan islohotlar o'tkazishga un-dadi

Mustabid tuzum ishlab chiqarish samaradorligi, mahsulot sifati, fan-texnika taraqqiyoti bo'yicha birin-ketin mavqeni qo'dtsan boy bera boshladi, jahonning ancha rivojlangan mam-lakatlariga nisbatan oradagi farq xavfli ravishda ortib bordi. Sovet iqtisodiyoti jahonda bu borada yuz berayotgan yangi-liklarga butunlay e'tibor bermaydigan bo'lib qoldi, mutaas-sibli va puxta emasligi bilan ajralib turdu, broq asosiy xavf shundan iborat ediki, mehnatga nisba-tan qiziqtirish tizimining nuqsonlari odamlar ruhiyatining buzilishiga, boqimandalik kayfiyatlarining avj olishiga olib keldi. Ya'ni, I.A.Karimov so'zlari bilan aytganda, «Markaz-dan boshqarishning amaldagi tizimi, uning idoralari, xo'ja-lik yuritish uslub va usullari iqtisodiyotining yanada ri-vojanlashiga sezilarli turtki bo'lishiga, keskin ijtimoiy muammolarni hal qilishga qodir emasligi yaqqol ayon bo'lib qoldi»

80-yillarning o'rtalarida asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'r-satkichlar bo'yicha respublika ittifoqda oxirgi o'rinlardan bi-rini egallar edi. Aholi jon boshiga milliy daromad hrsil qilish O'zbekistonda o'rG'gacha iggifoq darajasiga qaraganda ikki

baravar kam edi. Uzbekiston aholisining mamlakatdagi boshqa mintaqalarga nisbatan moddiy va ijtimoiy ne'matlar bilan ta'mishxanish darajasidagi farq jiddiy ravishda ortib ketgan edi. Yshlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning yangi mus-tamlakachilik rejasiga ko'ra respublika iqtisodiyoti uchun bir tomonlama, faqat «xom ashyo» yo'nalishida bo'lish oldindan bel-gilab qo'yilgan edi. Natijada, respublikada sanoatning xom ashyoga birlamchi ishlov berish bilan bog'liq tarmoqpari ko'proq rivoj topdi. Sanoatdagi tayyor mahsulotning salmog'i umumiy mahsulotlarning faqat 25%ni, xalq iste'mol mollarini ish-lab chiqarish esa o'rtacha itgifoq darajasining faqat 40%ini tashkil qilardi? Respublika xalq xo'jaligining bir tomonlama (paxtachilik-ka) ixtisoslashganligi, inson sog'ligi uchun zararli bo'lgan kimyo va boshqa ishlab chiqarish korxonalarining o'ylamasdan aholi zich yashaydigan joylarda qurilishi, qishloq xo'jaligi-da, ayniqsa paxtachilikda kimyoviy moddalardan, zaharli pestitsidlardan keng foydalanishi atrof muhit, atmosfera, millionlab kishilarning yashab turgan joylarining ekologik axvolini murakkablashtirib yubordi. Butun jamiyat ijtimoiy hayotida jiddiy o'zgarishlar qilish zarurligini taqozo qila boshladi. Biroq markaziy mustabid davlatning M.S.Gorbachev boshchiligidagi yuqori partiya-sovet rahbariyati jamiyatda tub islohotlar o'tka-zishni tezlashtirish zarurligini faxmlasa-da, lekin uni amalga oshirishda shoshilmadi va bu masalaga yondashuvda jiddiy xato-utarga yo'l quydi.

Tub islohotlar o'tkazishda sustkashlik qilish, ichki vaziyat-ning keskinlashuviga, yomon oqibatlariga olib kelish xavfini tug'dirardi.' Boshi berk murakkab vaziyatdan chiqish yo'lini qiyinchilik bilan izlash boshlandi. Nihoyat, 1985 yilning ba-horida KPSS Mqning aprel plenumi sovet jamiyatini tubdan qayta qurish, uning barcha sohalarini chuqur isloh qilish yo'li-ni e'lon qildi. «qayta qurish» sovet jamiyatini rivojlantirishning ob'ektiv ehtiyoji, unda yashovchi millatlar va xalqpar mansMatlari taqozo etgan hayotiy zarurat sifatida ta'riflandi. Avvalgi tugallanmagan isloxrtlardan farqyai o'laroq 1985 yilda jamiyatni har tomonlama yangilashga o'tish zarurligi e'ti-rof qilindi. qayta qurishning tarkibiy qismlari sifatida jamiyat hayotini demokratlashtirish va tub iqtisodiy islohot-larutkazishdir, deb e'lon qilindi.' (Usha yillardagi partiya-hukumat hujjatlarida jamiyatni «turg'unlik» illatlaridan tozalashga, uni «inqilobiy yangi-lash»ga, oddiy inson ehtiyojlariga diqqat-e'tiborni kuchayti-rishga chaqiriqlar yangi kuch bilan yangradi.

Siyosat va ijtimoiy munosabatlar sohasida fikr erkinligiga, rahbar lavozimlarga saylashning muqobilligiga yul qo'yish, mahalliy sovet organlari vakolatlari va mas'uli-yatining kengaytirilishi nazarda tutildi. Xususan, mahalliy sovet organlari sanoat korxonalarining o'zlariga bo'ysunishi-dan tashqari ular faoliyatini nazorat qilishlari, joylardakeng iste'mol qilinadigan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatlarini qidirib topishlari, ularning sotilishini nazorat qilishlari lozim edi. Davlat tizimini isloh qilishda ustivorlik milliy

respublikalarga ko'proq mus-taqillik berilishiga qaratilmog'i kerak edi. Ittifoqdagi mavjud yakkapartiyaviylikning siyosiy va mafkuraviy hukmronligini hech bo'lmaganda cheklash, ekvivalentli bo'lmagan iqtisodiy ayirboshlashga, qishloq xo'jalik va mineral xom ashyo ishlab chiqarishga ixtisoslashtirishga, respublikalar, ayniqsa, O'zbe-kiston uchun zararli bo'lgan ana shunday iqtisodiy yo'nalishga barqam berilishi zarur edi. Biroq qayta qurish «kontseptsiyasi» avvalboshdanoq noil-miy bo'lib, u mag'lubiyatga mahkum edi. qayta qurish borasi-dagi dastlabki tajribalarning ko'rsatishicha, mamlakat siyosiy rahbariyati birinchi kundanoq «qayta qurish» mafkurasini angdab yetishda nihoyatda soddalashgan nuqtai nazar bilan yon-dashdi. qayta qurish «kontseptsiyasi» «qardosh» ittifoqdosh respublikalarning hayotiy manfaatlari va muammolarini chu-kur ilmiy taxlil qilishga, ularni bilishga asoslanmagan edi. Usha davrda sovet sotsialistik tuzumi iqtisodiy, siyosiy jihatdan ulkan imkoniyatlarga ega deb hisoblandi, tarixiy istiqbol sotsializm tomonida deb qaraldi. Sotsializmga sun'iy ravishda demokratik qiyofa berilib, mustabid tuzum-ning mavjud yaramas illatlarini «tasodifiy hol», ular uchun «sotsialistik jamiyatda asos yo'q», shuning uchun ularni, ay-niqsa, boshqaruv tizimidan olib tashlash kifoya deyildi. Shu bilan birga, sovet iqtisodiyotining, butun xo'jalik tizimi-ning ana shu illatlari kelib chiqishi jihatidan sotsialis-tik ishlab chiqarish munosabatlarining xususiyatiga, bozor iqtisodiyoti imkoniyatlaridan to'la-to'kis foydalanishni in-kor qiluvchi kommunistik mafkura monopoliyasiga bog'liq ekanligi tan olinmadi. Boshqacha aytgana, «qayta qurish» tajribasi faqat partiyaning ijtimoiy-siyosiy rahbarligini mustahkamlashni, jamiyatni sotsialistik asosda tashkil etishni yanada takomillashtirishni, uning faqat qismangina, shunchaki, «pardozi berish» tarzida yangilanishini na-zarda tutgan edi.

Eskicha uslubda yondashuvlar ta'siri shunga olib keldiki, hatto amaldagi xo'jalik yuritish mexanizmini shunchaki o'zgar-tirishga qaratilgan oddiy bir kontseptsiya ham taklif qilin-magan edi. Mo'ljallangan islohotlarning tub mohiyati va xusu-siyatlari g'o'g'risidagi tasavvur ham qaror topmagan edi. Jamiyat xayotini tubdan qayta qurish yo'lidagi asosiy to'siq mustabid tuzum illatlari, sovet iqtisodiyoti samarasizligi, «qayta qurish» ishboshilarining mavjud tuzumni o'zgartirishga qodir emasligi va buni mutlaqo istamasligida edi. 80-yillarning ikkinchi yarmi mobaynida ro'y bergan «qayta qurish» islohotlari turkumi sub'ektiv tarzda, faqat ichki his-hayajonga asoslanib, ixtiyoriy ravishda shunchaki sinab ko'rishlar va xato usullar bilan tashqi tomondan ta'sirchan bo'lishini umkd qilib, aniq ilmiy jihatdan savodli ishlab chiqilgan, siyosiy jihatdan asoslab berilgan dastursiz amalga oshirildi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotda, ijtimoiy-madaniy sohada amalga oshirilayotgan, hatto eng yuzaki «qayta qurish» jarayonlari ham odatda shunchaki, oshkora siyosiy tus berilgan jarayonlar edi. Iqtisodiy va ilmiy-madaniy salohiyatga ega bo'lgan O'zbe-kiston ham qayta qurish oqibatida puxta o'ylab ko'rilmagan

volyuntaristik islohotlar oqimiga jalb qilindi. Sovet raxbariyatining 1985 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirish yuzasidan ilgari surgan vazifasini bajarish borasidagi dastlabki urinish-lari omad keltirmadi. Iqtisodiy tizimni qayta qurish, uning moddiy bazasini qayta ko'rib chiqish, yangi texnologiyalarni joriy etish, yuqori darajadagi boshqaruv tizimi asosida iqsodiyotni va ijtimoiy sohani jadal rivojlantirish mo'ljallangan edi. Masalan, O'zbekiston xalq xo'jaligini jadallashtirish umumdavlat dasturini ta'minlash rejasida 1990 yilga borib sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni 24 - 27%ga oshirishga erishish, tarmoqda mehnat unumdorligini 19%ga, qurilishda 14%ga ko'tarish nazarda tutilgan edi. Ayni vaqtda 300 dan ortiq yirik sanoat ob'ektini ishga tushirish, fan-texnika taraqqiyotini belgilab beruvchi sanoat tarmoqlarini rivojlantirish sur'atlarini jadallashtirish, nooziq-ovqat mol-lari ishlab chiqarishni 1,4 baravar oshirish mo'ljallandir. Korxonalarining «xo'jalik hisobiga», «o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlashga» va «o'z-o'zini boshqarish-ga» o'tkazilishi dastlabki vaqtlarda mehnat jamoalari orasida o'z huquklarini to'laroq amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan kagga umidlar uyg'otdi. Bu esa respublikada xo'japik xdsobida ishlashga o'tish tashabbusining avj olishiga sabab bo'ldi. Biroq mehnat jamoalaridagi ayrim xodimlarning qo'lga kiritgan yuqori ishlab chiqarish natijalari ham oqsash jara-yonlarining ortib borishini yashira olmadi. Puxta o'ylab ko'ril-magan qarorlar, ularni joriy qilishdagi jiddiy nuqsonlar, ma'muriy siquvning davom etishi, jadallashtirish kontseptsiyasidagi kamchiliklar xalq xo'jaligiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi, qayta qurish darhol oqsay boshladi.

Ziddiyatli «qayta qurish» siyosati oqibatida respublika iqtisodiyotida tanglik holati chuqurdashib, sanoat ishlab chiqarishning samaradorligi pasayib ketdi. Mehnat unumdorligining ko'rsatkichlari ham keskin yomonlashdi, fondlar hisobidan keladigan foyda kamaydi. Masalan, ishchilar va xizmatchilarning ish haqi O'zbekistonda umumittifoq bo'yicha 1975 yildagi 93,7%dan 1987 yilda 81,3%ga tushib qoldi, aholi jon boshiga iste'mol fondi hajmi tegishli ravishda 66%dan 55%ga kamaydi. Natijada xalqning davlat tomonidan e'lon qilinayotgan o'zgarishlariga ishonchi yo'qola bordi, uning qayta qurishga bo'lgan munosabati o'zgarib boshladi. Ko'pgina mahsulot turlarini ishlab chiqarish hajmi pasaydi, moddiy va moliyaviy nomutanosiblik kuchaydi, iqtisodiy o'sish sur'atlari pasayib ketdi, tovarlar tanqisligi tobora kengayib bordi. Masalan, 1989 yilda har ikki muxim mahsulotdan biri bo'yicha topshiriq bajarilmadi, qar uch mahsulotdan biri bo'yicha ishlab chiqarish hajmi pasaydi. «A» turuhi tarmoqlari bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejadagidan 3 baravar kam bo'ldi. Mashinasozlik, kimyo va agrosanoat majmui korxonadari reja topshiriqlarini bajarishni ta'minlay olmadilar. Mehnat unumdorligini va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish sohalarida ham si-fat o'zgarishlari ko'zga tashlanmadi! «qayta qurish»ning so'nggi yillarida respublika ishchilari va xizmatchilarining ijtimoiy rivojlanishida murakkab va

ziddiyatli jarayonlar sodir bo'ldi. Ularning miqdor jihati-dan o'sishida sifat o'zgarishlari yuz bermadi, bu ko'rsatkich aholining tabiiy o'sishidan orqada qoldi, bu hol ishchi kuchi-ning ancha ortiqcha bo'lib qolishiga olib keldi.

Ish bilan band aholi mehnatdagi faolligining pasayib ketishi salbiy holatlar ortib borishining taxlikali belgi-laridan biri edi. Mehnat unumdorligining rejalashtirilg'an 18% o'sishi o'rniga sanoatda o'rta daobda 1985 yilga nisbatan faqat 12%, qurilishda 7% bo'ldi, yengil sanoat tarmoklarida esa hatto 2% kamayib ketdi. Shunday qilib, mustabid Sovet davlatida qaror topgan ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlari sanoat ishlab chiqarishining yuqori samarada rivojlanishiga ob'ektiv ravishda to'siq bo'ldi. Markazning amriga bo'ysungan respublika industriyasi mahalliy aholining tub manfaatlari-ni hisobga olishga mo'ljallanmagan edi, shu sababdan uni sotsialistik asosda isloh qilishga urinish muqarrar ravish-da barbod bo'ldi. Salbiy holatlarning ortib borishi natijasida Uzbekiston qishloq xo'jaligining samaradorligi yildan-yilga pasayib bordi. 1989 yilning boshlarida qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti hatto o'rtacha yillik darajaga ham bormadi, 3 mil-liard so'mlikdan ko'proq mahsulot berilmay qoldi. g'alla, paxta, poliz ekinlari tayyorlash rejaları surunkasiga baja-rilmay keldi. Faqat 1986—1987 yillar mobaynida yetkazib berilmagan paxtaning miqdori 1.576 ming tonnadan ortiq edi. Asosiy dehqonchilik ekinlarining hosildorligi barqaror pasayib bordi."

Paxta yakkahokimligi bilan bog'liq illatlar respublika-ning qishloq iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatishda davom etdi. Chigit ekiladigan maydonlar ko'p bo'lishiga (75%) qaramasdan, paxta ekiladigan yerlar doimiy ravishda ko'paytirib borildi. Ayni vaqtda paxta yetishtirish reja topshiriklari ham ko'paydi, bu O'zbekistonning imkoniyatlariga mutlaqo mos kelmas edi. Mazkur muammoni qushib yozishlar, ko'zbo'yamachilik-lar, paxta terimi davrida shaharliklar, talabalar, maktab o'quvchilarining mehnatidan surunkali foydalanish evaziga hal qilishga intildilar. «Yalpi» paxta hosili, poliz va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari miqdori ortidan quvib, ko'pgina xo'jaliklar ularni yetishtirish teshologiyasini buzdilar, ekinlarga oshirilgan miqdorda azotli o'g'itlar solindi, ayniqsa, paxta zararkunandalariga qarshi kurashda, uning bargini to'kishda zaharli kimyoviy modtsalardan me'yorsiz foydalanildi. Natijada atrof muhit zaharlandi, yerning tarkibi buzildi, insonlar sog'ligiga zarar yetkazildi

Respublikaning yangi rahbariyati dastlabki kundanoq O'zbekiston xalqlarimilliy manfaatlarini himoya qilib chiqpi, ularning azaliy, yillar davomida to'planib qolgan ehtiyojlarini izchil hal qilishga intildi. Diqqatga sazovori shundaki, yangi rahbariyat paxta yakkahokimligiga qarshi keskin kurash olib borajagini o'sha mustabid tuzum «hayotligi»dayoq ochiq e'lon qildi. I.A.Karimov achinish bilan qayd qilib o'tganidek, «Paxta yakkahokimligi respublikaga Markaz amri bilan tiqishtirilgan bo'lib, O'zbekistonga, uning aholisiga bexisob zarar

keltirdi. AYNI vaqtda paxta va boshqa qishloq xo'jalik ekinlarining boshqa turlari mahsulotlari narxlarini qayta ko'rib chiqish masalasi ko'tariddi. 1989 yilda xo'jalik yuritishning yangi shakli fermerlik vujudga keldi. Uzbekistonda o'sha yillarda fermer xo'jaliklari soni birmuncha kamroq edi. Ular hali ko'p jihatdan agrokorxonalar ma'muriyatiga bog'liq edi. Yerga, mablag'larga egalik qilish, yetishtirilgan mahsulotlarni tasarruf qilish huquqi-ning yukligi dehqonni haqiqiy dehqon bo'lish imkoniyatidan maxrum etgan edi. Lekin shunday bo'lsa-da, 70 yil davomida «sovetcha» «kolxozchi» bo'lishga odatlanib qolgan o'zbek dehqoni uchun fermer xo'jaliklarini tuzishdek «yangi yo'l» ularni kelajak sari ilhomlantirdi. Shuning uchun ham bu yangilik qisqa muddat ichida keng tus oldi. 1991 yil 1 aprelda respublikada 6143 ta fermer xo'jaligi mavjud bo'lib, ulardan 4666 tasi sut yetishtirishga, 1477 ta fermer xujaligi esa qoramollarni bo'rdoqiga boqib parvarish qilishga ixtisoslashtirilgan edi. Biroq agrar sektordagi bu ijobiy holatlar juda sustlik bilan, noizchil va o'z-o'zicha borardi. Chunki qishloq xo'jaligi-ni boshqarishdagi o'sha odatdagi hukmronlik tizimi hamon saqlanib turgan edi. Paxta yakkahokimligi, shuni aytish kifoyaki, chigit eki-ladigan maydonlar O'zbekistonda 1970 yildagi 1 mln. 709 ming ga.dan 1988 yilda 2 mln. 17 ming ga bo'ldi, ya'ni 18%dan ko'proq oshdi.' Bundan tashqari, hisobga kiritilmagan maydonlarni qo'shganda (1987 yilda qariyb 23 ming ga) bundan ham ortiq bo'lar edi. SSSR bo'yicha paxta yetishtiradigan xo'jaliklar soni 1155 tadan 2294 taga yetdi (holbuki, AqShda paxta yetishtiradigan xo'jaliklar soni shu davrda muntazam qisqarib bordi va paxta yetishtirish markazlashdi)², respublika mashinasozligi esa asosan yetishtirilgan paxtani yig'ishtirib olish uchun va uni qayta ishlashning xilma-xil turlari uchun texnika va me-xanizmlar ishlab chiqarishga bo'ysundirildi

Paxtachilikda pestitsidlarni haddan tashqari ishlatish oqibatida bevosita ko'zga tashlanib turuvchi ijtimoiy-ekologik ofat yuz berdi, ya'ni atrof muhit (tuproq, suv manbalari, havo) yo'l qo'yib bo'lmas darajada ifloslandi. Ekologik tanglikning ikkinchi sababi — vazirliklarning zararli kimyoviy korxonalarini Chirchiq, Samarqand, Navoiyda, shuningdek, ko'proq ekologik tizim juda zaif bo'lgan va aholi zich yashay-digan hududlarda joylashtirilishi bo'ldi: Farg'ona vodiysi ana shunday joylardan bo'lib, bu yerda «Farg'onaazot», «Fergananeftorgsintez» birlashmalari, qo'qon kimyo zavodi, Yangi qo'qon kimyo kombinati va boshqa korxonalar joylashtirilgan.

Orol dengizining qurishi xalqaro ahamiyat kasb etgan jiddiy muammo sifatida namoyon bo'ldi, u butun bir mintaqa-ning yashash muhitiga xalokatli ta'sir ko'rsatdi, bunga ko'p jihatdan nooqshyuna va zo'rlik bilan amalga oshirilgan paxta-chilik ekspansiyasi sabab bo'ldi. Bu jihatdan, ayniqsa, qora-qalpog'iston jiddiy zarar ko'rdi. Shunday qilib, O'zbekiston iqtisodiyotining xom ashyo yo'nalishida bo'lishi umumitgifoq mehnat taqsimoti bilan mus-tahkamlandi va uni

rivojlantirish paxtachilik bilan qatʼiy bogʻlandi, «qayta qurish» yillarida esa paxta agrosanoat majmuining xoʻjalik mexanizmini takomillashtirishga qaratildi, bu mexanizm Rossiya va ayrim sotsialistik mamlakatlar toʻqimachilik sanoatini zarur miqdorda va turdagi tola bilan taʼminlashdan iborat vazifani bajardi. Uzbekistonni shu yoʻsinda ixtisoslash va uning milliy daromadi, demak, aholi-ning turmush darajasi ham past boʻlishini oldindan belgilab berdi. Maʼlumki, bu ixtisoslashuvni saqpagan holda sanoat va qishloq xoʻjapigini rivojlantirishni, zamonaviy fan-texnika negiziga oʻtkazishni, shuningdek, mutaxassislariga taʼlim berish va tayyorlash tizimini yangi darajaga koʻtarish va bu yoʻl bilan qoloklikning boshi berkoʻchasi chiqib olish amalda mumkin emasdi; Markaz esa bu borada gʻoyat samarasiz siyosat oʻtkazdi. Respublikada keragidan ortiqcha mehnat sarflanishi va ishsizlik (birgina Fargʻona vodiysining oʻzida kamida 1 mln. ishsiz bor edi), bularga yana bir qator muammolarning — koʻp miqdordagi aholining, ayniqsa, mahalliy aholining qishloq joylarda toʻplanganligi kabi eski muammoning qoʻshili-shi, jamoa qadriyatlar va manfaatlarining (urugʻchilik, oila-qarindoshchilik) shaxsiy manfaatlardan ustivorligi, yoshlar-da istiqbol va kelajakka umidvorlikning yoʻqligi, masalan, ularning Fargʻona vodiysida va boshqa joylarda koʻproq namoyon boʻlishi, Oʻzbekistondagi vaziyatning haddan tashqari keskinlashtirib, uni ichki tomondan ziddiyatli va beqaror qilib qoʻydi.

80-yillarning oʻrtalariga kelib qataqonlik va qonundan chekinishlar yana boʻy koʻrsata boshladi. Galdagi qataqonlik toʻlqiniga nafaqat ijod ahli, balki xoʻjalik xodimlari va davlat arboblari ham tortildi. Oʻzbekistonning milliy ziyolilari hech qachon, hattoki mustabid tuzumning «gullab-yashnagan» davrida ham oʻzbek xalqining milliy mustaqilligi qoyalaridan voz kechmadilar. Ochiq kurash imkoni boʻlmaganda ham milliy mustaqillikni 3oʻlga kiritish uchun zimdan kurash olib bordilar. Oʻzbekistonda qonunchilik va huquqiy tartiblarni tiklash, partiya davlat organlarini kadrlar bilan mustahkamlash degan ni3oblar bilan Markazdan katta vakolatga ega boʻlgan masʼul xodimlarning «desant» guruhlari kela boshladi. Ularga partiya, sovet va sud organlaridan muhim ahamiyatga ega boʻlgan lavozimlar berildi. Uydirma, toʻqib chiqarilgan «paxta ishi» va «oʻzbeklar ishi» deb ishlarga siyosiy tus berildi. Oqibatda goʻyoki butun Oʻzbekiston jinoyatchilar makoniga aylanib qolgandek tasavvur uyqotishga harakat qilindi. Ittifoqning Gdlyan va Ivanov boshliq emissarlar guruhi respublikadagi turli sohalarda ishlayotgan bir necha minglab rahbar xodimlarni tergov jarayoniga tortdilar.

Ularga poraxoʻrlik, koʻzboʻyamachilik va jinoyatchilikning boshqa koʻrinishlaridagi aybnomalar qoʻyildi. Mahbuslarni «oʻz aybiga iqror qilish» uchun jismoniy zoʻravonliklar, ruhiy azoblar qoʻllanildi. Oʻzbekiston Kompartiyasi MK ning sobiq birinchi kotibi Sh.R. Rashidov nomiga ham nohaq tuhmatlar qilindi, oʻzbek xalqining milliy qururi toptaldi. Bunda Oʻzbekiston SSRning oʻsha davrdagi qoʻqirchoq rahbarlarining mashʼum hissasi boʻldi. Ommaviy qamoqqa

olishlar avj oldi, qiynoqlarga ko'plab halol, sof vijdonli kishilar ham tortildi. Jo'shib yozishlar, ko'zbo'yamachilik va poraxo'rlik kabi illatlar sotsialistik jamiyatda tabiiy holat bo'lib, o'sha paytdagi barcha respublikalarda mavjud hodisa edi. O'zbekistonga nisbatan «paxta ishi» oldindan, maxsus tayyorlangan uzoqni mo'ljallab tashkil qilingan siyosiy fitnadan boshqa hech narsa emasdi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng «paxta ishi» qayta ko'rib chiqildi va minglab begunoh kishilar oqlandilar. O'z navbatida O'zbekistonning mohir, taniqli davlat va jamoat arbobi Sh.R. Rashidovning pok nomi tiklandi. Shuningdek, mehnatkash o'zbek xalqining yuzi yoruq ekanligi asoslandi. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning tashabbusi bilan 2000 yil 12 mayda Toshkent shahrida Yunusobod mavzesida mustabid sovet rejimi davrida qataqon qilingan shahidlar xotirasiga baqishlab o'rnatilgan yodgorlik majmuining ochilishi bugungi minnatdor avlodning ajdodlarimiz oldidagi chuqur ehtiromi ramzidir. Sho'rolar tuzumining qariyb 70-yillik hukmronlik davrida to'planib qolgan muommalar 80-yillar o'rtalariga kelib yuzaga chiqq boshladi. Endi kuch bilan ittifoqni saqlab qolish mumkin bo'lmay qolgandi. M.S.Gorbachev sobiq ittifoq hukmron partiyasi rahbari bo'lgach yangi hokimiyat sho'ro jamiyati to'qnash kelgan qiyinchiliklar va to'planib qolgan muammolarni hal qilmasdan turib mavjud davlat va tizimni saqlab qolish mumkin emasligini anglab yetdi. Natijada jamiyatni yangilash, ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy xayotda jiddiy o'zgarishlar qilish yo'llari izlana boshladi. Hukmron Firka markazqumining 1985 yil (aprel) plenumi mamlakatda vujudga kelgan vaziyatni tahlil qilib, sho'ro jamiyatini va yangilash zarurligi borasida ko'rsatmalar berdi. Natijada O'zbekistonga "kadrlar desanti" yuborildi. SSSR prokuraturasi xodimlari, ashaddiy shovinistlar Gdlyan va Ivanovlar rahbarligidagi tergovchilar guruhi O'zbekistonga kelib "eng shimarib" ishga kirishdilar. Gdlyan va Ivanovlar boshchiligida markazdan yuborilgan tergovchilar markazning qo'llab quvvatlashi bilan ular "o'zbeklar ishi", "Paxta ishi", "o'zbek mafiyasi" degan soxta uyudirmalarni to'qib chiqardilar. Bundan maqsad o'zbek xalqini, O'zbekistonni nafaqat ittifoqda, qolaversa dunyoda badnom qilish, jazolash va shu yo'l bilan boshqa ittifoqchi respublikalarni cho'chitib qo'yish edi. Afsuski, O'zbekistonning o'sha vaqtdagi rahbarlari buni ko'rabila turib lomlim demadilar, aksincha desantchilarga ko'maklashdilar. Buning oqibati esa ularning o'zlari uchun ham halokatli bo'ldi.

Desantchilar o'zbek xalqini ko'z bo'yamachilikda, poraxo'rlikda, qo'shib yozishlarda, boqimandalikda va haqozolarda ayblab, firqa va davlat rahbarlaridan tortib oddiy dehqonlargacha taqib ostiga oldilar. Birgina soxta, uylab chiqilgan "Paxta ishi" natijasida 25 mingga yaqin respublikamiz fuqarolari qiynoqlarga solindi, sudsiz, tergovsiz qamaldi. Bularni orasida keksalar, xomilador ayollar, nogironlar ham bor edi. Aybsiz kishilarga jismoniy kuch ishlatish, qo'rqitish yo'li bilan ayblar qo'yildi. Oddiy mehnatkashlardan katta miqdorlarda pul, o'z

rahbarlari to'g'risida noto'g'ri ko'rsatmalar berish talab qilindi. Respublikada "adolatsizliklar", qo'shib yozishlar haqida markaziy gazeta-jurnallarda, radio va televideniya muntazam xabarlar bosilib, millatimiz sha'ni badnom, sharmanda qilindi. Bunday holat respublikada amalga oshirilishi lozim bo'lgan iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy islohotlarga ham chuqur salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mamlakatdagi mavjud ma'muriy islohot tizimi, "kadrlar desanti" siyosati natijasida yanada ko'chaygan "qo'rquv" iqtisodiy va ijtimoiy sohada jiddiy qayta qurilishlarga olib kelmadi. Xo'jalik hisobi yoki brigada pudratiga o'tkazilgan bir qancha sanoat sohalari, qurilish va transport korxonalari, paxtachilik brigadalari, sovxozlar bulimlari deyarli isloh qilinmagan vazirliklar va idoralarning eskicha to'ralarcha ish olib borishlari natijasida islohotlar yo'lidan bora olmadilar. Bu hol mehnat jamoalari tashabbusi va faolligini bo'g'ib qo'ydi, fan-texnika taraqqiyotiga to'g'anoq bo'ldi. Natijada butun sobiq ittifoqda bo'lganidek, O'zbekistonda ham ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda tub o'zgarishlar yaratishga qaratilgan qayta qurish muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Qayta qurishning ittifoqchi respublikalar maqomi va huquqni kengaytirish haqidagi rejalari ham amalga oshmadi. Respublikaning oltin, tog'-kon, gaz, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, kimyo kabi muhim sanoat tarmoqlari xam markaz ixtiyorida qolaverdi. Shuni aytish kerakki, bu davrda ittifoq rahbariyati O'zbekistonda faqat paxtani qayta ishlashdan 75 mlrd.rubl foyda olishni bilgani holda, respublikamizni datatsiyalar va moliyaviy yordamga muxtoj, deb uni boqimandalikda ayblashda davom etdilar. Sobiq ittifoqda va respublikada vujudga kelgan vaziyat, milliy urf-odatlar, an'analar, qadriyatlarning toptalishi, xalqimiz orasida turli ko'rinishlarda markaz siyosatidan noroziliklarning ko'chayishiga olib keldi. Taxqirlash va kamsitishlardan bezib qolgan xalq o'z haq huquqini talab qilishga kirishdi. Machitlarning yopilishi, diniy e'tiqodning ta'qib qilinishi, hatto eng yaqin kishisi vafot etganda ham uni oxirgi manzilga kuzatishdan cho'chib turish, "Navro'z" bayramining soxtalashtirilib "Navbahor" deb e'lon qilinishi, o'z go'dagiga alla aytib ovitishni ham unitish, millatlararo munosabatlarning atayin keskinlashtirilishi (Farg'ona, Ush, Qo'qon, Parkent voqealari) va boshqa holatlar xalqimizning ko'zini ocha boshladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. 80-yillarning o'rtalaridagi inqirozni muohiyati.
2. Qayta qurishni moxiyati nimada.
3. Xalq xo'jaligidagi "qayta qurish"ning samarasizligini sabablari.
4. Xalq milliy ongining o'sib borishi sabablarini ko'rsatib bering.
5. "Paxta ishi"ning moxiyati.
6. 1991 yil avgust voqealarining moxiyat-mazmuni.

TAYaNCh IBORALAR:

Shayboniyxonlar – sulolarning boshkarishi boshlaishi

Ashtarxoniyalar - sulolari.
Xonlik – boshkarish tizimi
Amirlik – boshkarish tizimi
Monarxiya, siësiy parokandalik, beqarorlik
jaraeni, diniy mutaassiblik, etnik guruhbozlik, yagona
elat. “Qayta qurish” Isloh qilish, Mustabidchilik, “Turg’unlik” “Inqilobiy yangilash», Kommunistik mafkura, Inqiroz, “Besh yuz kun” Xo’jalik hisobi, “O’z-o’zini boshqarish”, “A” guruhi tarmoqlari, GKChP.

ADABIYO TLAR:

7. Murtazaeva R. O’zbekiston tarixi. T. 2000 yil
8. Jo’raev M va b. O’zbekiston sovet mustamlakachiligi davri. T.2000 y
9. O’zbekiston tarixi. T. O’.A.I.B. T-2003
10. G’ulomov S. Mustaqil O’zbekiston T.2003 yil

4-MAVZU

Mustakil milliy davlatchilikning tashkil topishi.

REJA:

- 1.O’zbekistonda davlat mutsaqilligining e’lon qilinishi.
- 2.I.A.Karimov-O’zbekiston mutsaqilligining asoschisi va O’zbekistonning birinchi Prezidenti.
- 3.O’zbekiston Respublikasi Kongsitutsiyasi va davlat ramzlarining qabul qilinishi.
- 4.Siyosiy islohotlar.
- 5.O’zbekistonda demokratik fuqarolik jamiyati asoslarining yaratilishi.
- 6.Siyosiy partiyalar, milliy siyosat, ommaviy axborot vositalari.
- 1.O’zbekistonda davlat mustaqilligining e’lon qilinishi

Tarixda hech bir xalq yoki millat o’z ozodligi va mustaqilligini osonlik bilan qo’lga kiritmagan. Shu jumladan bizning ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz ham bir necha bosqinchilar zulmi ostida yashab, doimo ozodlik uchun kurashib keldi. Bularga To’maris, Shiroq, Spitamen, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Najmiddin Kubro, Timur Malik, Mahmud Tarobiy, Amir Temur singari qaxramonlarimiz boshchiligidagi kurashlar, so’ngi 130 yildan ortiqroq iskanja va istibdod davridagi ozodlik kurashlari guvohidir. Shu bilan birga, istiqloqlga erishish va uning

ne'matlaridan bahramand bulish bir kunlik va hatto bir necha yillik ish emasligi ham tarixdan ma'lum. Uzoq davr ozodlik kurashlarida million-millionlab otabobolarimiz shahid ketdilar. Biz bugun erishgan istiqlolimiz ana shu qurbonlar, kurashlar evaziga ekanligini ham hech qachon yoddan chiqarmasligimiz lozim.

Yana shuni ta'kidlash joizki, kurashlar olovida necha bor kuyib yongan bu tabarruk zamin, jonajon Vatanimiz-O'zbekiston o'zining og'ir, musibatli o'tgan tarixi bilangina emas, balki jahon madaniyatiga o'z munosib hissasini qo'shgan fozilu-fuzalolarni yetishtirib berganligi bilan ham jahonga mashhurdir. Mustaqil yurtimizning bu buyukligi va zaminimizning muqaddasligi haqida Prezident I. Karimov: «Butun umrini imon va e'tiqod, vatanparvarlik va insonparvarlik, poklik va xalollik, ilm va ma'rifat, adolat va diyonat yo'lida fido etgan zotlarning mo'tabar xoklari makon topgan zamingina muqaddasdir. Agar shunday insonlar bo'lmasa, ular dahosining nafasi sezilib turmasa, har qanday zamin oddiy tuproq bo'lib qolaveradi», - deb bejiz ta'kidlamagan edilar.

Darhaqiqat, ana shunday kurashlar, yurt va xalq buyukligi vatan ozodligiga olib keldi. Qisqa bo'lsada, keng mazmunga boy mustaqil taraqqiyot yo'lini bosib o'tmoqdamiz. XXI asr bo'sag'asida Vatanimiz tarixida buyuk voqea sodir bo'ldi. Prezident Islom Karimov 1991 yil 31 avgust kuni Respublika Oliy Kengashining navbatdan tashqari oltinchi sessiyasida O'zbekistonning Davlat mustaqilligini e'lon qildi. Sessiyada «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risida» Oliy Kengash Bayonoti qabul qilindi. «O'zbekiston Respublikasi, - deb ta'kidlanadi Bayonotda, to'la davlat hokimiyatiga ega, xalqaro munosabatlarda mustaqil davlat, oldindan hech qanday shart qo'ymagan holda barcha sheriklar bilan teng huquqli, o'zaro manfaatli bitimlar hamda shartnomalar tuzish uchun o'zini ochiq deb e'lon qiladi».

Mazkur sessiyada «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida» qaror qabul qilinib, 1 sentyabr O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni deb belgilandi va 1991 yildan boshlab bu kun bayram va dam olish kuni deb e'lon qilindi. Shuningdek, Oliy Kengashda «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida» Qonun qabul qilindi. 17 moddadan iborat ushbu qonunning birinchi moddasida: «O'zbekiston Respublikasi o'z tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan birga mustaqil, demokratik davlatdir», - deb qonunlashtirilib qo'yildi.

O'zbek xalqining muqaddas, tarixiy orzusi ushaldi. U siyosiy mutelik va asoratdan qutuldi. Dunyo xaritasida yana bir mustaqil, ozod, suveren davlat - O'zbekiston Respublikasi paydo bo'ldi. O'zbekistonning Davlat mustaqilligi xalqimizning uzoq yillar davomida olib borgan og'ir va mashaqqatli kurashining qonuniy natijasi bo'ldi. O'zbekiston xalqi o'z mustaqilligini quvonch bilan kutib oldi va ma'qulladi. Prezident I. Karimov yurtimiz istiqloli imkoniyatlari haqida tuxtab: «Istiqlol biz uchun taraqqiyotning butunlay yangi, keng ufqlarini ochdi.

O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan yaratadigan bo'ldik. Hayotimiz va umumiy xonadonimizni milliy manfaat va qadriyatlarimizga, umum e'tirof etilgan demokratik mezonlarga monand kilib qurishdek noyob tarixiy imkoniyatga ega bo'ldik»¹, - deb ta'kidlagan edi.

«O'zbekiston xalqi mustaqillik tufayli quyidagi imkoniyatlarga ega bo'ldi:

1. o'z taqdirini o'zi belgilash, davlat va jamiyatning siyosiy tizimini mustaqil yaratish, demokratik yo'l asosida saylangan organlar orqali hokimiyatni butun to'laligi bilan boshqarish;

2. ishlab chiqarish va ilmiy-texnik imkoniyatlarga, tabiiy va xom ashyo resurslariga to'la egalik qilish, ulardan mamlakat manfaatlari yo'lida foydalanish;

3. taraqqiyot yo'lini jahon tajribalari, tarixiy an'analar va xalqning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mustaqil tanlash;

4. milliy davlatchiligimiz an'analariga asoslangan holda huquqiy demokratik davlat qurish;

5. ochiq fuqarolik jamiyatini shakllantirish;

6. tariximizni xolisona yoritish, milliy va diniy qadriyatlarimizni qayta tiklash, hayotimizni eski hukmron mafkura va mustabid tuzum asoratidan xalos etish;

7. yosh avlodni haqiqiy vatanparvar etib tarbiyalash, ularga zamon talablari darajasida bilim berish va kasb-hunar o'rgatish;

8. ijodning barcha turlarini rivojlantirish, odamlarning iste'dod va qobiliyatlarini to'la namoyon etish;

9. yurtimiz xavfsizligi, fuqarolar tinchligi va millatlararo totuvlikni ta'minlash;

10. xalqaro munosabatlarda mustaqil sub'ekt sifatida ishtirok etish, barcha nufuzli tashkilotlarga teng huquqlilik asosida a'zo bo'lib kirish, boshqa mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli shartnoma va bitimlar tuzish. Shunday qilib, mustaqillik xalqimizga o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini berdi.

Xalqimizga berilgan huquq va imkoniyatlar erishgan istiqbolimizni mustahkamlashga xizmat qila boshladi. Bu holat O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini ma'qullaysizmi»? mavzuida 1991 yil 29 dekabrda o'tkazilgan referendum natijalarida yaqqol ko'rindi. Umumxalq referendumida saylov ro'yxatiga kiritilganlarning 94,1 foizi yoki 9 mln. 898 ming 707 kishi qatnashdi. O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini yoqlab 9 mln. 718 ming 555 kishi yoki referendumda qatnashganlarning 98,2 foizi ovoz berdi.

Demokratik qoidalarga to'la amal qilib o'tkazilgan Prezident saylovining natijalariga ko'ra saylovda ishtirok etgan fuqarolarning 86 foizi Islom Abdug'anievich Karimov nomzodini yoqlab ovoz berdilar. Ana shu tariqa dunyo xaritasida yana bitta, katta imkoniyatlarga ega bo'lgan mustaqil davlat –

O'zbekiston Respublikasi paydo bo'ldi. Bu tarixiy voqeani nafaqat xalqimiz, xorijiy mamlakatlardagi do'stlarimiz, vatandoshlarimiz katta xursandchilik va umidlar bilan kutib oldilar. Qisqa fursatda dunyo davlatlari tomonidan mustaqil O'zbekistonning tan olinganligi esa erishgan istiqlolimizning olamshumul ahamiyatidan darak edi.

Ko'p ukladli iqtisodiyot va bozor munosabatlariga o'tish Uzbekistonda MDXdagi boshqa mamlakatlardan farqli o'laroq ishlab chiqarishning inqirozlarisiz, aytaylik mamlakat xayotining ta'minlaydigan asosiy yunalishlarda yoqilg'i-energetika va oziq-ovqat bilan o'zini-o'zi ta'minlash kabi sohalarda ijobiy siljishlar sezilmoqda. Xalq xo'jaligini jiddiy ravishda qayta qurish amalga oshirilmoqda, o'zaro manfaatli tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanmoqda. Respublikamizda kuchli ijtimoiy siyosat amalga oshirilib, keksalar va nogironlar, kup bolali onalar va yoshlar xaqida g'amxo'rlik, o'tish davridagi og'ir sharoitlarda shaharlarni obodonlashtirish, qishlohning gaz va suv bilan ta'minlash, ta'lim va sog'likni saqlashni rivojlantirish bo'yicha qilinayotgan ishlar xalqimizda qizg'in xayrixoxlik uyg'otmoqda. Ma'naviy-ruxiy tiklanish, milliy an'analarga qaytish, kishilardan diniy e'tikod va tuyg'ulariga xizmat qilish xalqimiz tomonidan qo'llab quvvatlanmoqda.

3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Davlat ramzlarining qabul qilinishi. Jaxon tajribasi shuni ko'rsatadiki, Mustaqil demokratik xuquqiy davlatni tashkil topishi va rivojlanishi asosiy sharti davlat va jamiyatining siyosiy qurilishini belgilaydigan, fuqarolarni erkinliklari va xuquqlarini ximoya qiladigan, xalqni muayan tarixiy tajribasi va kabul kilingan xalkaro me'yorlarga javob beradigan konstitutsiyasini mavjudligidir. Uzbekiston Respublikasi konstitutsiyasini ishlab chikish goyasi "Mustakillik Dekloratsiyasi"ning kabul kilinishi munosabati bilan ilgari surilgan edi. Oliy Kengshashni ikkichi sesiyasida (1990 yil iyun) Prezident Karimov boshchiligida 64 kishidan iborat konstitutsiya loyixasini tayorlash bo'yicha komissiya tuziladi. Konstitutsiyaviy komissiya deyarli 2,5 yil davomida konstitutsiya loyixasini tayorlash ustida ishladi. Ajdodlarimizning davlatchilik kurilishi, uning mustaxkamlash yulidagi goya va fikirlar, xalqaro xuquqiy va siyosiy tafakkur, jahondagi yetakchi davlatlarni konstitutsiyaviy tajribasi asosida Uzbekiston konstitutsiyasi loyixasi ishlab chiqildi. Konstitutsiyasiya loyixasi 1992 yil sentyabrda matbuotda e'lon qilindi va 3 oy davomida umumxalq muxokamasida bo'ldi. Xalq tamonidan olti mingdan ortiq takliflar va muloxazalar berildi. Respublika Oliy kengashini un birinchi sessiyasida 1992yil 8 dekabrda "Uzbekiston Respublikasining konstitutsiyasini qabul qilish tug'risida" konun kabul kildi. Konstitutsiyasiya kabul kilingan kun 8 dekabr umumxalk bayrami va dam olish kuni deb e'lon kilindi.

Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy printsiplari (tamoyillari)

1) Davlat suvereniteti.

- 2) Xalk xokimyatchiligi.
- 3) Fukaro (inson) erkinliklari va xuquqlarini daxilsiz va ustivorligi.
- 4) Demokratizm.
- 5) Davlat va shaxsning uzaro ma'sulligi.
- 6) Konuniylik.
- 7) Konstitutsiyasiyaning ustunligi.
- 8) Xokimiyatning konun chikaruvchi, ijro etuvchi va sud xokimiyatiga bulinishi.
- 9) Maxalliy o'z-o'zini boshkarish.
- 10) Sud xokimiyatini mustakilligi.

Konstitutsiyasiya VI bulim 26 ta bob va 128 moddadan iborat. Uzbekiston Respublikasi konuni bilan tasdiklangan uz razmlari bayrog'i, Gerbi va Madxiyasiga ega. (Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 5 modda).

“Uzbekiston Respublikasi Davlat bayrog'i to'g'risida” qonun 1991 yil 18 noyabrda Uzbekiston Respublikasi Oliy kengashining sakkizinchi sessiyasida kabul kilindi. Uzbekiston Respublikasi Davlat bayrog'i ramzi mamlakatimiz xududida ilgari mavjud bulgan goyat kudratli saltanatlar bayroklariga xos bulgan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan xolda respublika tabiatiga xos xususiyatlarni, xalkimizning milliy va madaniy uzligini xam aks ettiradi. Bayrokdagi xavorang-zangori osmon va musaffo suv ramzidir. Moviy-lojuvard-xavorang Sharkda azaldan kadirlangan. Soxibkiron Amur Temur bayrog'i xam shu rangda bulgan. Oq rang tinchlik va poklik ramzidir. Yashil rang - tabiat timsolidir. Yarim oy musaffo osmon va tinchlik ramzidir. 12 yulduz tasviri mukammallik timsoli xisoblanadi. Davlat bayrog'i-bizning utmishimiz, bugungi kunimiz va kelajagimiz ramzidir. Davlat bayrog'i-mustakil davlat va unda yashovchi fukarolar daxlsizligini shartli ifodasidir. Davlat bayrog'i davlat mustaqilligini ramzi sifatida davlat raxbari, xukumat, oliy konun chiqaruvchi organ, davlat tashkilotlari, elchixonalar, konsulliklar binolarida, xalqaro qatnovdagi xavo va dengiz kemalarida ko'tariladi. Davlat bayrog'ini xaqorat qilgan shaxs jazoga tortiladi. Uzbekiston Respublikasi Davlat gerbi tug'risidagi qonun 1992 yil 2 iyulda Uzbekiston Respublikasi Oliy Kengashining uninchi sessiyasida qabul qilindi. Gerbning markazida tasvirlangan Xumo qushi-baxt-saodat va erksevarlik ramzidir. Navoiy-Xumo qushi barcha tirik mavjudodlar ichida eng saxovatlisi deb ta'riflagan.

Davlat gerbi-davlat ramzi: davlatning milliy siyosiy, iqtisodiy xukumatlari xamda ijtimoiy va davlat tuzumi, geografik va boshqa belgilarni shartli ravishda ifodalaydigan tamga-belgi. Gerb davlat muxrida, rasmiy blankalarda, muxim xujjat, pul va davlat zaemlarida aks ettiriladi. Gerbning barcha xususiyatlari maxsus konun bilan yeki Konstitutsiyasi bilan rasmiylashtiriladi. Davlat gerbi eramizdan avvalgi uch minginchi yillardan boshlab ma'lum. Davlat gerbi

davlatning o'ziga bo'lgan ishonchi, uz mustakilligini ximoya qilishga tayyor ekanligi, bunyodkorlik maqsadlarini shartli rasm, belgi tarzida ifodalaydi. Davlat gerbi ba'zi axamiyatli rasmiy binolarda xukumat, Oliy sud, Prokuratura, diplomatik, konsullik binolarida aks ettiriladi. Gerb fukarolik pasportlarida, chegara ustunlarida xam aks ettiriladi. Davlat gerbining xakorat kilgan shaxs Jinoyat kodeksiga binoan jazolanadi.

4. Siyosiy islohotlar. Mustakillikka erishilishi munosabati bilan Uzbekiston Respublikasi oldida muxim strategik axamiyatga ega bulgan masala uzining yangi davlatchiligi va uni amalga oshirishning bosh va asosiy tamoyillarini anikab olish masalasi ko'ndalang bo'lib turadi. Jahon tajribalariga, xalqning tarixiy tajribasi va o'ziga xos xususiyatlariga muvofik shunday tuxtamga kelindi: sobiq SSSR paytida davlat va ijtimoiy xayot tizimini belgilab bergan avtoritar idora uslubi va ma'muriy-buyruqbozlik tuzumdan tamomila voz kechib, Uzbekiston demokratik xuquqiy davlat va fukarolik jamiyati quradi. Mamlakatda davlat kurulishi va ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotning besh yillik tajribasi respublikaning o'z xalqi an'analari va xususiyatlarini xisobga olgan xolda ijtimoiy-siyosiy xayotning xalqaro tan olingan madaniy me'yorlariga, demokratik va xuquqiy tamoyillariga sodiq ekanligini tasdiqlamoqda. Demokratiya yunoncha so'z bo'lib, tarjimada xalq xokimiyati (demos-xalk, kratos-xokimiyat) ma'nosini bildiradi. Demokratik deb oliy xokimiyat bevosita xalqqa tegishli bo'lgan va xalqning xoxish-irodasi bilan amalga oshadigan davlat jamiyatga aytiladi. Umumiy tarzda demokratiya deganda xammaning manfaatlari yo'lida ko'pchilikning xokimiyati va ozchilikning irodasini xurmat kilish tushuniladi. Batafsil taxlil kilganda esa demokratiya-xalkning uz erkinligi va mustakilligiga karashli ham, har bir shaxsning manfaatlari va xuquqlarini o'zbo-shimchalik bilan cheklashlar va shu yo'sindagi xarakatlardan ximoya kilish xam, fukorolarning o'z-o'zini boshqarish shakli ham ekanligi ayon bo'ladi. Tarixiy tajriba va nazariy tafakkur davlat va uning mohiyatiga oid bir qancha, xilma-xil kontseptsiyalarni biladi. Ulardan bir muncha keng tarqalganlari quyidagilar: Sinfy davlat kontseptsiyasi marksizm-leninizm ta'limotining asosini tashkil etib, u davlatning mohiyatini bir sinfning ikkinchi bir sinf ustidan xokimiyatini ta'minlashda ko'radi. Bunday yondashuvga muvofiq davlat iqtisodiy xukmron sinf qo'lida boshqa sinflarni bostirib turish uchun qurol, mashina vazifasini bajaradi. Bu kontseptsiyaga muvofiq davlat bor joyda hech qanday demokratiya xaqida gap bo'lishi mumkin emas: xox burjuaziya xokimiyati bo'lsin, goh proletariat xukmronligi bo'lsin, zo'ravonlikka asoslanarmish. Bunga qarama-qarshi ularoq manarxiya-xokimiyatsizlik kontseptsiyasi kishilar erkinligini cheklaydigan har qanday xokimiyatchilikni tashkilot sifatida rad etadi.

Liberal-demokratik kontseptsiya zaif davlat tug'risidagi tasavvurlardan kelib chiqqan bo'lib, uning vazifasi jamiyatdagi turli sinflar va ijtimoiy katlamlarni uzaro murosaga keltirishdan iborat. Totalitar davlat kontseptsiyasi esa ijtimoiy

xayotning barcha soxalarini yalpi davlatlashtirishni, xar kandy ijtimoiy qatlam va guruxlar manfaatlarining va xatto har bir fuqaro manfaatining davlat manfaatlariga bo'sundirishni talab qiladi. Bu va boshka kontseptsiyalar, shu jumladan etnokratik, teokratik, korporativ va boshkalar turli shakl va tipdagi davlatlarni nazariy jixatdan qo'llab keladilar. Hozirgi davrda ham davlatlarning ko'plab tur va shakllari mavjud: monarxiya va respublika, demokratik va avtokratik kabi. Bunday davlatlar xam uz ichida muayyan farqlarga ega: masalan, mutlok va chegaralangan monarxiya, Parlamentar Respublika, Prezidentlik Respublikasi va shu kabilar. Mustaqillikka erishgan har bir halq davlat qurilishining u yoki bu turini aniq siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sharoitlariga, tarixiy an'analari va ma'naviy-axloqiy qadriyatlariga qarab o'zi tanlaydi.

Shuning uchun xam xar bir mamlakat va xalqning davlat qurilishi o'ziga xos farqli xususiyatlarga ega bo'ladi. Shunga qaramasdan, xalqaro tan olingan bir qancha tamoyillar borki, ular insoniyat tarixiy taraqqiyotining hozirgi boskichida madaniy, demokratik davlatning asosiy xususiyatlarini ifodalaydi.

Birinchidan, davlat jamiyat tarakkiyotining maxsuli, insoniyatning buyuk kashfiyotidir. Davlat-bu zaruriy ob'ektiv reallik bulib, jamiyat mavjudligi va faoliyatning, xayotni adolatli xukukiy asosda tashkil etishning asosiy shartidir. Bu jixatdan, marksizm va manarxsizmdan farkli ularok, davlatning ilmiy kontseptsiyasi uning zaifligidan, o'lishi yoki yo'q qilinishidan emas, balki rivojlanishi, takomillashuvi, faoliyatining samaradorligini ta'minlash xususiyatidan kelib chikadi.

Ikkinchidan, davlat-bu shunchaki zaruriy ob'ektiv reallik bo'libgina qolmay, u jamiyatning extiyoji, uning barcha a'zolari uchun muayyan kadriyat hamdir.

Uchinchidan, demokratik davlat ayrim bir ijtimoiy katlamlar, guruxlar va sinflarga emas, balki butun jamiyat manfaatlariga xizmat qilish uchun kerak. U butun xalq, butun jamiyat manfaatlarini ifodalaydi.

To'rtinchidan, demokratik davlat xuquqni, faoliyat usullari va mexanizmlarini takomillashtirish, fukorolik jamiyatiga tobora yaqinlashish yo'lidan muntazam rivojlanib boradi.

Beshinchidan, demokratik davlatning vazifasi inson va fuqarolar erkinliklari va xuquqlarini kafolatlashdan iborat. "Xaqiqatdan ham demokratiya-faqat nazariya yoki siyosiy jarayon bo'lib qolmay, shu bilan birga xalqning turmush tarzi va uning butun ruxiyati, an'analari, madaniyati, psixologiyasining xususiyatlari xamdir... "Demokratiya jamiyatning kadriyatiga, xar bir insonning boyligiga aylanmog'i kerak. Bu esa bir zumda bo'ladigan ish emas", deb "Islom Abduganievich Karimov" ta'kidlaydi.

Shu ma'noda demokratiyani davlat kurlishini tashkil etishning shunday bir shakli deb belgilash mumkinki, unda siyosiy xokimiyatni tashkil etishda, uning faoliyatini bosh yunalishlarini belgilashda va nazorat kilishda xalk ishtirok etadi.

Jaxon tajribalarining guvohlik berishicha, insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida davlat qurilishining, oliy, madaniy shakli demokratiyadir va u quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

- xalqning erkin xohish irodasi;
- fuqorolarning teng xukukliligi;
- inson xuquqlarining ustivorligi;
- xokimiyat organlarining saylab kuyilishi;
- ularning saylovchilarga bo'ysunishi;
- tayinlash yuli bilan shakllanadigan davlat organlarining saylab kuyiladigan organlar oldida xisob berishga burchliligi;
- xokimiyat tarmoklarining taksimlanganligi.

Konstitutsiya mamlakatning asosiy konuni xisoblanadi. Konstitutsiyada jaxon xamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan me'yorlar aks etgan. Xuquq tushunchasi ham davlat tushunchasi kabi ko'p tomonlama murakkab xususiyatga ega. Xuquqiy davlatda hech qanday mafkura ta'siriga berilmagan. Xuquqiy davlat barcha fuqorolar uchun ularning ijtimoiy axvolidan kat'iy nazar, qonunlarning ustunligi ta'minlanadi. Xuquqiy davlat qonunlarni qabul qilishda majburiylikka asolanmaydi. Uzbekiston Respublikasi konstitutsiyasida davlat xokimiyati organlari o'zining qonuniy ifodasini topgan. Konstitutsiyaning 9-moddasida shunday deyiladi: "Jamiyat va davlat xayotining eng muhim masalalari xalq muxokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga qo'yiladi. Referendum o'tkazish tartibi qonun bilan belgilanadi. Bunday referendumi 1991 yil dekabr oyida va 1995 yilning 26 martida bulib utgan. Referendum-bu xalkning to'g'ridan-to'g'ri, bevosita xohish irodasidir. Biroq, mutlaqo shak-shubxa yo'qki, davlat va ijtimoiy xayotning barcha masalalari bo'yicha referendum o'tkazish mumkin emas. Shuning uchun ham, butun madaniy olamda bo'lganidek, xalq xokimiyatchiligi, asosan vakillar yo'li bilan, ya'ni xokimiyat organlari umumxalq saylovlari orqali amalga oshiriladi. Konstitutsiyaga muvofiq ularga davlat va ijtimoiy xayotning asosiy masalalari buyicha qarorlar qabul qilish topshiriladi. To'g'ridan-to'g'ri, teng va umumiy ovoz berish yo'li bilan saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlis xalqning ana shunday muxtor xuquqli vakillari xisoblanadilar. Shunday qilib, xalq xokimiyati saylovda qatnashish yo'li bilan amalga oshiriladi va saylov xuquqi bilan aniqlanadi. Saylov tizimi mamlakatda saylovlar xaqidagi qonunchilik O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXIII bobida keltirilgan saylov xuquqlarining asosiy tamoyillariga muvofiq ishlab chiqilgan. O'zbekiston Respublikasi saylov qonunlari quyidagilarga asoslanadi:

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g'risidagi qonun (1991 yil 18 noyabr).

O'zbekiston Respublikasi prezidentiga saylovlar to'g'risidagi qonun (1991 yil 18 noyabr).

Viloyat, tuman va shaxar deputatlari kengashiga saylovlar to'g'risidagi qonun (1994 yil 5 may).

Fuqorolarning saylov xuquqlarini kafolatlari to'g'risidagi qonun (1994 yil 5 may).

O'zbekiston Respublikasi davlat xokimiyatining tizimi va tashkil etilishining muhim demokratik tamoyili konstitutsiyaning 11-moddasida beriladi. Unga muvofiq xokimiyat organlari qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud xokimiyatiga bo'linadi. Xokimiyat organlari bir-biri bilan o'zaro bog'lik. Ular o'z vakolat doirasida erkin va mustaqil xarakterda qaratiladilar. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasida yagona qonun chiqaruvchi organ hisoblanadi. Oliy Majlisda 250 nafar deputat mavjud. Oliy Majlis qonunlari qabul qiladi, ularga qo'shimcha o'zgartirishlar kiritadi, konstitutsiya qabul qiladi, ularga qo'shimcha o'zgartirishlar kiritadi. Oliy Majlis o'z ishini boshlash uchun jami deputatlarning 32 qismi jam bo'lganda xaqiyqiy hisoblanadi. Deputatlarning vakolat muddati 5 yil. quyidagilar Oliy Majlis deputatligiga nomzodini ko'rsata olmaydilar:

- milliy xavfsizlik xizmatchilarining xodimlari;
- qurolli kuchlarning xarbiy qismlari boshliqlari;
- ichki ishlar xodimlari;
- prokuratura organlari mansabdor shaxslari.

Prokuratura organlari o'z nomzodlarni qo'ygan taqdirda o'z lovozimidan vaqtinchalik olinadi. Parlament ishini tashkil etish uchun Oliy Majlis rahbarligida uning kengashi tashkil etiladi. Lavozim bo'yicha uning tarkibiga: rais o'rinbosari, Oliy Majlis komitalari, mandat komissiyasi raislari, blok va fraksiyalar vakillari kiradi. Oliy Majlis quyidagi tartibda tuziladi: Oliy Majlis sessiyasi, Oliy Majlis raisi, o'rinbosarlari, kengashi, Oliy Majlis kotibiyati, Oliy Majlis komitetlari va komissiyalari, inson xuquqlari bo'yicha Oliy Majlis vakili (ombudsman). Vazirlar mahkamasi va mahalliy davlat xokimiyatining vakillik organlari ijro etuvchi xokimiyatdir. Prezident bir vaqtning o'zida vazirlar mahkamasining raisi etib hisoblanadi. Vazirlar mahkamasi tarkibi prezident tomonidan tuziladi. Oliy Majlis tomonidan tasdiqlanadi. Vazirlar mahkamasi tarkibiga bosh vazir, uning birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari, vazirlar, davlat ko'mitalari raislari va Qoraqolpog'iston Respublikasi vazirlar kengashi raisi kiradi.

1995 yil 5 mayda vazirlar mahkamasining 35 kishidan iborat tarkibi tasdiqlandi. Vazirlar mahkamasi iqtisodiyotning ijtimoiy va ma'naviy sohaning faoliyatiga rahbarlikni, qonunlar, Oliy Majlisning boshqa qarorlari, prezidentning farmonlari, qarorlari va farmoishlarini ijrosini ta'minlaydi.

Prezident Islom Karimov 2000-yil 25 may kuni ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining ikkinchi sessiyasida doimiy asosda ishlaydigan ikki palatali parlament tizimiga o'tishni taklif qildi. 2001-yil 6-7 dekabr kunlari bo'lib o'tgan Oliy Majlisning yettinchi sessiyasida ikki palatali parlament tuzish masalasi

muxokama qilindi va parlamentni ikki palatali qilish zarur deb xulosa qilindi. 2004-yil dekabr-2005 yil yanvar oylarida mamlakatimizda ikki palatali parlamentga saylovlar bo'lib o'tdi. Qonunchilik palatasiga 120 nafar deputat saylandi.

Prezident davlat boshligi sifatida xukumat rahbari, davlat va ijro etuvchi xokimiyat boshlig'idir. Uning vakolatlari quyidagicha:

-fuqorolarning xuquqlari va erkinliklariga, konstitutsiya va qonunlariga rioya etilishining kafilidir;

-ijro etuvchi xokimiyat devonini tuzadi va unga raxbarlik qiladi, Respublika vazirliklarini davlat ko'mitalarini hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzadi va tugatadi;

- viloyat xokimlarini va Toshkent shahar xokimini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi.

Bu masalalar tegishli xalq deputatlari kengashining tasdiqiga qo'yadi (konstitutsiyaning 89, 90,91, 93-moddalar). 1993 yil 2 sentyabrda "Sudlar to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun sudlar faoliyatini tartibga solishga xizmat qiladi. Konstitutsiyaning 106-moddasiga muvofiq: "sud xokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi xokimiyatlarda, siyosiy partiyalardan, boshqa jamoat birlashmalardan mustaqil xolda ish yuritadi".

Sud tizimi 5 yil muddatga saylanadigan konstitutsiyaviy, Oliy va Oliy xo'jalik sudlaridan, Qoraqolpog'iston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudidan, shu muddatga tayinlanadigan viloyat sudlari, Toshkent shahar sudi, tuman, shahar va xo'jalik sudlaridan iborat.

Konstitutsiyaviy sud qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi xokimiyatlarning faoliyatini konstitutsiyaga mos ekanligini nazorat qiladi. Oliy sud fuqorolik, jinoiy va ma'muriy sudlov ishlarini tartibga soladi. Xo'jalik sudlari esa, xo'jalik nizolarini ko'rib chiqadi. Sud'yalar mustaqildirlar va faqat qonunga bo'ysunadilar. Sud'yalar siyosiy partiyalar va xarakatlarga a'zo bo'la olmaydilar. Oliy sud va Oliy xo'jalik raislari, uning a'zolari Oliy Majlisning deputati bo'la olmaydilar. Barcha ishlarda ochiq ko'riladi.

5. O'zbekistonda demokratik fuqarolik jamiyati asoslarining yaratilishi.

Demokratik, xuquqiy davlat rivojlanishining mantig'i, ichki qonuniyatlari davlat xokimiyati organlari va boshqaruvining siyosiy partiyalar va jamiyat birlashmalari-kasaba uyushmalari, faxriylar, yoshlar, xotin-qizlar tashkilotlari, ijtimoiy va ijodiy jamg'armalar, fuqorolarning boshqa ko'ngilli birlashmalari bilan har tomonlama yaqin aloqalari va hamkorligini taqozo etadi. Boshqa so'z bilan aytganda, xaqiqiy demokratiya fuqorolarning Prezident va xokimiyatning vakillik organlariga saylovlarda qatnashishidagina iborat bo'lmay, balki ularning mamlakatda siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy jarayonlarning borishiga, davlat va jamiyatning barcha ishlari boshqaruviga bevoqif, shuningdek jamiyat

birlashmalarining faoliyatida ishtirok etish orqali har kuni ta'sir o'tkazishini xam bildiradi.

O'zbekiston Respublikasida qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari. Ijodiy uyushmalar ommaviy xarakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari jamoat birlashmalar sifatida e'tirof etiladi. Demokratiya va bozor isloxtlarining chuqurlashuvi bilan fuqarolarning ijtimoiy tashabbuskorligi, fuqarolik jamiyati qayta tiklanmoqda va tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. "Fuqarolik jamiyati" va "Jamiyat" tushunchalari aynan bir narsa emas. Jamiyat-bu kishilar umumiyliigi, davlatning butun belgilarini ham o'z ichiga oladigan birligi. Fuqarolik jamiyati bu jamiyatning bir qismi. Xokimiyatning davlat organliri va boshqaruvdan tashqari qismi. Fuqarolik jamiyati davlatning vujudga kelishi bilan yuzaga keladi va shakllanadi. Mavqei, uning demokratik darajasiga muvofiq belgilanadi. Fuqarolik jamiyati va davlatning o'zaro aloqalari ob'ektiv muqarrar. Davlat xokimiyat tizimi va faoliyatida demokratik tamoyillar va me'yorlar qanchalik to'la chuqur mujassam bo'lsa, fuqarolik jamiyatining faoliyati ham shunchalik keng, uning davlat bilan aloqalari xilma xil bo'ladi. Agar davlat, yaqin o'tmishda bo'lganidek, fuqarolik jamiyat manfaatlaridan uzilib qolsa, unda u muqarrar ravishda inqirozga uchraydi, o'zining tabiiy-tarixiy, ijtimoiy vazifasidan mahrum bo'ladi. Davlatda demokratiya va fuqarolik jamiyatining yetuklik darajasi fuqarolarning siyosiy va jamoat tashkilotlarining ta'siri va taraqqiyot darajasi bilan belgilanadi. Mustaqillikning o'tgan 16 yil mobaynida O'zbekistonda davlat va jamiyat qurilishi va ijtimoiy siyosiy taraqqiyot tajribalari shuni ko'rsatadiki, mamlakat demokratik xuquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo'lida maqsadga qarab ishonch bilan olga siljimoqda. Ularning tobora chuqurlashib borayotgan va samarali hamkorligi mamlakatda siyosiy barqarorlik, fuqorolar osoyishlataligi va millatlararo totuvlikni ta'minlamoqda. Mamlakat mustaqil davlat maqomiga ega bo'lganidan keyin istiqlol talablariga mos ravishda kadrlar siyosati ishlab chiqildi. Mamlakatda eng avvalo mahalliy boshqaruv organlari kadrlarini davr talabiga mos darajada mustahkamlashga kirishildi. 1994 yil 4 yanvarda Uzbekiston Respublikasi Oliy kengashining 9-sessiyasida "O'zbekiston Respublikasining mahalliy xokimiyat idoralarining qayta tashkil etish to'g'risida" qonun qabul qilindi. Oliy kengash shu xususda qabul qilgan qarorida "Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazish sharoitiga ijroya xokimiyatini mustahkamlash zarurligi munosabati bilan:

1. O'zbekiston Respublikasining viloyatlari, tumanlari va shaharlarida vakillik xokimiyatiga hamda ijroya boshqaruv xokimiyatiga boshchilik qiladigan xokimlar lavozimi ta'sis etilsin.

2. Belgilab qo'yilsinki-viloyatlarning xokimlari O'zbekiston Respublikasining prezidentiga va xalq deputatlari tegishli kengashlariga xisob

beradilar. Prezidentning joylaridagi rasmiy vakillari tashkil etiladi. Ular prezident tomonidan tayinlanadilar va lavozimidan ozod etiladilar. Qonun talablari asosida joylarda shahar va tuman xokimlarini tanlash, tayinlash, ishini amalga oshirish uchun tashkilotchilik ishlari amalga oshiriladi.

6. Siyosiy partiyalar, milliy siyosat, ommaviy-axborot vositalari.

Xozirgi vaqtda Respublikada beshta siyosiy partiya faoliyat olib bormoqda: 1. O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi 1991-yil 1-noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis quriltoyida tashkil topgan. Ushbu quriltoyda uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. O'zbekiston XDPsining "O'zbekiston ovozi", "Golos Uzbekistana" gazetasi va "Muloqat" jurnali nashr etilmoqda. 2. 1995-yil 18-fevralda O'zbekiston "Adolat" sotsialdemokratik partiyasi tuzildi. Partiyaning Toshkentda bo'lgan 1-ta'sis quriltoyida uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. "Adolat" nomli ijtimoiy-siyosiy haftalik gazetasi nashr qilinmoqda. 3. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan partiyalardan yana biri "Milliy tiklanish" demokratik partiyasi. U 1995-yil 3-iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis quriltoyida tuzildi va partiyaning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. "Milliy tiklanish" haftalik gazetasi nashr qilinmoqda. 4. 1998-yil 28-dekabrda O'zbekiston "Fidokorlar" milliy demokratik partiyasi tashkil topdi. Partiyaning 1998-yil 28-dekabrda ta'sis konferentsiyasida uning Dasturi va Nizomi tasdiqlandi. Partiyaning "Fidokorlar" gazetasi nashr etilmoqda. 5. 2003-yil oxirida O'zbekiston liberal-demokratik partiyasi tashkil topdi. Uning maqsadi tadbirkorlar va ishbiarmonlar manfaatlarini ximoya qilishdan iborat. O'zLDPning "XXI asr" haftalik gazetasi nashr qilinmoqda. 1995-yil may oyida jamoatchilikning tashabbusi biln O'zbekiston "Xalq birligi" xarakati tashkil etildi va faoliyat ko'rsatmoqda. "Xalq birligi" xarakatining "Birlik" va "Edinstvo" haftalik gazetasi nashr etilmoqda. O'zbekiston Prezidentining 1996-yil 17-apreldagi farmoniga muvofiq, respublika yoshlarining "Kamolot" jamg'armasi nodavlat xayriya-jamoat birlashmasi sifatida tashkil topgan edi. 2001-yil 25-aprel kuni Toshkentda bo'lgan yoshlar kuriltoyida o'zini-o'zi boshqaradigan nodavlat, notijorat tashkilot-O'zbekiston Respublikasi "Kamolot" yoshlar ijtimoiy xarakati tuzildi va uning Dasturi, Nizomi tasdiqlandi.

7. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. «O'zbek modeli».

Uzbekistonda bozor munosabatlariga utishni uziga xos yuli ishlab chikildi. Bu yulning ilmiy nazariy asoslari, koidalari I. Karimovning "Uzbekiston-bozor munosabatlariga utishni uziga xos yuli" va boshka asarlarida puxta ishlab chikildi va iqtisodiy islohatlar uchun dasturul amal bulib xizmat qildi. Jamiyatni va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yangilashning o'z yo'li 2 ta iqtisodiy asosning birikuviga asoslanadi:

Birinchi-dan-jaxon tajribalarini xar tamonlama urganish, iqtisodiy isloxlarni o'tkazish bo'yicha jahon tajribasida to'plangan barcha ishlarini keng qo'llash.

Ikkinchi-dan-Mamlakatning uziga xos sharoitini an'analari, urf odatlari, uzbek xalkining xayot tarzini xar tamonlama keng xisobga olish. O'z ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yuli va andozasini tanlab olish juda katta axamiyatga molik. Bu yo'l va andoza iqtisodiyoti bozor munosabatlarni asosiga qurilgan rivojlangan mamlakatlarning ko'p asirlik tajribasiga, shuningdek O'zbekiston xalqining milliy tarixiy merosi, turmish tarzi, ananalar va ruxiyati xususiyatiga tayanishi lozim .

Iqtisodiy isloxlardan maqsad-iqtisodiy tanglikni bartaraf etish, ijtimoiy yo'naltirilgan ochiq bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish, iqtisodiy munosabatlarni, eng avalo mulkchilik munosabatini va xususiy mulkchilik qatlamini shakllantirishdan iborat. O'zbekiston isloxlarni kotsepsiyasi Prezident I. Karimov ta'riflab bergan besh tamoyillarda uz ifodasini topgan. Iktisodiyotni ushbu islox etish tamoyillari kuydagilardan iborat:

Birinchi-dan, iktisodiyotni mafkuradan batomom xoli kilish, iktisodiyot siyosatdan ustun turmogi, iktisodiyot va uni rivojlantirish eng asosiy masala bulmogi kerak.

Ikkinchi-dan, murakab utish davrida davlatning uzi bosh isloxchi bulishi zarur. Davlat butun xalkning manfaatini kuzlab, iktisodiy tarakkiyotning yetakchi yunalishlarning belgilash, iktisodiyotda, ijtimoiy soxada, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy xayotida tub uzgarishlarini amalga oshirish ishlab chikish kerak.

Uchunchidan, yangilash va tarakkiet jaraeni konunlariga asoslanmogi kerak. Konunni ustunligi jamiyatda asosiy rolni uynashi kerak.

Turtinchidan, kuchli ijtimoiy siesat-ijtimoiy siesiy barkarorlikni saklagan xolda bozor iktisodiyoti sari rivojlanib borishini ta'minlash kerak.

Beshinchidan, iqtisodiy isloxlarni, bozor munosabatlarini shakllantirish, puxta uylab bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim.

Bu besh tamoyilni xammasi ham demokratik va iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishda birday muxim axamiyatga ega. Shu bilan birga bozor munosabatlariga boskichma boskich utish aloxida urin tutadi. Uzbekiston jaxon tajribalariga, o'z xalqi xususiyatlariga tayanib o'z taraqqiyot yo'lini tanladi va bunda asosiy umidni o'z manbalari va imkoniyatlariga qaratdi. Tarix tajribasi va tarakkiy etgan mamlakatlar tajribasi shuni kursatmokdaki, jamiyat tarakkiyoti va sivilizatsiyasi xakikiy yuli-bu tabiiy tarixiy, evalyutsion jarayondir. Taraqqiyot zaminida mafkuraviy aqidalar emas, balki iqtisodiyotning ob'ektiv qonunlari yotadi va vayronaliklar olib keladigan inqilobiy qistovlar orqali emas, balki asta sekin va bosqichma-bosqich rivojlanishi natijasida erishiladi. Davlat va jamiyatning barcha faoliyatlari markazida inson manfaatlari, uning xukuk va erkinliklari yotishi kerak. Jamiyat uzboshimchalik bilan emas, konun bilan boshkarilishi lozim. Demokratik va iktisodiy o'zgarishlar jarayonini

muvaffaqiyatli isloh etish uchun bu tamoyillar bir xil va muxim axamiyatga ega. Jahon tajribalari va xalqni o'z tarixi shuni aniq ko'rsatadiki, ijtimoiy, milliy taraqqiyotning bosh yo'nalishlari:

Demokratiya va qonuniylik; mulkchilik shakillarini rang-barangligi va bozor munosabatlari:

Yuksak manaviyat va madaniyat kishilarni uz tarixi, xalkning ma'naviy merosiga xurmat ruxida tarbiyalash va jaxon madaniyati yutuklarini egallash:

Xalqaro xamkorlikni rivojlantirish, jaxon xamjamiyatiga kirib borishdan iboratdir. Bugun Uzbekiston bozor isloxtalarining chukurligi va miqyoslari buyicha MDXdagi qator mamlakatlar bilan qiyoslaganda ancha ilgari ketdi. Respublikada mavjud 91800 korxonadan 75905 tasi iktisodning nodavlat sektoriga mansubligini aytishni uzi kifoyadir. 1998 yil yakunlariga kura ishlab chikarilgan milliy daromadning 70 foyizi, sanoat maxsilotini 53,5 %, kishlok xujaligi maxsulotini 97,7 %, xalk xujaligida band kishilarni 70 % nodavlat setori xissasiga tugri keladi. Shunday kilib hozirgi kunda bozor iktisodiyoti xalk xujaligida ustunlik kila boshladi. Uzbekiston MDX mamlakatlari kabi ishlabchikarishni yemirilishi va inkirozga duch kelmadi, uning usishi va kayta kurilishi uchun sharoit yaratildi. Iktisodiyotning bozor munosabatlariga utkazish bilan bir katorda Respublikada axolini kam ta'minlangan katlamlarini ijtimoiy muxofaza kilish va jamiyatni ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy yangilash yuzasidan keng mikiyosda tadbirlar amalga oshirilmokda. Bularni xammasi isloxtalar yulini umumxalk tamonidan kullab kuvatlanishini, siyosiy barkarorlikni, jamiyatda millatlaroro totuvlik va fukarolar tinchligini ta'minladi. Bu esa uz navbatida Mamlakatning taraqqiyoti va gullab yashnashi yo'lida olg'a qarab muvaffaqiyatli borishini garovidir. "Uzbekiston erishgan natijalari xamdustlik mamlakatlari bilan kiyoslagan, taqqoslagan xolda, bir narsani ochiq aytish mumkinki, bu kursatkichlar Uzbekiston tanlagan yo'l tug'ri ekanini, Uzbekiston modeli tarix imtixonidan muvaffaqiyatli utayotganligini amalda tasdikladi. Bu ko'rsatkichlar barcha isloxtalarimiz poydevorida turgan asosiy tamoyillarni tug'ri ekanini isbotladi." (I. Karimov)

BOZOR IQTISODIYOTI-jamiyat taraqqiyotini tezlashtiruvchi iqtisodiy aloqalar majmui. Bozor iqtisodiyotining mohiyati shundan iboratki, u barcha jamiyat a'zoarini ishlab chiqarish va iste'mol orqali doimiy hamda to'xtovsiz musobaqaning ishtirokchilariga aylantiradi, shu boisda bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarishning kun sayin takomillashuviga, mahsulot sifatining yaxshilanib borishiga, miqdorining esa ko'payishiga sababchi bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti xalqning, ommaning ijodiy va mexnat imkoniyatlarini yuzaga chiqarib, tadbirkorlik va ishbilarmonlikka yo'l ochadi, mulkka egalik kilish qoidalarining takomillashtiradi, unga turtki berada. Bozor sharoitida talab va takliflarning miqdori va tarkibi bir-biriga muvofiq kelishi taminlanadi. Ishlab chiqarishning

iste'molchi ustidan xukumronlik qilishga chek qo'yiladi, buning uchun fan yutuklari xayotga va ishlab chiqarishga tatbiq etishdi, texnikaviy va texnologik yangilanishning eng zamonaviy usullaridan foydalaniladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy krizislar, ishsizlik, pulning qadrsizlanishi, ko'pgina korxonalarining yopilishi, ishbilarmonlarning sinishi va xattoki xonavayron bo'lishi, aholi turmush darajasi bo'yicha tabaqalanishning kuchayishi muqarrardir. Bu davrda siyosiy va iqtisodiy jinoyatchilik ortadi, chunki, o'tmishda yuqoridan berilgan ko'rsatmalar va davlat tomonidan ajratilgan mablag'ga ishlatilgan bo'lsa, endi erkin bozorning shavqatsiz va xolis talablariga javob bera oladigan raqobat bardosh mahsulot yaratish kerak, bunga esa ko'plar o'rgangani yo'q, oramizda xo'ja ko'rsinga ishlaydiganlar oz emas.

O'zbekiston iqtisodiyotining bozor shakliga bosqichma-bosqich, ijtimoiy sakrashlar va portlashlarsiz o'tib, o'z taraqqiyotida yangi sifat darajasiga ko'tarilmoqda. Bu davrda davlatning vazifasi: aholini ijimoiy muxofazalash: uning muhtoj qatlamlariga doimiy yordam ko'rsatish: bozorni mafkura ta'sirida ozod etish: xo'jalik yuritish ishlariga faqat iqtisodiy usullar bilan ta'sir ko'rsatish.

O'zbekistonda tub iqtisodiy isloxtlar orqali bozor munosabatlarini shakllantirishga kirishilar ekan, avvalo, uning strategik maqsadlari belgilab olindi.

Bozor islohotlarining strategik maqsadlari va ustivor vazifalarini bosqichma-bosqich amalga oshirish O'zbekiston iqtisodiy siyosatining negizini tashkil etdi. Belgilangan maqsadlarga bosqichma-bosqich erishilib borildi.

BOSQICHMA-BOSQICH O'TISH-jamiyat taraqqiyotining, ya'ni uning bir sifat xolatidan ikkinchi sifat xolatiga o'tishning asosiy rut va shakllaridan biri. Sobiq xukumron mafkura va nazariya bir xolatdan ikkinchi xolatga, bir sifatdan ikkinchisiga o'tishning inqilobiy portlash va ijtimoiy sakrash bilan bog'liq shakllarini tan olar, bosqichma-bosqich, asta-sekin o'tishni, yangilikning tarkibiy qismlarini kundalik izchil faoliyati natijasida bitta-battadan shakllantirib, yangi sifatni yuzaga keltirishni, shu tariqa jamiyatni o'zgartirishni asosan rad qilarg va bu-revolvyutsiya qonun-qoidalaridan chekinish deb tushuntirarg edi. Jahon ijtimoiy taraqqiyoti tajribasi shuni ko'rsatadiki, inqilobiylik, murosasizlik quldorlikdan feodalizimga va feodalizimdan kapitalizmga o'tish davrlariga nisbatan o'rni bo'lgan, chunki, u davrlarda kishilar jamiyat taraqqiyoti qonunlarini bilmaganlar, jamiyat o'z qaridagi ziddiyat va qarama-qarshiliklarni xal etolmay, boshi berk ko'chasi kirib qolgan va bunday vaziyatlardi ijtimoiy portlash va sakrash zarur bo'lgan. XX asr bu masalalarni xal etishning eskirgan shakllaridan voz kechishni, uning o'rniga muzokara hamda muloxazalar orqali konsensus, ya'ni hamma uchun ma'qul umum qarorni topishni, ziddiyat hamda qarama-qarshiliklarni inson ongi, aql-zakovati, taxlil qobilyatiga tayanib hal qilish yagona tug'ri yo'l va inson nomiga yarashadigan usul ekanini anglashga olib keladi. Ikkinchi jahon urishidan keyingi davrda ana shu yo'ldan borib inson aql-zakovatining maxsullarini, ya'ni

fan, texnik va texnologiya yangiliklarini o'zlashtirishni o'zlariga asosiy vazifa qilib qo'ygan AQSh, Olmoniya, Frantsiya, Yaponiya kabi davlatlar hozirgi zamonning ilg'or mamlakatlariga aylandilar.

Mustaqil O'zbekiston xuddi shunday yo'l tanladi va bu narsa uning tashqi va ichki siyosatda eng oqila qadamidir. Ushbu maqsadni amalga oshirishda davlatning o'zi bosh isloxatchi bo'lmog'i zarur.

Iqtisodiy islohatlar ikki asosiy bosqichga bo'linadi. O'tish davrining birinchi bosqichidan isloxatlar strategiyasi va uni amalga oshirish yo'llarini belgilovchi o'z modelimiz yaratiladi. Bunda markazlashgan, ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish, sifat jihatdan yangicha xo'jalik yuritish mexanizimini yaratish vazifasi amalga oshirilmoqda. Shu maqsadda isloxatlarning qonuniy-xuquqiy bazasi rivojlantirilmoqda. Birinchi navbatda davlat mustaqilligini va iqtisodiy munosabatlarni muxofaza qiluvchi Asosiy qonun-O'zbekiston Respublikasining yangi Konstitutsiyasi qabul qilinadi, ko'p o'qiladi, iqtisodiyot negizlari yaratiladi. Xususiyl tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish jarayoni amalga oshiriladi. Iqtisodiy isloxatlarni amalga oshirishda qishloq xo'jaligini isloh qilishga imtiyoz berildi. Bunda qishloq xo'jaligi hom-ashyosini qayta ishlovchi tarmoqlarni rivojlantirish asos qilib olinadi. Yerga egalik qilishning zamonaviy yo'llari "Er to'g'risidagi"gi qonun bilan belgilab berildi. Tashqi dunyo bilan o'zaro teng xuquqli, milliy manfaatlarga mos keluvchi savdosotiq va moliya munosabatlarini ta'minlovchi davlat mexanizmi yaratildi. Ikkinchi bosqichda bozor tizimlari shakllanib, soliq, moliya, pul-kredit siyosati yanada takomillashadi, makroiqtisodiy barqarorlik ta'minlanadi. Yangi soliq tizimi barpo qilinadi, ekisport imkoniyatlari kengaytiriladi, so'mning mavqei va quvvati kuchaytirilib, tashqi iqtisodiy aloqalarda to'lov balansining ijobiy bo'lishiga erishiladi. Bularning hammasi mamlakatimizning rivoji, uning qudrati va obro'sini kuchaytirish uchun mustahkam zamin yaratadi. Bosqichma-bosqich o'tish siyosatida mustaqil O'zbekiston rahbariyatining va birinchi navbatda, Prezident I.A.Karimovning rivojlanishning o'ta mas'uliyati pallasida yagona to'g'ri yo'lni tanlab ola bilishi namoyon bo'ldi. Bunday siyosat tufayli O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga qurbonlarsiz, mitingbozlik, ish tashlashlar va daxanaki janglarsiz o'tmoqda, jamiyat moddiy va ma'naviy boyliklarning vayron va yakson bo'lishiga yo'l qo'ymayapti, kelajakning negizini yaratmoqda.

8.Iqtisodiy islohotlar, uning strategiyasi, ustivor yo'nalishlari va bosqichlari.

Islohotlarning birinchi bosqichida bozor munosabatlarining xuquqiy poydevori yaratildi. Avvalo, islohotlar jarayonini davlat-xuquqiy poydevorini jihatdan boshqarishning yaxlit tizimi tarkib topdi. Bu tizim xokimiyat va sud xokimiyatlarini o'zida uzviy qovushtiradi. Prezident xuzurida mahsus iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va chet el investitsiyalari bo'yicha idoralararo kengash tuzildi. Iqtisodiy soxaga tegishli bo'lgan 100ga yaqin qonunlar qabul qilindi. Bu

qonunlarni beshta yo'nalishga bo'lish mumkin. Birinchi yo'nalish O'zbekistonning davlat mustaqilligi, iqtisodiy mustaqilligining xuquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlar. Ikkinchi yo'nalish yangi iqtisodiy munosabatlarni, eng avvalo, xususiy mulkchilikni va ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantiruvchi qonunlar majmuasi yaratildi. Uchinchi yo'nalish xo'jalik yuritishni tartibga soluvchi qonunlar qabul qilindi. Bular xo'jalik yuritish yangi mexanizmining asosiy belgilarini belgilab berdi. To'rtinchi yo'nalish O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini belgilab beruvchi xuquqiy normalar yaratadi. Beshinchi yo'nalish inson xuquqlarini, aholining ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishini va ijtimoiy kafolatini ta'minlaydigan qonunlar qabul qilindi. Mustaqil O'zbekistonning ilk konstitutsiyasi-davlat va jamiyat hayotining Asosiy Qonunini qabul qilinganligi qonun chiqarish faoliyatining gultoji bo'ldi. Bu qonunlar o'z umrini yashab bo'lgan eski iqtisodiy munosabatlarni va siyosiy tizimni xuquqiy yo'l bilan yangi iqtisodiy munosabatlar va siyosiy tizim bilan almashtirdi.

9. Davlat mulkini xususiylashtirish. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish iqtisodiy isloxlarda yetakchi o'rin tutadi. XUSUSIYLASHTIRISH (MULKNI)-iqtisodiy tushuncha bo'lib, mulkka egalik xuquqini davlatdan firmalar va alohida shaxslarga berilishi, xususiy sektorga davlat xizmatlari ko'rsatilishini cheklanish yoki xususiy tashabbuskorlik uchun keng imkoniyatlar berish maqsadlarida davlatning faoliyat sohasini toraytirishni bildiradi. Bu jarayon yangi mulkdorlar sinfining vujudga kelishiga ko'maklashadi, zero, u siz bozor iqtisodiyotini shakllantirish mumkin emas. Xususiylashtirish bozor munosabatlari shakllanishining negizi, xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni oyoqqa turgazishning chinakam asosini tashkil etadi. Xususiylashtirish dasturini amalga oshirishga kirishayotib, har qanday davlat, eng kamida, ikki asosiy maqsadni: korxonalariga ajratilayotgan mablag'lar kamayishi va davlat boyligini sotishdan tushugan mablag'lar xisobiga byudjetni to'ldirishni ko'zlaydi. Korxonalarining xo'jalik faoliyati ustida xukumatning ma'muriy-moliyaviy nazoratining cheklanishi kuch-g'ayratni va mablag'larni ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlariga jamlash imkonini beradi. Xususiylashtirishning asosiy yettita usulini alohida ajratish mumkin. Ular:

1. Davlat korxonalarini aksiyalarini ochiq sotuvga chiqarish:
2. Aksiyalarni kim oshdi savdosi yo'li bilan sotish:
3. Davlat korxonalarini xususiy investirlash, ya'ni ayrim shaxslardan ixtiyoriy ravishda mablag' yig'ish yo'li bilan ta'minlash:
4. Korxonalarining mulkini sotish va keyinchalik mavjud qarzlarni to'lash yo'li bilan davlat korxonasini tugatish:
5. Davlat korxonasini alohida bo'linmalarga ajratish yoki bo'lish va qayta qurish yo'li bilan ularni qismlar bo'yicha sotish:

6. Korxonalarni rahbarlar va mehnat jamoasi a'zolari tomonidan sotib olish:

7. Davlat korxonasining xususiy shaxs tomonidan ijaraga olinishi yoki davlat va xususiy korxonalar o'rtasida korxonani boshqarish to'g'risida bitim tuzish.

Xususiylashtirish natijasi, hech bo'lmaganda, ikki asosiy vazifasini hal etishdan iboratdir:

1) Mulk o'zining xaqiqiy egasini topadi. Amalga oshirilayotgan iqtisodiy isloxlarning asosiy ma'nosi ham mulkni xaqiqiy egalari qo'lga topshirish, tadbirkorlar faoliyati uchun ularga keng imkoniyatlar berishdan iboratdir. Davlat yangi mulkdorlarga bepul emas, balki uni sotib olish yo'li bilan beriladi. Bu narsa real qiymatga ega bo'lgan narsa larnigina chinakamiga qadrlash va tejab-tergash kabi psixiologiya omil bilan bog'liqdir.

2) Xususiylashtirish ko'p ukladli iqtisodiyotni va rag'batlantiruvchi raqobatni, turli maxsulot ishlab chiqaruvchi muxitni vujudga keltiradi.

Xususiylashtirish sobiq davlat o'rnida yuzaga kelgan yangi mustaqil davlatlarda eng ko'p qiyinchiliklarga uchrab, nihoyatda murakkab sharoitlarda amalga oshayotgan jarayonlardan biridir. Sho'ro xokimiyati yillarida xukmron tuzum o'zining imtiyozli raxbar tabaqalarini yuzaga keltiradi, ularning ongida va kundalik amaliy xayotida xususiy mulksiz jamiyatda beozor va farovon kun kechirishning yo'llarini tanlash aqidasini yaratadi. Bu tabaqalar katta tajribaga ega, yuqoridan pastgacha jamiyat va davlat tuzumining barcha soxalarida mavjud, ko'pincha kiritilayotgan islohot hamda tub o'zgarishlarni o'z foydalarini ko'zlab talqin qiladilar. Xususiylashtirish jarayonini sustlashtiradigan birinchi kuch yuqorida aytib o'tilgan omil desak, ikkinchi salbiy omil, bu-istibdod tuzumi va mafkurasi kishilarda shakllangan karamlik, boqimandalik, fikr yuritishda va amaliy faoliyatda nomustaqillik, xususiy mulkka ega bo'lib, mustaqil ish yuritishdan cho'chish, tashabbuskorlik va tadbirkorlikdan voz kechishdir. Ammo xususiylashtirish har bir kasalga davo va jamiyatdagi barcha muammolarni yechishning yagona kaliti, deyish ham noto'g'ri bo'ladi. O'tish davri sharoitlarida xususiylashtirishning o'zi qachon, qaerda va qay tarzda o'tkazilishi uzbilarchilikka tashlab qo'yilmasin, davlat tomonidan yagona reja asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. 1991-yil 18-noyabrda qabul qilingan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi qonunga muvofiq, davlat mol-mulkni xususiylashtirish masalasi bo'yicha 20-dan ortiq maxsus dasturlar ishlab chiqildi. Xususiylashtirish jarayonini umumiy uy-joy, savdo, maxalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalari, qishloq xo'jalik maxsulotlarini tayyorlash xo'jaliklarini davlat tasarrufidan chiqarish boshlandi. Bu jarayon "kichik xususiylashtirish" deb nom oldi. Kichik xususiylashtirish 1994-yilda tugallandi. 2002yilga qadar uy-joy fondining 98-foyzga yaqini xususiylashtirildi.

2000-2005 yillarda jami 4660 ta davlat korxonasi va obekti xususiy mulkdorlarga sotildi.

10. Bozor infratuzilmasining shakllanishi.

Sobiq davlatning tarqatib yuborilishi bilan respublikalar va shaharlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar uzildi, oqibatda O'zbekistonning bir qancha sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish kamaydi, iqtisodning ko'pgina muhim sohalarini qayta qurish yoki yangidan qurish kerak bo'ldi. Jahon bozorida raqobatga bardosh bera oladigan va aholining iste'mol talablarini qondiradigan mahsulot ishlab chiqarishni tashkil qilish zarur edi. «Barqarorlashtirish siyosati, — deydi. Prezident I.A. Karimov, — eng avvalo, bu makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslikdir». Bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodning ustuvor, katta istiqbolga ega bo'lgan tarmoqlarini har tomonlama raqbatlantirib, shu orqali butun iqtisodiyot tarkibini qayta tashkil qilindi. Bozor infrastrukturasi deyilganda tovar va pul bozorida, mehnat resurslari bozorida iqtisodiy vositalar - tegishli moliya va bank-kredit tizimi, sug'urta, auditorlik, yuridik va xususiy firmalar tizimi tushuniladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida infrastrukturaning shakllantirish muhim jarayon bo'lib, uni tashkil etish anchagina vaqt talab etadi. Ushbu masalada ko'pgina islohotlar, o'zgartirishlar amalga oshirildi. Masalan: Davlat buyurtmasi tugatilib, o'rniga zarur mahsulotlarni erkin narxlarda xarid qilish joriy etildi. Tovarlar bozorini shakllantiruvchi birjalar tizimi tashkil etildi. Kim oshdi savdosi o'tkazila boshlandi, brokerlik va dillerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo'ldi. Ko'chmas mulk sotish joriy etildi. Banklararo valyuta birjasi tashkil etildi. Davlat sug'urta boshqarmasi o'rniga davlatga qarashli bo'lmagan sug'urta kompaniyalari tashkil etildi. Ishsizlik muommasini hal etish uchun Respublika miqyosida 250 ga yaqin mehnat birjalari barpo etildi. 1995 yil dekabrda Oliy Majlisning IV sessiyasida «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida», «Banklar va banklar faoliyati to'g'risida» alohida qonunlar qabul qilindi. «Paxtabank», «G'allabank», «Savdobank», «Tadbirkorbank», «Mevasabzavot bank» kabilar tashkil etildi. 1994 yil 1 iyuldan esa O'zbekiston Respublikasining pul birligi so'm muomalaga kiritildi. Neft mustaqilligini ta'minlash maqsadida ham jiddiy ishlardan biri, ya'ni Buxoro neftni qayta ishlash zavodini ishga tushirilishi ham yirik iqtisodiy yutuqlardan bo'ldi. Janubiy Koreya bilan O'zbekistonning hamkorligida «O'zDEU» qo'shma korxonasini tashkil etilish, ishga tushirilishi hamda avtomobillar ishlab chiqilishi O'zbekiston iqtisodiyotida ulkan, yirik voqea bo'ldi. Demak O'zbekistonda ham o'zbek mashinasozligi vujudga kela boshladi.

1998 y. ayrim rivojlangan mamlakatlardagi moliyaviy krizis, jahon bozorida O'zbekistonning muhim eksport mahsulotlari-paxta tolasi, rangli metallarning narxini tushib ketishi mamlakatimizning iqtisodiy va moliyaviy ahvoriga ta'sir

qilmay qolmadi. Shunga qaramasdan, O'zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlik davom etdi. Xususan, 1998 yili ichki yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi 4,4 foiz, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishi 5,8 foizga ortdi. Iste'mol mollarini ishlab chiqarish 7,2 foiz ko'paydi. Avvalgi yillardagi kabi qat'iy moliya-kredit siyosati amalga oshirildi. Natijada inflyatsiya darajasining pasayishiga olib keldi. Endilikda mamlakatimizning yoqilg'i mustaqilligiga erishish siyosati izchillik bilan amalga oshirildi. Istiqbolga erishgan O'zbekiston tarixda ilk bor 1995 yilda neft mustaqilligiga erishdi. Mamlakat endilikda neft mahsulotlariga bo'lgan o'z ichki ehtiyojlarini to'la qondiribgina qolmay, katta salohiyatga ega bo'lgan istiqbolli va ishonchli eksportyor sifatida jahon bozoriga yo'l oldi. O'zbekistonda neft va gaz kondensatini ishlab chiqarish 1990 yili 2,8 mln. tonnani tashkil qilgan bo'lsa, 1997 yili bu ko'rsatgich 7,9 mln. tonnaga yetdi va chetga neft mahsulotlarini sotish qobiliyatiga ega bo'ldi. Jumladan, 1997 yili 250 ming tonna benzin, 600 ming tonna dizel yoqilg'isi, 450 ming tonna mazut, 100 ming tonna aviatsiya kerosini eksport qilindi. Tabiiy gaz ishlab chiqarish 1990 yilgi 40,8 mlrd.kubometrdan 1998 yil salkam 54 mlrd. kubometrغا ko'paydi. Aholini tabiiy gaz bilan ta'minlash yuzasidan katta yutuqlarga erishildi. Xususan, mustaqillik arafasida shahar aholisining 43 foizi, qishloqlarda esa 17 foiz aholi tabiiy gaz bilan ta'minlangan bo'lsa, bu ko'rsatgich 1997 yili 64 va 48 foizini tashkil qildi. O'zbekistonning jahondagi ko'plab mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy aloqalari kengayib mustahkamlanib bormoqda. Endilikda jahonning 35 mamlakati bilan savdo-iqtisodiy hamkorlik to'g'risida bitim tuzilganligi va bir qancha jahon banklari bilan shartnomaning imzolanishi O'zbekistonning xalqaro savdosi va xorijiy investitsiyalardan unumli foydalanish uchun shart-sharoitlarni yaxshiladi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi tarix shuni ko'rsatadiki, hozirgi kunda rivojlangan davlatlarning hech qaysisi xorij mamlakatlarining sarmoyasisiz, investitsiyasisiz taraqqiy etmagan. O'zbekiston ham o'zining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy barqarorligi bilan chet davlatlarning investitsiyasini o'ziga tortmoqda. 1999 yil 1 yanvar holatiga ko'ra O'zbekistonda 3.592 qo'shma korxonalar ro'yxatga olingan. Shundan 1917 tasi faoliyat ko'rsatmoqda. Ishlab turgan qo'shma korxonalarining asosiy qismi-1400 tasi Toshkent shahrida, 107-Toshkent, 85-Samarqand, 51-Andijon, 49-Farg'ona va Namangan viloyatlarida joylashgan. Shulardan biri O'zbekiston — Germaniya «Kaolin» qo'shma korxonasi 17 aprel 1999 yil ishga tushirildi. Chet el sarmoyalari, ayniqsa neft va tabiiy gaz tarmoqlarida katta o'rin tutadi. Bu sohalarga 1994 y. atigi 10 mln. dollar xorijiy sarmoya jalb qilingan bo'lsa, bu ko'rsatgich 1995 y. 395, 1996 y. 546, 1997 y. 845, 1998 yili deyarli, 1.145 mln. dollardan oshdi.

1998 yilgi jahon iqtisodiy krizisi sharoitida Respublika Rahbari qayd etganidek, muhim strategik vazifani hal qilishga muvaffaq bo'lindi. Jahon bozorida oltin, paxta, mis narxining tushib ketishiga qaramasdan mamlakatimizning oltin

valyutasi zahirasi o'tgan yilgi darajasida saqlanib qoldi. Bu borada Navoiy, Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatlari, «Zarafshon-Nbyumont» qo'shma korxonasi hal qiluvchi rolini ko'rsatish o'rinlidir. Endilikda jahondagi eng yirik konlardan hisoblangan Qizilqumning oltin va uran boyliklari mamlakatimiz taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Sobiq davlatning parchalanib ketishi oqibatida Rossiya korxonalari hamda O'zbekiston uran va oltin qazib olish sanoati o'rtasidagi kooperativ aloqalarning uzilishi natijasida harbiy sanoat kompleksining Navoiy viloyatidagi 50 ming nafar injener va malakali ishchilari qiyin ahvolda qoldilar. O'zbekiston Prezidenti, yirik iqtisodchi mutaxassis I.A. Karimov vaziyatni har tomonlama o'ylagan holda Navoiy tog'-metallurgiya kombinatini tiklash va rivojlantirish ishlarini davlat zimmasiga o'tkazdi. Kombinatni qayta qurish maqsadida xorijdan olingan qarzdin tushgan foydalarni besh yil davomida korxonada ixtiyorida qoldirildi. Xorijiy davlatlar korxonalari bilan bitim tuzish, qarz olish, investitsiyalardan foydalanishda kombinatga to'la mustaqillik berildi. O'isob-kitoblar, katta jamoaning mehnati o'z natijalarini berdi. Besh yildan keyin Muruntovdan tonnalab olingan oltinlar davlatni valyuta zahirasini to'ldirdi. Arzon va sifatli uran olish ham yo'lga qo'yildi.

Amerikaning Kolorado shtatidagi «Nbyumont» firmasi bilan Muruntovda qo'shma korxonada qurilishi bilan ishlar yana qizib ketdi. «Zarafshon-Nbyumont» qo'shma korxonasi firma tomonidan ajratilgan 200 mln. dollar investitsiya yordamida oddiy sharoitdagi yarim asrlik ishlar ikki yilda o'z natijalarini berdi. Navoiy tog'-metallurgiya kombinati oltin rudasini qazib olishdan to'zargarlik bezaklarini tayyorlaydigan jahonda to'la siklda ishlaydigan yagona korxonaga aylandi. O'zbekistonning istiqloli mashinasozlik sanoatini, ayniqsa uning muhim tarmog'i-avtomobilsozlikning rivojlanishiga bog'liq. 1992 yilning avgust oyida Janubiy Koreya Respublikasi bilan O'zbekiston o'rtasida tuzilgan bitim asosida «O'zDEU avto» qo'shma korxonasi tashkil etildi va Asaka shahrida yengil avtomashinalar ishlab chiqarishga kirishildi. 1996 yilning mart-iyul oylarida «O'zDEU» avtokorxonasi «TIKO», «NEKSIYA», «DAMAS» yengil avtomashinalarini chiqara boshladi. 1999 yilni 1 iyuniga qadar, uch yil davomida 87 mingdan ko'proq «NEKSIYA», 51 mingdan ko'proq «TIKO», 40 mingdan ko'proq «DAMAS» avtomashinalari ishlab chiqarildi. Shu jumladan, 20 mingdan ortiq avtomobil eksportga jo'natildi. Korxonada 2004 yili to'la quvvatni o'zlashtirib, har yili turli rusumdagi 200 ming avtomobilni ishlab chiqaradigan bo'ladi. Endilikda «DEU» korxonasi bilan shartnomaga ko'ra bu mashinalarning yangi modellarini ishlab chiqarish rejalashtirildi. 1993 yilda GFRdagi «Mercedes Bents AG» korporatsiyasi bilan Xorazmda yuk avtomashinasini chiqarish uchun shartnoma tuzildi. 1994 yili «Do'stlik» avtomobil zavodida dastlabki 350 «Mercedes Bents» yuk avtomobili ishlab chiqildi. 1995 yili «O'zavtosanoat» uyushmasi bilan Turkiyaning mashhur «Kochxolding» kompaniyasi o'rtasida

tuzilgan shartnoma asosida Samarqandning So'g'diyona mavzesida qad ko'targan avtobus zavodi 1999 yil mart oyida o'zining mahsulotini bera boshladi. Prezidentning 1992 yil 28 yanvar farmoniga muvofiq «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi tuzildi. 1993 yildan boshlab, aviakompaniya zamonaviy A-310, BOING -767, BOING-757, RL-85 samolyotlariga ega bo'ldi. 1991 yili Xalqaro avia yo'li Dehli va Karachigacha uchgan bo'lsa, endilikda MDH va AQSh marshrutlari yo'nalishida O'zbekiston samolyotlari uchmoqda.

11. Mustaqillik yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi. Agrar islohotlar.

O'zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bu ishning qishloq qishloqda qay darajada amalga oshirilishiga bog'liq bo'ladi. Qishloqda agrar siyosatning eng asosiy bosh masalasi - yerga egalik mulkchilik masalasidir. I. Karimov shunday deydi: «Er o'lkamizning asosiy boyligi. U yediradi, ichiradi, yashash uchun asosiy joriy sharoitlarni yaratib beradi. Shu sababli Respublikaning kelajagi, O'zbekiston xalqining kelajagi ko'p jihatdan yerdan foydalanish munosabatlari qanday tashkil etilishiga bog'liq, bo'ladi». O'zbekiston aholisining deyarli 60 foizi qishloqda yashaydi. Shuning uchun ish bilan ta'minlash masalasi ham qishloqda dolzarb muommadir. 1991 yil dekabrda «Dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada mustahkamlash va tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi farmon qishloq, qishloq ishlab chiqarishni zamon talablari asosida tashkil qilishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1994-95 yillar davomida Vazirlar Maxkamasi agrar islohatlarga doir 10 dan ortiq qaror qabul qildi. 1992-95 yillar mobaynida qishloq tumanlarida 1137 sovxozlar 530 jamoa qishloqqa, 350 kooperativga, 100 dan ortiq ijara va boshqa mulk shakllariga aylantirildi. O'sha yillarda shaxsiy tomorka uchun qo'shimcha 550 ming gektar sug'oriladigan yer ajratildi. Qishloqda fermer xo'jaligi tashkil etilishiga alohida e'tibor berildi. 1994 yil oxirlariga kelib 25 mingdan ortiq fermer qishloq paydo bo'ldi, ular qishloq, xo'jaligini barcha mahsulotlarini yetishtirishda salmoqli hissa qo'shmoqda. Paxta maydonlari qisqartirilib, donli ekinlar maydoni kengaytirilmoqda. Vazirlar Maxkamasining 1996 yil may oyida qabul qilgan «O'zbekiston Respublikasi qishloq infrastrukturasi rivojlantirish dasturida qishloqning iqtisodiy va mexnat imkoniyatlaridan yanada to'liqroq va samarali foydalanish uchun, qishloq aholisini turmush sharoitini yaxshilash uchun yo'nalishlar berildi. Shuningdek qishloq hayotiga doir o'tkazilgan islohotlarda ta'lim muassasalari va ularni jixozlash masalalari, qishloq aholisini salomatligini yaxshilash masalalari, aholini tabiiy gaz, toza ichimlik suvi bilan ta'minlash boralarida ham salmoqli ishlar qilindi. Birgina 1996 yilning o'zida respublikada 62 ta qishloq vrachlik punktlari ishga tushirildi. 1997 yilga kelib mamlakatda 3 million 155 mingta xonadon gazlashtirilgan edi.

Qishloq xo'jaligida islohotlarni amalga oshirishda eng ustuvor masala sifatida yerga mulkchilik masalasi hal qilindi. O'zbekiston Respublikasida sug'oriladigan

yerlarning kamligini hisobga olib, yer xususiy mulk qilib sotilishi mumkin emasligi, balki uni uzoq muddatli ijara shartlari bilan topshirish mumkinligini huquqiy hujjatlarda qayd etildi. «Er to'g'risida»gi Qonun qishloq xo'jaligida iqtisodiy munosabatlarni qanday tashkil etish shartlari ko'rsatilib berildi. Qishloq xo'jaligida ko'p ukladli iqtisod vujudga keldi. 1997 yili shaxsiy tomorqa xo'jaligi 3 mln. gektarni tashkil qildi. Tomorqa xo'jaligining ekin maydoni 1989 yili 257 ming gektar bo'lsa, 1997 yil 599,7 ming gektarga ko'paydi. 1996 yili shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda 640 ming t. go'sht, 2,968 ming t sut, 1,711 ming t. sabzavot, 321 ming t. meva, 307, 8 ming t. poliz, 338,1 ming t. kartoshka, 729 mln.dona tuxum yetishtirildi. Qishloq xo'jaligida fermer va dehqon xo'jaliklari salmoqli o'rin egallamoqda. 2004 yilga kelib fermer ho'jaliklarni moni 85, 5 mingdan ziyodni tashkil etdi. 2003 yili Respublikamizning qishloq ho'jaligida ishlab chiqarilgan dami mahsulotning 22,2 % ini shirkat ho'jaligida, 14,9% i fermer xujaligida , 62,9% dehqon ho'jaligida etishrilidi. 2005 yilda esa fermer ho'jaligida paxtaning 66% i g'allaning 55% fermer ho'jaliklarida etishtirildi. 2007 yilning boshiga kelib, 185492 birlikka etgan. Ya'ni kichik tadbirkor korxonalarining umumiy salmog'ini 56,2 % ini tashkil qiladi. G'allakorlar O'zbekistonning G'alla mustaqilligiga katta hissa qo'shmoqda. Ular 1996 yili davlatga 2 mln. 100 ming tonna G'alla topshirgan bo'lsalar, 1998 yili 4,6 mln. tonna g'alla hosili yetishtirdilar. 2003 yilda 6,1 mln don, shu jumladan 5,4 mln tonna bug'doy etishtirildi.

Paxta maydonlarini qisqartirish evaziga don ekinlarining maydoni kengaytirilib, 1,5 mln. gektarga yetkazilib, paxta maydonlari bilan tenglashtirildi. G'allachilikning texnika bazasi mustahkamlandi. 8159 ta «Niva», «Don», «Sibiryak» kombaynlari bilan bir qatorda Amerikaning «Keys» firmasidan keltirilgan 637 kombayn g'alla o'rim-yig'imida qatnashdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining I-chaqiriq X sessiyasi (dekabr, 1997 yil) agrar va iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish yuzasidan qator qonunlar qabul qildi. «Er kodeksi», «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida», «Dehqon xo'jaligi to'g'risida», «Er kadastr to'g'risida»gi qonunlar qishloq xo'jaligining huquqiy asoslarini mustahkamladi.

12. Ijtimoiy siyosat. Bozor munosabatlariga o'tish munosabati bilan aholi daromadining mohiyati yangilanmoqda. Ularning manbalari o'zgarmoqda. Maosh bilan o'lchangan ish haqidan tashqari tadbirkorlik daromadi, aktsiyadorlik dividendi, mulkdan kelgan daromad, tomorqa mahsulotlarini sotishdan olinadigan tushum shakllarida bozor daromadlari paydo bo'ldi. Aholi daromadlarini bozorga bog'liq manbalarining yildan-yilga o'sib borishi munosabati bilan ish haqining salmog'i pasayib bormoqda. Masalan, 1992 yili ish haqi aholi daromadining 57% ni tashkil qilsa, 1995 yilda esa 44,2%ni tashkil qildi. 1997 yili aholi barcha daromadlarining qariyb chorak qismi tadbirkorlik faoliyatidan tushdi.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab bozor munosabatlariga mos pul-kredit tizimi shakllantirildi. 1991-1996 yillar davomida O'zbekiston Respublikasi hukumati Milliy bank va Moliya tizimi yuzasidan bir qancha qarorlar qabul qildi. 1995 yil dekabrda Oliy Majlisning navbatdagi sessiyasining Markaziy bank va banklar to'g'risida Qonunlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Markaziy bankdan tashqari Toshkent shahri va viloyatlarda 30 ta aktsiyador-tijorat, shirkat va xususiy banklar faoliyat ko'rsatmoqda (1995). Ularning har qaysisida filiallar mavjud. Masalan, «Paxta bank»da 184, «O'ztadbirkor» bankda 254 va h. filiallar xizmat qilmoqda. 1994 yilning 1 iyuldan boshlab iqtisodiy mustaqillikning zaruriy sharti tariqasida O'zbekiston Respublikasining pul birligi-so'm muomalaga kiritildi. Milliy valyutaning muomalaga kiritilishi iqtisodiyotni barqarorlashtirish, korxonalar va tarmoqlar moliyaviy ahvolini mustahkamlash, aholi va mamlakat iste'mol bozorini muhofaza qilishda katta o'rin t

O'zbekiston taraqqiyotidagi o'ziga xos yo'lning asosiy tamoyillaridan biri kafolatlangan ijtimoiy siyosatni amalga oshirishdan iboratdir. Uning mohiyati jamiyatda kam ta'minlangan, boquvchisi yo'q, ko'p bolali oilalarni, nogironlar va qariyalarni ijtimoiy himoya qilish, jamiyat a'zolarining o'ta boylar va kambag'allarga tabaqalanib ketishining oldini olishga qaratilgan. Shu maqsadda mustaqillikning dastlabki yillarida aholi turmush darajasini barqarorlashtirishga qaratilgan zaruriy chora-tadbirlarning dasturi ishlab chiqildi va hayotga tadbiq etilmoqda. Bu tadbirlarni amalga oshirish uchun davlat byudjetidan ajratilgan mablag'lar hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Xususan 1999 yil davlat byudjetini shakllantirishda ob'ektiv sabablarga ko'ra yuz bergan ayrim qiyinchiliklarga qaramasdan, ma'muriy va boshqaruv organlari tizimida o'tkaziladigan qisqartirishlar hisobiga ijtimoiy sohalarga ajratiladigan mablag'larning kamayishiga yo'l qo'yilmadi. 1998 yil oxiridagi hisobga ko'ra mamlakatda 3 mln. 252 mingdan ortiq kishi pensiya va nafaqalar oldi va bu maqsad uchun 75 mlrd. 541 mln. so'm miqdorida mablag' ajratildi. Shundan faqat ikki yoshgacha bolasi bor onalarga 10 mlrd. 448 mln. so'm nafaqa berildi. 2000 yilning o'zida aholining kam ta'minlangan qismiga 54,2 mld so'm miqdorida nafaqa ko'mak va boshqa turdagi yordamlar berildi. 2007 yilning "Ijtimoiy himoya yili" davlat dasturini amalga oshirish doirasida 2 yoshgacha bo'lgan bolani parvarish qilish bilan band bo'lgan 440 ming nafar ishlamayotgan ayollar, 18 yoshgacha bolalari bo'lgan 880 ming nafaqa oldi. 28, 5 ming kam ta'minlangan oilalarga bepul qoramol berildi. Yosh oilalarga 20,4 mlrd so'm kredit ajratildi.

Kam ta'minlangan aholi qatlamlari nafaqa va moddiy yordamdan tashqari turli xil imtiyozlardan keng foydalanadi. Jumladan, jamoat transportida tekin yoki arzon haq to'lab yurish, turar joy va kommunal xizmatlari uchun haq to'lashda, dori-darmonlar va eng zarur oziq-ovqat mahsulotlarini belgilangan me'yorda bepul yoki arzon narxda olish va boshqa bir qancha yengilliklar berilgan. Bulardan

tashqari mustaqillik yillarida xalq ta'limi, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilariga, tibbiy xodimlarga elektr energiya, gaz va kommunal xizmatlaridan foydalanishda qator imtiyozlar berildi

13. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ma'naviy hayot.

Odamlar ongida mustaqillik, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish, xalqning milliy ruhini uyg'otish va tiklash jamiyatni barqaror rivojlantirishdagi muhim shartidir. Mamlakatimiz bir necha bor ajnabiylar xujimiga duchor bo'lgan, qaramlik zulmi ostida qolgan bo'lsada, o'zligini yo'qotmadi, hamda shu o'zining boy ma'naviy merosini avaylab saqlab va boyitib keldi. So'ngi mustaqillik davrida ma'naviy merosga meyoriy nuqtai-nazardan yondashishi oqibatida milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz progressiv va reaksion bloklarga bo'lindi, mashhur olimlar, adiblar va san'at ustalari materialist va idealistga bo'lindi. Reaksion deb baholangan milliy qadriyatlarimiz, odatlarimiz va an'analarimiz, idealistga ajratilgan allomalarimiz qoralandi, tanqid ostiga olindi, ko'pgina tarixiy yodgorliklarimiz buzildi, qarovsiz qoldi, kitoblar va qo'lyozmalarni nashr etish, o'rgatish man etildi yoki e'tiborsiz qoldirildi.

Mustaqillik sharofati bilan xalqimiz ma'naviy zulumlardan ozod bo'ldi, erkin fikrga, milliy tafakkurga, milliy tiklanishga keng yo'l ochildi. Milliy tiklanish o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi, buning uchun xalq dunyo qarashini milliy istiqloq ruhida isloh qilish zarur. Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosni tiklash ishlari boshlanib ketdi. Ma'naviy meros nima, uning tiklanishi nimalarda namoyon bo'lmoqda? Ma'naviy meros qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz, ota-bobolarimizdan bizgacha yetib kelgan ma'naviy boyliklar- siyosiy, falsafiy, xuquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlar majmuasidir. Ma'naviy qadriyatlar, boyliklar inqilobiy yo'l bilan xosil qilinadigan xodisa emas, u jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida uning extiyojlari tufayli yuzaga keladi va o'sha davr xayotining aks ettiradi, u jamiyat o'zgarishi bilan yo'g'qolib ketmaydi, keyingi avlodlar uchun ma'naviy meros bo'lib qoladi. Har bir avlod ma'naviyatini yangitdan yaratmaydi, ma'naviy merosga tayanadi, biroq u qanday bo'lsa shundayligicha, ko'r-ko'rona qabul qilavermaydi, taraqqiyparvarlik, inosnparvarlik, adolat nuqtayi-nazaridan qabul qiladi va rivojlantiradi. Mustaqillik sharofati bilan ma'naviy xayotimizda uyg'onish yuz berdi. O'zligimizni anglash milliy qadriyatlarni, urf-odat va an'analarimizni tiklash ishiga asosiy e'tibor berildi. Ma'lumki til madaniyatning milliy belgisidir. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi ma'naviy uyg'onishimizda, milliy g'ururimizning tiklanishiga, va mustaqillikning mustaxkamlanishida eng birinchi tashlangan qadam bo'ldi.

Ulug' bobolarimiz ruxlari shod etildi. A.Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir kabi vatanimiz ozodligi yo'lida shaxid ketgan xalq jigarbandlarining nomi, izzat ikromi, xurmati o'z joyiga qo'yildi, ularning ma'naviy me'rosi xalqimizga

qaytarildi. Mirzo Ulug'bek, A.Navoyi va boshqa allomalarimizni tavallud topgan kunlari bayramona nishonlandi, ularga xaykallar qo'yildi, qadamjolari ta'mirlandi, asarlari katta nusxalarda chop etildi. YuNESKOning qaroriga binoan 1994 yilda Parijda, Istambul va Karachida buyuk falaqiyot olimi Muhammad Tarag'ay Ulug'bek tavalludini 600 yillik yubileyi bayram qilinganligi xalqimizni insoniyat sivilizatsiyasiga qo'shgan katta xissasini e'tirof etilishi bo'ldi.

Mamlakatimiz Xitoy, Hindiston, Eron, Misr kabi qadimiy davlatlar qatorida turadi, milliy davlatchiligimiz qadimiy, diyorimiz yirik davlat arboblari bilan mashxur. Bobomiz Amir Temur mamlakatimizning jahondagi eng qudratli davlat darajasiga ko'targan. Sho'rolar davrida ko'xna tariximizning ana shu qirralari berkitilgan bo'lsa mustaqillik davrida o'zining asl bahosini oldi. Amir Temur nomi tiklandi. 1996 yili mamlakatimizda va jahon miqiyosida A.Temur yili sifatida keng nishonlandi. YuNESKO qarori bilan 1996 yil aprelda Parijda mashhur davlat arbobi A.Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan bir xaftalik tantanalar bo'lib o'tdi. Toshkent shahrida, Temurning tug'ilgan yurtida xaykallar qo'yildi. Temuriylar tarixi davlat muzeyi tashkil etildi, uning nomi bilan bog'liq bo'lgan tarixiy yodgorliklar ta'mirlandi. A.Temur shaxsi butun ma'rifat insoniyatning boyligi ekanligi tan olindi. Temuriylarning buyuk namoyondasi ulkan shoir va zabardas davlat arbobi va sarkarda Zaxriddin Muhammad Boburning ham ulug' nomi tiklandi. 1992 yili Andijonlik bir gurux olimlar tomonidan Bobur nomidagi xalqaro ilmiy ekspiditsiya tashkil etildi. Ekspiditsiya Bobur izidan borib 7 marta xorijiy davlatlarga ilmiy-safarlar uyishtirildi. Bu safarlar natijasida Turon zaminidan yetishib chiqqan o'nlab ulug' zotlarni qabr-maqbaralari xolatlari o'rganildi, ayrimlarini o'z yurtlarida ramziy qabr maqbaralari barpo qilindi. (Bobur-Andijonda, Farg'oniy-Quvada). Ekspiditsiya jami 200 kilometrdan ortiq yo'l yurib, 20 dan ziyod xorijiy mamlakatlarda bizga noma'lum, qo'lyozma asarlar va Boburiylarning hozir xayot bo'lgan ajdodlari Laylo Ummaxonim, Ziyovuddin Musiy, Pokiza Sultonbegimlar topildi va ular bilan Boburning ota yurti Andijon o'rtasida mustahkam aloqa o'rnatildi. Ajdodlarimizdan qolgan buyuk-epos-doston "Alpomish"ning 1000 yilligi, xalq qaxramoni Jalolidin Manguberdi tavalludining 800 yilligini nishonlanishi ham ma'naviy xayotimizda katta voqea bo'ldi.

Mustaqillik yillarida vatanimiz tarixini yoritish va o'rganish masalalari partiyaviylik, sinifiylik yondashuvlaridan, xukumron komunistik mafkuraga xizmatkor bo'lishdan xolos etildi. Necha 10 yillar davomida buzib ko'rsatilgan yoki bilmay kelgan tarixiy voqealarni xolislik, tarixiylik, xaqqoniylik tamoyillari asosida tadqiq qilishga kirishildi va dastlabki ilmiy-tarixiy asarlar yaratildi. Shuni yurtboshimiz ta'kidlagandek "Tarix xotirasi, xalqning, jonojon o'lkaning, davlatimiz xududining xolis va xaqqoniy tarixini tiklash milliy o'zligi anglash, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va ustirish jarayonida muhim o'rin tutadi. O'zbek olimlarini kuch-g'ayratlari bilan tariximizning qo'ldan-qo'l saxifalari, eng

avvalo temuriylar davri, Buxoro va Xiva shaharlarini 2100 yillik yubileyleri munosabati bilan bir necha ming yillik tarix XIX-asr oxiri XX-asr boshlari tarixi shunday kashf etildi. Vatanimiz tarixida xali o'rganilmagan dolzarb muommolar ko'p. O'zbek xalqi va o'zbek davlatchiligi tarixini, tariximizning boshqa soxalarini xolisona ilmiy asosida yoritish vazifalari prezident I.Karimovning bir gurux tarixchilar bilan 1998 yil iyun' oyida bo'lgan suxbatida, Vazirlar Maxkamasining 1998 yil 27 iyul'da qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi tarix inistituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi qarorida belgilab berildi.

Ma'naviy xayotdagi eng muxim voqealardan biri 1998 yil 23 aprelda O'zbekiston Respublikasi Prizidentining farmoni bilan "Respublika Ma'naviyat va Ma'rifat" jamoatchilik markazi tashkil etilishi bo'ldi. Ma'naviyat va Ma'rifat jamoat markazining viloyat, shahar va tuman bo'limlari faoliyat ko'rsatmoqda, taboro ko'prok mahallalar, mehnat jamoalari, o'quv yurtlari, shahar va qishloqlarning axolisini ma'naviy-ma'rifiy ishlarga jalb etmoqda, axoli o'rtasida aql-zakovat, ilm, ziyo, ma'rifatni tarqatmoqda. Markaz qoshida "Oltin meros" xalqaro jamg'armasi, "Ma'naviyat" nashriyoti tashkil qilingan. "Tafakkur" jurnali aholi orasida keng tarqalmoqda, xalqning milliy uyg'onishida, yoshlarni tarbiyalashda muhim rol' uynamoqda. Mamlakatimizda o'zbek tilining xalq va davlat turmishidagi asosiy ahamiyati va o'rni tiklandi. 1995 yil 21 dekabrda Respublika Oliy Majlisi yangi taxrirdagi "Davlat tili xaqida"gi qonun qabul qildi. Qonunda o'zbek tili o'zbek xalqining ma'naviy mulki ekanligi, uning ravnaqi, qo'llanishi va muxofazasi davlat tomonidan ta'minlanishi belgilab qo'yilgan. O'zbekistonda Oliy Davlat Xokimligi, mahalliy xokimiyat va boshqaruv organlari faoliyati korxonalar, muasasalar va tashkilotlarning hisob-kitob statistika va moliya ishlari o'zbek tilida yuritilmoqda. Respublikaning ma'muriyat xududiy birliklari, maydonlari, ko'chalari, geografik o'rinlarining nomlariga yagona milliy shakl berildi va o'zbek tilida yozib qo'yildi. Shuningdek, O'zbekistonda istiqomat qilayotgan barcha millatlarning tillari, qadr-qimmat ham o'z fo'rniga qo'yildi. 1993 yil sentiyabrda O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" qonun qabul qilindi. 1995 yil may oyida ushbu qonunga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritildi. Bu qonunlar o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeining yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini to'la joriy etilishi 2005 yilgacha bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Milliy davlatchiligimiz tajribasi, Amur Temir tuziklari, Farobiy, Navoiy kabi allomalarning odil davlat qurish haqidagi dono fikr-muloxazalari mustaqillik davrida demokratik xuquqiy davlat qurilishida katta madad ma'naviy poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Mustaqillik yillarida dinning eng avvalo islom dinining ham milliy ham umuminsoniy qadriyat sifatidagi mavqei tiklandi. Qadim zamonlardayoq yurtimizda din erkinligi mavjud bo'lgan otashparastlar budiylar, moniylar, musulmonlar va boshqa diniy

e'tiqoddagilar inoqlikda yashagan, tenglik, erkinlik g'oyalariga amal qilingan. Buyuk ipak yo'lida joylashgan shaharlarda hamma dindagilarni ibodatxonalari mavjud bo'lgan.

Xalqimiz ma'naviy jihatdan ko'pgina afzalliklarga ega bo'lgan islom dinidir. Buyuk vatandoshlarimiz Muhammad ibn-Ismoil al-Buxoriy islom dini ta'limotida Kur'oni Karimdan keyingi asosiy manba xisoblanuvchi "Saxiyx al-Buxoriy" nomli asar yaratib islom tarixida misli ko'rilmagan ilmiy manbaa yaratdi. Imom-at-Termiziy, Boxovudin Naqshbandiy, Xoja Ahmad Yassaviylar insonni ma'naviy yetuklikka chorlovchi diniy, ahloqiy va xuquqiy xikmatlarni yaratdilar. Mustaqillik sharofati tufayli ana shu allomalarimizning nomi tiklandi, xalqimiz ularning ma'naviy merosidan bahramand bo'ldi. Boxovudin Naqshband tavalludining 675 yilligini nishonlanishi, uning nomi bilan bog'liq masjid majmuasining tiklanishi fikrimizning dalilidir. Navro'z bayrami, Ro'za va Qurbon xayitlarining tiklanishi faqat dindorlar uchun emas, bu bayramlarning tiklanishi aslida xalqimizning qadimiy rasm-rusm, an'ana va udumlarimizning, kadriyatlarimizni tiklanishi, ajdodlar ruxini qayta uyg'onishidir.

Respublika Vazirlar Mahkamasi qoshida din ishlari bo'yicha maxsus ko'mita tuzildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar xaqida" qonunida davlatning din va dindorlar vakillariga munosabati o'zining aniq ifodasini topgan. Mustaqillika erishgandan so'ng, dinga, shu jumladan islom diniga munosabat tubdan o'zgardi. Bu o'zgarishlarni mohiyati yurtboshimiz I.Karimovni quyidagi so'zlarida o'z ifodasini topgan: "Islom dini ota-bobolarimizning muqaddas e'tiqodi. U tufayli xalqimiz ming yillar mobaynida ma'naviyatda, boy merosi va o'zligini saqlab qolgan". Mustaqillik tufayli Ramozon va Qurbon xayiti kunlari bayram va dam olish kunlari deb e'lon qilindi. Sho'rolar davrida har yili boryo'g'i 15-20 ta kishiga haj safariga borishga ruxsat berilgan bo'lsa, 1991 yildan boshlab har yili 3-3,5 ming o'zbekistonlik fuqarolar ana shu muqaddas ziyoratni amalga oshirmoqdalar, minglab fuqarolar Umra safariga, ya'ni Makka Madinaga xayit'dan boshqa kunlarda bormoqda. Keyingi yillarda respublikamizda 30 000 dan oshiq fuqaro xaj va umra safarida bo'ldilar. Sho'ro davrida 84 ta masjid faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, xozirda 3600 dan ortiq ro'yxatga olingan masjidlar faoliyat ko'rsatmoqda. Shularni ko'pchiligi jo'me masjidlardir. Toshkent va Buxoroda oliy diniy o'quv yurtlari mavjud. 1998 yilli Toshkentda prizident farmoni bilan Islom Unverstiteti tashkil qilindi. 1995 yilda Toshkentda Xalqaro Islom tadqiqot markazi ta'sis etildi. Bu markaz islom nazariyasi va tarixi, diniy asarlarni tarjima qilish, o'lkamizda yetishib chiqqan yirik ulamolar xayoti va faoliyatini tadqiq etish, yurtimizdagi islomiy qarashlarni o'ziga xos tomonlarini o'rganish, xususan uning mo'tadilligini, extirosdan xoliligini yoritishga, vaxobiylik kabi sohta mazxablarni o'tmishda va hozirgi zararli g'oyalarini, xatti-xarakatlarini fosh etishga alohida e'tibor bermoqda. O'zbekiston

din axlining xorijiy musulmon mamlakatlari bilan aloqalari va ulomolar ijodiy xamkorligi kun sayin kengayib bormoqda.

Kur'oni Karim o'zbek tiliga ag'darilib 100 ming nusxada nashr etildi. O'nlab va yuzlab diniy mavzudagi kitoblar chop etildi, ro'znoma va oynomalarda, radio va televideniya orqali islom tarixi, madaniyati, axloqi, buyuk muxaddislar, mufasrlar, fakixlar, mutasavvuflarga bag'ishlangan ma'lumotlar e'lon qilinmoqda, islom tarixiga oid ko'p qismli fil'mlar ko'rsatilmoqda.

Mustaqillikning 16 yillik bayrami arafasida musulmon olamidagi mamlakatlarning birlashtirgan Islom konferentsiyasi tashkiloti tarkibiga kiruvchi Ta'lis, fan va madaniyat masalalari bo'yicha islom tashkiloti (AYSESKO) tamonidan Toshkent shaxriga 2007yilda "Islom madaniyati paytaxti" degan nom berildi O'zbekistnda YuNESKO tashabbuskorligida 2007 yilda Samaoqandning 2750 yilligi Marg'ilonning esa 2000 yilligi nishonlandi. Umuman olganda mustaqillik yillarida YuNESKO bilan xamkorlikda quyidagi yubileylar nishonlandi

1991 yil-Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi

1994 yil- Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi

1996 yil-Amir Temur tavalludining 660 yilligi

1997 yil-Buxoro va Xiva shaxarlarining 2500 yilligi

1998 yil-Ahmad Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi

1998 yil-Imom al-Buxoriyning 1225 yilligi

1999 yil-"Alpomish" eposining 1000 yilligi

2000 yil-Burxoniddin Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi

2000 yil-Imom Motrudiy tavalludining 1130 yilligi

2000 yil-Kamolliddin Bexzod tavalludining 545 yilligi

2001 yil- "Avesto" yaratilganligining 2700 yilligi

2002 yil-Termiz shaxrining 2700 yilligi

2003 yil-Abduholiq G'ijdivoniy tavalludining 900 yilligi

2006 yil-Xarazm Ma'mun akademiyasining 1000 yilligi

2007 yil-Marg'ilon shaxrining 2000 yilligi

2007 yil-Samarqand shaxrining 2750 yilligi

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgan kundan boshlab milliy mafkura, O'zbekiston jamiyatining milliy istiqlol g'oyasini yaratish dolzarb vazifa bo'lib kelmoqda. Milliy istiqlol mafkurasi xalqning o'zgalarga tobe bo'lmay, erkin va ozod yashash, o'zini-o'zi idora etishga qaratilgan, uning istiqbolini belgilaydigan orzu-umidlari, qarashlari, g'oyalari majmuyi, jamiyat taraqqiyotining muxim omillaridan biri. Milliy istiqlol mafkurasi insoniyat tarixidagi eng ezgu va qadimiy g'oyalaridandir. Chunki jamiyat o'tmishi ming yillar davomida, ayni vaqtda, boshqa xalqlarni to'be etish, ularning xududlarini bosib olish, ularning ustidan xukumronlik o'rnatish jarayonidan iborat bo'lgan. Shu sababli tarix, ayni bir

vaqtda, xalqlarni o'z ozodligi, to'belikdan kutilish uchun kurash tarixi bo'lgan. Mustamlakachilik siyosati, turli imperiyalar yaratish, o'z xukmronligini o'rnatish va qoloq to'be xalqlar moddiy va ma'naviy boyliklarini talon-taroj qilish ayniqsa XVI asrdan boshlab to XX asrning o'rtalarigacha avjiga chiqdi.

Dunyoning hamma burchaklarida shu jumladan ovropo qit'asida, Afrikada, Osiyoda, janubiy va Markaziy Amerikada o'nlab xalqlarni milliy ozodlik, milliy istiqlol uchun kurashi natijasida 20 asr 50-60 yillarida dunyoda mustamlaka davlatlar qolmadi, o'nlab milliy mustaqil davlatlar shakllanib BMTga a'zo bo'ldilar. Buning natijasida jahon miqiyosida milliy istiqlol g'oyalari yengilmas ekanligiga shubha paydo bo'ldi. Milliy ozodlik harakatining g'alabalari tufayli xukmron sinflar o'z ijtimoiy-moddiy boyishi manbasini mustamlakalardan, yarim mustamlaka mamlakatlardan va yollanma mehnat sohasidan ilg'or fan, texnika va texnologiya hamda bozor munosabatlari olamiga ko'chirdilar va shu asosida jamiyat faravonligigi tubidan o'zgartirishning cheksiz-chegarasiz manbasini yuzaga keltiradilar. Demak xozirgi ilg'or mamlakatlar ikki omil-milliy istiqlol mafkurasining g'alabasini va bozor iqtisodiyotiga suyangan yangi fan, texnika, texnologiya yutuqlariga ko'chirishi maxsulidir. Milliy istiqlol mafkurasini O'zbekistonda bosib o'tgan yo'li nihoyatda qiyin va murrakkab bo'ldi. XX-asr ikkinchi yarmigacha xon va amirlar har qanday ilg'or mafkurani, shu jumladan mustaqillik mafkurasini ta'qib etdilar. 1865-1917 yillarda o'lkamiz chorizmning mustamlakasiga aylandi va xur fikr aytish, milliy mafkurani o'rtaga tashlash imkoniyati bo'lmadi. 1917 yildan to 1981 yilni ko'zigacha O'zbekiston "Qizil imperiyaning iskanjasida bo'ldi va aqidalashtirilgan marktsizmleninizm nazariyasi hamda mafkurasiga xamnafas bo'lmagan har qanday fikr, g'oya rad etildi. Shu saballi XX-asrning ikkinchi yarimidan boshlab yurtimizning otashin farzandlari tomonidan aytilgan mustaqillik mafkurasini g'oyalari yuzaga chiqarilmadi. Bu tug'rida Furqat, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir va o'nlab boshqa yozuvchi mutafakkirlar ta'kib ostiga olindi, quvg'in va yo'q qilindi. Mustaqillikni dastlabki qadamlaridanoq milliy istiqlol mafkurasini yaratish eng dolzarb vazifa sifatida kun tartibida turadi. Bu og'ir sharaflari vazifani yurtboshimiz I. Karimov sharaflari bilan bajardi. Prezident I.Karimov asarlarida, ijodkor ziyolilarni asarlari va maqolalarida milliy istiqlol mafkurasining nazariy qoidalari asoslanmoqda, mustaqillikni dastlabki yillarida paydo bo'lgan mafkuraviy bo'shlikni o'rni to'ldirilmoqda. Yurtboshimiz asarlarida milliy istiqlol mafkurasini, uni maqsad va vazifalari juda ravshan ko'rsatib berilgan. Prezidentimiz jumladan shunday deb yozadi. "Mafkura har qanday jamiyat xayotida zarur. Mafkura bo'lmasa odam, jamiyat, davlat o'z yo'lini yo'qotishi muqarrar. Ikkinchidan qaerdagi mafkuraviy bo'shliq vujudga kelsa, o'sha yerda begona mafkura xukimronlik qilishi ham tayin".

1993 yil 23 aprel kuni Prezident I.Karimov bir gurux adiblar bilan suhbat qilib milliy istiqlol g'oyasini ishlab chiqish zaruriyatini asoslab berdi. "Oldimizda

turgan eng muxim masala, bu milliy istiqlol mafkurasini yaratish va xayotimizga tadbiq etishdir". 1993 yil 7 may kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy kengashining 12 sesiyasida nutq so'zlab Prezident I.Karimov milliy istiqlol mafkurasini asosiy mohiyatini quyidagicha ta'kidlagan edi. Birinchidan. Milliy istiqlol mafkurasini xalqimizning azaliy an'analariga, udumlariga, tiliga, diliga, ruxiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini ongimizga singdirish lozim. Ikkinchidan. Milliy istiqlol mafkurasini xalqimizda, o'zining qudrati va ximoyasiga suyangan xolda, umuminsoniy kadriyatlarga asoslanib, jaxon xamjamiyatidagi ilgor davlatlar teng xuquqli o'laroq munosib o'rin egallashga doimiy intilish xissini tarbiyalamog'i lozim. Bugungi kunda sobiq sovetlar zamonida xukmronlik qilgan, odamlarni qullik, mu'telik xolatiga solgan, mankurtga aylantirgan komunistik mafkurani tanqid qilish, ta'qib qilish, ma'muriy choralar qurish yo'li bilan yengib bo'lmaydi. "G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahoga kirishib, olishim mumkin" degan xaq fikrni ilgari surdi yurtboshimiz I. Karimov. Milliy istiqlol mafkurasidan kutilgan maqsad nima? "Maqsad degani-xalqni, millatni birlashtiruvchi, yo'lga boshlovchi bamisli bir bayroq. Bu bayroq butun O'zbekiston xalqining ruxini, g'urur-iftixorini, kerak bo'lsa qudratini orzu intilishlarini mujasamlashtiradigan ulug' kuchdir. Toki bu maqsad xalqni-xalq, millatni-millat qila bilsin, qo'limizda yengilmas bir kuchga aylansin". I. Karimov milliy istiqlol mafkurasini qanday tushinasiz degan savolga quyidagicha javob berdi: "Odamlarning ming yillar davomida shakllangan dunyo qarashi va mentalitetiga asoslangan, ayni vaqtda shu xalq, shu millat kelajagini ko'zlagan va uning dunyodagi o'rnini aniq-ravshan belgilab berishga xizmat qiladigan, kechagi va ertangi kun o'rtasida o'ziga xos ko'prik bo'lishga qodir g'oyani men jamiyat mafkurasini deb bilaman". Jamiyat mafkurasini shu jamiyatning tayanchi bo'lishi oddiy inson va uning manfaatlarini ifoda etishi, xalqimizning bexatar, tinch-omon, farovon turmishiga erishishi uchun kuch g'ayrat manbasi bo'lishi lozim. Milliy mafkura xalqni, millatni birlashtiradi, bunyodkorlik ishlarida kuchiga-kuch qo'shadi. Milliy istiqlol mafkurasini bilan qurollangan xalqni o'z yo'lidan qaytarib bo'lmaydi. Mustaqillik yillarida ta'lim tarbiya tizimini islox qilish, kadrlar tayorlashni zamon talablari darajasiga kutarish soxasida muxim chora tadbirlar amalga oshirilmokda. Uzbekiston xukumati ta'limga isloxatlarning barcha bosqichlari uchun xam ustivor soxa deb qarab kelmoqda.

1992 yil 2 iyulda O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunning ijrosini ta'minlash, bozor iqtisodiyoti sharoitida pedagog xodimlarni ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida Respublika Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining 30 dan ziyod farmonlari va qarorlari e'lon qilindi. 1992 yildan 1997 yilgacha ta'limni rivojlantirish natijasida bir muncha yutuqlarga erishildi. Buni quyidagi raqam va ma'lumotlarda ko'rish mumkun.

Yangi turdagi maktablar va umumta'lim o'quv yurtlari tarmog'i rivojlantirildi. 1997 yilda 238 litsey 136 ta gimnaziya ishladi. Respublika umum ta'lim maktablarida 435 mingdan ortiq o'qituvchi ishlamoqda, ularning 75 foizi oliy ma'lumotlidir. Respublikada 221 ming kishini kamrab olgan 442 ta ukuv yurti, shu jumladan 209 ta kasb xunar maktabi, 180 ta kasb xunar litseyi va 53 ta biznes maktabi ishladi. Ularda kariyib 20 mingta ukituvchi va malakali mutaxassilar ishlamoqda. 1998-2004 yillar davomida esa 54 TA akademik litsey va 533 ta kasb-xunar kolleji barpo etildi. 2003-2004 o'quv yilida akademik litseylarda 26,2 ming, kasb-xunar kollejlarda 531,6 ming o'quvchi ta'lim oldi.

Uzbekiston oliy maktab tizimida 58 ta oliy ukuv yurti, shu jumladan 16 ta universitet va 42 ta institutni uz ichiga oladi, ularda 164 ming talaba ta'lim olmoqda. 16 ta universitetning 12 tasi mustakillikka erishganimizdan sung dastlabki ikki yilda tashkil topdi. Oliy ukuv yurtida ishlayotgan 18.5 ming ukituvchining 52 foizi fan doktori va fan nomzodlaridir. Abuturentlar va talabalarning bilim darajalari test va reyting asosida baxolashni ilgor usullari joriy etildi. Bir kator ukuv yurtlaridan makomi, dasturlari va ta'lim uslublari butunlay uzgartirildi. Eng zimmaviy, shu paytgacha bizda bulmagan eng zarur ixtisosliklar buyicha aloxida universitet va institutlar, jumladan mudofaa vazirligi koshida Xarbiy akademiya Ichki ishlar vazirligi koshida ichki ishlar akademiyasi, Uzbekiston Respublikasi Prizidenti xuzurida davlat va jamiyat kurilishi akademiyasi, Bank moliya akademiyasi, jaxon iktiso-diyoti va diplomatiya unversitet, Toshkent aviyatsiya instituti, Navoiy tog konchilik instituti tashkil topdi. Iste'dotli yoshlarni moddiy va ma'naviy ragbatlantirish, chet elda ukishini kullab kuvvatlash maksadida "Ulugbek" "Umid" jamgarmalari tashkil etildi. 800ga yakin ukuvchi chet ellarda ta'lim oldi. 2000dan ortik talaba va mutaxassislar chet ellarda ukib keldi. Prezident Islom Karimov tashabbusi bilan ta'limni islox kilish yullari ishlab chikildi.1997 yil 27 avgustini Oliy Majlisni IX sessiyasida Uzbekiston Respublikasining "Ta'lim tugrisida"gi Konuni va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" kabul kilindi.Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturida mamlakatimizda ta'lim isloxati utkazilishidan kuzda tutilgan maksad, ta'limni vazifalari dasturini ro'yobga chikarish boskichlari, kadrlar tayyorlashning milliy modeli asoslab berildi. Mazkur dasturning asosiy mksadi ta'lim soxasini tubdan islox kilish, uni utmishdan kolgan mafkuraviy koralashlardan va sarkitlardan tula xolos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida yuksak ma'naviy va axlokiy talablarga javob beruvchi yukori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratishdir. Ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanishi rivojlangan demokratik xukukiy davlat kurilishi jarayonlaiga moslash. Milliy Dasturda ta'lim isloxatlari uch boskichda utkazilishi kuzda tutiladi:

1-boskich 1997-2001 yillar.

2-boskich 2001-2005 yillar.

3-boskich 2005 yildan keyingi yillar.

Milliy Dasturlar tamonlana kamol topgan turmushga moslashgan, ta'lim turlari va kasb-xunarni ongli ravishda tanlay oladigan, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini xis etadigan fukarolarni voyaga yetkazishni nazarda tutadi, Dasturni xayotga tadbiq etish jarayonida O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy modeli shakllanadi. O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida qadimdan boshlab ayniqsa astronomiya, matematika, tibbiyot, kimyo, me'morchilik, ma'dansunoslik, falsafa, musiqa, tilshunoslik, adabiyotshunoslik rivojlangan. Hozirgi kunda O'zbekiston olimlari ota-bobolari yaratib ketgan ilmiy merosni chuqurroq o'rganib yanada boyitdilar. O'zbekiston olimlari o'z ilmiy asarlari va kashfiyotlari bilan jahon ilm-fani va madaniyatiga munosib hissa qo'shdilar. Respublikamizda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Qishloq xo'jalik fanlari akademiyasi, Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, Bank-moliya akademiyasi, Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro instituti, Islom tadqiqotlari markazi va boshqalar faoliyat ko'rsatmoqda. Nukus va Samarqandda O'zbekiston Respublikasi FANing bo'limlari ochilgan. Ilmiy tadqiqot ishlari xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida faoliyat ko'rsatadigan ilmiy tadqiqot institutlari, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari, ilmiy markazlari, shuningdek, universitetlar va boshqa oliy o'quv yurtlarida ham olib boriladi. Ilmiy kadrlar Fanlar akademiyalari tizimida ham, oliy o'quv yurtlari, xalq ta'limi tizimida ham tayyorlanadi. Faqat Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimidagi o'quv yurtlarida 600 dan ziyod fan doktorlari va deyarli 6 mingga yaqin fan nomzodlari o'qituvchilik va ilmiy faoliyat bilan shug'ullanadilar.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakatda ilm-fanga alohida e'tibor berildi. Xalq xo'jaligi va madaniy hayotning tobora ortib borayotgan talablaridan orqada qolayotgan ilmiy tadqiqot institutlari tugatildi. Turmush taqozo etgan yangi institutlar ochildi. Respublikamiz Vazirlar Mahkamasining 1995 y. 3 aprelidagi qarori bilan O'zbekiston Respublikasi FANing yangi Nizomi tasdiqlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 y. 8 iyuldagi farmoni hamda uni amalga oshirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining «Fanlar rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tadbirlari va innovatsiya faoliyati haqida»gi qarori mamlakatda fanni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Respublika olimlarini xorijiy mamlakatlarga tajriba oshirishga yuborishga alohida e'tibor berildi. Ilmiy yechimlarni ichki va tashqi bozorda targ'ib etish va tarqatish, maqsadida FA negizida «O'zFANT» Respublika ilmiy ishlanmalari innovatsiya tijorat markazi tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan Respublika Vazirlar Mahkamasi huzurida Oliy attestatsiya komissiyasi tashkil etilishi munosabati bilan FANing mavqei ortdi. O'zbek olimlarining fan-texnika sohasidagi yutuqlari nafaqat O'zbekiston balki jahon hamjamiyatida ham tan oлина boshlandi

va ko'pchilik olimlarimiz davlatimiz mukofotlariga sazovor bo'ldilar va xorijiy davlatlar akademiyalariga haqiqiy ham faxriy a'zolikka saylandilar. O'zbekiston Respublikasining Fanlar Akademiyasi al-Xorazmiy nomidagi, Zahiriddin Muhammad Bobir nomidagi oltin medallarni ta'sis etdi. 1993 yilda O'zbekiston Respublikasi FAning akademigi H.F. Fozilov tabiiy va texnikaviy fanlar sohasida katta yutuqlarga erishgani uchun al-Xorazmiy nomidagi Oltin medalning birinchi sohibi bo'ldi.

Zahiriddin Muhammad Bobir nomidagi Oltin medal birinchi bo'lib shu yili ijtimoiy va gumanitar fanlar sohasida katta yutuqlarga erishgani uchun filologiya fanlari doktori O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining muxbir a'zosi U.I. Karimovga nasib etdi. 1992 yil oktyabr oyida esa geologiya mineralogiya fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi FAning akademigi I.H. Hamraboev geologiya va geofizika sohasida erishgan muvaffaqiyatlari uchun Habib Abdullaev nomidagi Oltin medalning birinchi sohibi bo'ldi. «Fan va texnikada kim haqiqatan kim?» deb nomlangan jahon fan va texnikasining rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan eng buyuk olimlarning hayoti va ilmiy faoliyati to'g'risidagi asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan qomusga O'zbekiston Respublikasi FAning akademigi P.Q. Habibullaev kiritilgan. O'zbek olimi bu sharafiga o'zining qattiq va yumshoq jismlar issiqlik fizikasining katta muammolarini, energetikaning fizikaviy-texnikaviy muammolarini ishlab chiqqani uchun muyassar bo'lgan.

Mustaqillik yillarida (1996) FAning 40 ga yaqin ilmiy markazi va tadqiqot laboratoriyalarida 48 akademik 96 muxbir a'zo faol mehnat qilmoqdalar. O'zbekiston Respublikasi FA institutlari olimlari muassasalari olimlari bilan hamkorlikda ilmiy aloqalarni kengaytirib bormoqdalar. Natijada, 1992 yil dekabr oyida texnika fanlari doktori O'.O'. Umarov, K.E. Siolkovskiy nomidagi Kosmonavtika Xalqaro Akademiyasining a'zosi bo'ldi. U mazkur Xalqaro Akademiyaning a'zosi bo'lgan birinchi o'zbek olimidir. Shuningdek xalqaro arxitektura akademiyasining Moskva bo'limiga O'zbekistonlik M.S. Bulatov, S.M. Sutyagin, I.I. Notkinlar, 1993 yilda Iordaniya Islom Fanlar Akademiyasi a'ziligiga M.S. Salohiddinov, YuNESKO Informatsiya Xalqaro akademiyasining haqiqiy a'ziligiga 1994 yil oktyabr oyida Xudoyor Olloyorov, 1995 yil fevral oyida Azamat Shamsiev Nyu-York FAning faxriy a'ziligiga, ekologiya va hayot faoliyati xavfsizligi xalqaro akademiyasining haqiqiy a'ziligiga Z.S. Salimov, A.A. Azamxo'jaev, 1997 yil oktyabrda U. Tojixonov va Z. Zaripovlar tabiat va jamiyat fanlari Xalqaro akademiyasining haqiqiy a'ziligiga, akademik E. Yusupov esa Turkiya fanlar akademiyasi haqiqiy a'ziligiga saylandilar. Bular O'zbekiston fanining xalqaro miqyosda tan olinishining yaqqol misolidir. Yurtboshimiz I.A. Karimov aytganlaridek, XXI asrda quroli, qo'shini kuchli bo'lgan davlatgina emas balki turli sohalar bo'yicha kuchli mutaxassisleri bo'lgan davlatgina qudratli davlat

hisoblanadi. Zeroki, har bir xalq fan sohasida katta yutuqlarni qo'lga kiritgan mashhur farzandlari bilan ham buyukdir.

Mustaqillik yillarida madaniyat sohasida ham tubdan o'zgarishlar ro'y berdi. Bu avvalo teatr san'ati, milliy musiqa, me'morchilik, adabiyot sohalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. 1991 yilda Farg'onada, 1993 y Xivada Davlat Qo'g'irchoq teatrlari ish boshladi. 1994 yilda Qashqadaryo va Namangan viloyati teatrlari qoshida qo'g'irchoq guruhlari ochildi. 1993 yil avgust oyida Toshkent shahrida ish boshlagan «Turkiston» saroyi nafaqat me'morchilikning yorqin namunasi, balki sahna guruhlari va atoqli artistlarning chiqishlari bo'ladigan dargohga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov «Turkiston» saroyi ochilishi marosimida nutq so'zlab, «Ushbu saroyda xalqimizning, shuningdek, jahon xalqlarining, Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy anjumanlarini, san'at bayramlarini o'tkazishni niyat qilganmiz. Bu koshona, inshoollo, millatlar, el-elatlarning do'stlik birodalik, qal'asiga aylandi», – degan edi. Respublikada 36 ta teatr faoliyat ko'rsatmoqda. 1998 y 26 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi Farmoni e'lon qilindi. Bu farmonga muvofiq O'zbekiston tomosha san'atining ko'p asrlik an'alarini o'rganish, boyitish va targ'ib qilish, teatr san'atini har tomonlama rivojlantirish, uning moddiy-texnika bazasini yanada mustahkamlash, mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni amalga oshirishda teatr arboblarning faol qatnashishini ta'minlash maqsadida «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. O'zbekistonda musiqa va raqs san'atini rivojlantirish maqsadida «O'zbeknavo» gastrol-kontsert birlashmasi tashkil etildi. Unda musiqa-raqs san'atini rivojlantirishni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash masalalari ko'zda tutildi.

Mustaqillik o'zbek badiiy adabiyoti rivojida, adabiyotshunoslik fani taraqqiyotida ham yangi bosqichni boshlab berdi. Asarlari zararli, o'zlari millatchi deb nohaq baholangan Cho'lpon, Otajon Hoshim, Vadud Mahmud, Munavvarqori singari millatparvar yozuvchi, ma'rifatparvarlar ijodi xolisona o'rganila boshlandi. Ularning asarlari chop etildi, sahna yuzini ko'rdi. Jadidchilik harakatining asl mohiyatini, adabiy, madaniy, siyosiy hayotdagi o'rnini ro'yi-rost ko'rsatish boshlandi. Bir vaqtlar diniy va saroy adabiyoti vakili deb nohaq qoralangan Ahmad Yassaviy, Boqirg'oniy, G'azzoliy, Hoja Ahror, Bahouddin Naqshband, Husayn Boyqaro, Feruz singari buyuk shoir va mutafakkirlar hayoti va ijodi o'rganilib, asarlari xalqqa qaytarildi. A. Navoiyning yuksak insoniy g'oyalarni diniy manbalar asosida yorituvchi «Munojot» «Arba'in» «Tarixi anbiyo va hukamo» («Payg'ambarlar va hokimlar haqida») kabi asarlari nashrdan chiqdi. Mustaqillik sharofati bois mo'tabar Qur'on va hadislar chop etildi. Iste'dodli olim Hamidulla Karamatovning «Qur'on va o'zbek adabiyoti» nomli kitobi nashr etildi. Aytish mumkinki, bunday asarlarning xalqimiz qo'lga yetib borishi butunlay yangi,

sogʻlom, sof milliy gʻoyalarimizning, maqsad va intilishlarimizning sifat darajasini belgilaydi. Mazkur tadqiqot va unga oʻxshagan boshqa asarlar milliy istiqlol mafkurasining tantanasini koʻrsatadi. Atoqli olim B.B. Ahmedovning «Amir Temur», T.Malikning «Shaytanat» romanlari, E. Vohidov, O. Matjon, O. Hojjeva, X. Sultonov, A. Suyun, Y. Eshbek, H. Doʻstmuhammad, Sh. Salimova singari shoir va adiblarning badiiy barkamol, gʻoyaviy yetuk asarlari tufayli oʻzbek milliy istiqlol adabiyoti shakllandi. Sharq va Gʻarb meʼmorchiligi uygʻunlashgan binolar yurtimiz poytaxti va viloyat markazlarida qad koʻtarib shaharlarimiz husniga husn qoʻshmoqda Milliy bank, mehmonxona binolari, bozorlar qurilishi, koʻpriklar va yoʻllar, sport saroylari hamda madaniyat va istirohat bogʻlarining bunyod etilishi buning yorqin misolidir. Haykaltaroshlik, amaliy bezak sanʼati, tasviriy sanʼat, raqs, kino sanʼatlarida ham anʼanaviy va zamonaviy usullar uygʻunlashib yetuk asarlar yaratildi va yaratilmoqda.

14.Oʻzbekiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari

Oʻzbekistonning mustakil rivojlanishidagi oʻtgan qisqa tarixiy davrda respublikaning suveren davlat sifatida qaror toptirish yuzasidan ulkan ishlar amalga oshirildi. Xozir Oʻzbekistonni 165 davlat tan olgan. Dunyodagi 120 dan ortiq mamlakat bilan rasmiy diplomatik munosabatlarni oʻrnatilgan. Toshkentda 43 mamlakat oʻz elchixonasini ochgan.Biz jahon xamjamiyati bilan keng koʻlamda integratsiyalashgan zamonaviy demokratik davlatni qurishdan iborat strategik vazifani hal qilar ekanmiz, jahon hamjamiyatining oʻzi bugungi kunda serqirra boʻlib borayotganligini juda yaxshi tushunamiz. XX asr oxirida dunyoda joʻgʻrofiy-siyosiy ahamiyatini va koʻlami jihatidan noyob oʻzgarishlar roʻy bermoqda. Bu oʻzgarishlar betakrordir. Integratsiya xaqda gapirar ekanmiz, manfaatlar birikuvining xilma-xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanamiz. Bunga sherikchilik va hamkorlik qilishga intilayotgan mamlakatlarning boshlangan, shart-sharoitlari turlichaligi sababdir. Oʻzbekiston bir vaqtning oʻzida turli darajada dunyo miqyosida va mintaqa koʻlamida integratsiya jarayonlarida qatnashsada, ammo bir muhim qoidaga: bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslikka amal qiladi. Biz bir subʼekt bilan sherikchilikning mustaxkamlashimiz boshqalar bilan sherikchilik munosabatlarining zaiflashuviga olib kelishiga qarshimiz. Shu sababli Oʻzbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi serqirra jarayondir. Jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuv haqida gapirganimizda eng avvalo Birlashgan Millatlar Tashkiloti faoliyatida ishtirok etishimizni nazarda tutamiz. 1994 yil 2 martda Oʻzbekiston B.M.Tga aʼzo boʻlganligiga 14 yil toʻldi. Biz oʻzimizning bunday obroʻli xalqaro tashkilot ishidagi ishtirokimizni Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlik tinchlik va totuvlikda taʼminlashning keskin muammolariga jahon jamoatchiligi deb bilamiz. XX asrning oxirgi oʻn yilligi insoniyat tarixiga buyuk oʻzgarishlar davri boʻlib kiradi, chunki yer yuzida vaziyat,

kuchlar nisbati keskin o'zgarib, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan SSSR va AQSh yetakchilik qilgan ikki ijtimoiy-siyosiy tuzum, ikki harbiy-siyosiy blok barham topdi. Lekin endilikda sovuq urushlar munosabatlarini tuqdiradigan kuchlarning yangi o'choqlari vujudga kelmoqda. SSSRning parchalanishi va sotsialistik sistema halokati natijasida dunyoda yangi mustaqil davlatlar vujudga keldi.

Mustaqil O'zbekiston xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yishi va o'z taraqqiyot istiqbollari uchun qulay geografik-strategik imkoniyatlarga ega. O'rta Osiyoda geografik-siyosiy jihatdan markaziy o'rin tutgan O'zbekistonning ushbu mintaqada kuchlar nisbati va muvozanatini saqlash, barqarorlikni ta'minlash, hamkorlikni mustahkamlash imkoniyatlari bor. Mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan puxta tashqi siyosiy yo'lni belgilash; jahon hamjamiyatiga qo'shilish, xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar o'rnatish masalalari dolzarb vazifalar deb belgilandi. Chunki ittifoq davrida O'zbekiston to'g'ridan-to'g'ri aloqa qila olmaydigan mamlakat bo'lib, tashqi siyosat yuritish tajribasiga hamda bu sohadagi kadrlarga ega emas edi. Prezident I. Karimov o'zining «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» kitobida mustaqil tashqi siyosatini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berdi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasida mamlakatimiz tashqi siyosatining qoidalari qonunlashtirildi. Bu qoidalar «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy tamoyillari to'qrisida»gi, «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi, «Xorijiy investorlar va investitsiyalarga kafolat berish to'g'risida»gi, «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi hujjatlarda o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasini 48 (1993) va 50-yubiley (1995) sessiyalaridagi nutqlarida mustaqil O'zbekiston tashqi siyosatining bosh yo'nalishlari belgilab berildi.

O'zbekiston hukumati respublika tashqi siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- davlatlarning suveren tengligi va chegaralar daxlsizligini hurmat qilish;
- boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish;
- kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;
- ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari va normalarining ustuvorligi;
- davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzish, hamdo'stliklarga kirish va ulardan ajralib chiqish;
- tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik;

- davlatlararo aloqalarda teng huquqlik va o'zaro manfaatdorlik, davlat milliy manfaatlarining ustunligi;

- tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish, bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslik. Tashqi siyosatdagi ochiq-oydinlik, teng huquqlik, demokratik printsiplariga sodiqlik, umuminsoniy qadriyatlarini ulug'lash, respublika ijtimoiy hayotidagi demokratik jarayonga ta'sir qilish bilan birga O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatida mavqeini ham oshirib bormoqda.

15.O'zbekiston va mutsaqil davlatlar hamdo'stligi: ko'p tomonlama va ikki tomonlama xamkorlik.

1991-yil 8-dekabrda Minskda u slavyan respublikasi- Rossiya, Ukraina, Belarus raxbarlari Mustaqil Davlatlar xamdo'stligini tuzish to'g'risidagi Shartnomani imzoladilar. 1991-yil 21-dekabrda Rossiya, Ukrainm, Belorusiya, Qirg'iziston. O'zbekiston, Qozoqiston, Turkmaniston, Tojikiston, Ozarbayjon, Armaniston, Moldaviya davlat boshliqlarining kengashi bo'ldi. O'sha kuni 11 davlat boshliqlari Belovejskoe Pushche shartnomasi yuzasidan protokolni imzolab, "Teng xuquqli va axdlashayotgan oliy tamonlar" maqomida MDX muassisi bo'ldilar. Kengashda Almati Dekloratsichsi qabul qilindi. Dekloratsiyada kuyidagilar xaqida bayonat berildi:

- xamdo'stlik qatnashchilarining o'zaro aloqalari ular o'rtasidagi tenglik asosida tuziladigan bitimlar xamda bitimlarda berilgan tartiblar doirasida faoliyat yuritadigan muvofiqlashtiruvchi muassasalar orqali amalga oshiriladi;

- MDX davlat xam emas, davlatlar ustidan tuzilma xam emas;

- Xalqaro strategik barqarorlikni va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida xarbiy-strategik kuchlarning birlashgan qo'mondonligi va yadro quroli ustidan yagona nazorat saqlab qolinadi;

- MDX ochiqdir uning barcha a'zolarining roziligi bilan sobiq SSSRning a'zolari va bashqa davlatlar unga qo'shilishi mumkin;

- Umumiy iqtisodiy makonni, umumiy bozorni vujudga keltirishda va rivojlantirishda xamkorlik qilishga sodiqlik tasdiqlanadi.

- MDX tuzilishi bilan SSSRNing mavjudligi to'xtatiladi;

1993-yil yanvarida Minskda MDX Davlatlarining boshliqlarining navbatdagi kengashida MDXning nizomi imzolandi.1991-1999-yillarda MDX davlat boshliqlarining 25ga yaqin kengashi bo'lib o'tdi unda 1300ga yaqin masalalar muxokama qilindi. 2001-yil 29-30 noyabr kunlari Moskvada MDX tashkil etilgan kunining 10 yilligi nishonlandi. O'zbekiston MDX davlatlarida Rossiya,ukraina, Kavkaz orti davlatlari,Boltiqlbo'yi davlatlari bilan o'zaro teng xuquqli aloqalar olib bormoqda. Masalan Rossiya bilan O'zbekiston 2000-yilga qadar 150 ta shartnoma imzolandi. Xozirgi paytda Rossiya bilan xamkorlikdagi ishlayotgan korxonalarining soni 520 taga yetdi.2004 yilga kelib Rossiya va O'zbekiston

o'rtasida xamkorlik yangi pog'onaga yetdi. Ukrainaning esa 20 dan ortiq qo'shma korxonasi faoliyat yuritmoqda.

16. Markaziy Osiyodagi mustaqil davlatlarning ikki va ko'p tomonlama aloqalari. Turkiston umumiy uyimiz.

Mamlakatimizning jahon xalqlari tinchligi va xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan tinchliksevar tashqi siyosati uning jahon miqyosida mustaqil davlat sifatida tezda tan olinishini ta'minladi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini dunyodagi 165 davlat tan oldi, ularning 120 tasi bilan diplomatik, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Toshkentda 35 mamlakatning elchixonasi ochildi. Bular AQSh, Turkiya, Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Xitoy, O'ndiston, Pokiston va boshqa rivojlangan mamlakatlardir. Shuningdek O'zbekistonda 88 ta xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning, 24 ta hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlarning vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Dunyodagi 20 dan ortiq yirik davlatlarda O'zbekistonning elchixonalari ishlab turibdi.

O'zbekiston jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish yo'lidan borib Jahon banki, Xalqaro Valyuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot va boshqa moliyaviy iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi va ular bilan hamkorlik qilmoqda. Shu bilan birga O'zbekiston BMT doirasidagi ixtisoslashgan muassasalar-Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro Mehnat tashkiloti, Jahon intellektual mulk tashkiloti, BMT ning bolalar fondi, Xalqaro pochta ittifoqi, Elektr aloqasi bo'yicha xalqaro ittifoq, Jahon meteorologiya tashkiloti, Xalqaro olimpiada qo'mitasi, Xalqaro avtomobilchilar ittifoqi va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Ularning vakolatxonalari respublikamizda ochildi va faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston ko'pgina mintaqaviy tashkilotlar, chunonchi, Yevropa Ittifoqi, NATO, EKO, Islom konferentsiyasi, qo'shilmaslik harakati va boshqalar bilan ham samarali hamkorlik qilmoqda. I. A. Karimov 1999 yili aprelda Shimoliy Atlantika Ittifoqi qoshidagi «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturining a'zosi sifatida NATO ning 50 yillik yubiley tantanalarida qatnashdi. O'zbekiston O'rta Osiyo davlatlari bilan Turkiya, Pokiston, Eron tomonidan tuzilgan iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lib kirdi va Trans Osiyo temir yo'lini qurilishida faol ishtirok etmoqda. Bu O'zbekiston uchun dengiz yo'llariga, xalqaro transport tarmog'iga, tovar va kapital xalqaro bozoriga chiqish imkoniyatini berdi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarda respublikamiz iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etishga katta ahamiyat berilmoqda. Iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etishda O'zbekiston quyidagi tamoyillarga amal qiladi.

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish;

2. O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyadorlarni keng jalb qilishni ta'minlaydigan huquqiy ijtimoiy, iqtisodiy shart-sharoitlar yaratish, tashkilotlar va muassasalar tuzish;

3. Ilg'or texnologiyaning kirib kelishiga, xo'jalik tarkibini zamonaviylashiga ko'maklashadigan xorijiy sarmoyalarga nisbatan «ochiq eshiklar» siyosatini o'tkazish;

4. Respublika mustaqilligini ta'minlaydigan o'ta muhim sohalarni ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga qaratish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirishni huquqiy jihatdan ta'minlovchi qonunlar qabul qilindi. «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida», «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi va «Xorijiy investorlar va investitsiyalarga kafolat berish to'g'risida»gi, «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar shular jumlasiga kiradi. Bu huquqiy hujjatlar tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish, xalqaro shartnomalar tuzish va ularni bajarishi uchun shart-sharoitlar yaratdi. Tashqi savdo uchun imtiyozlar berildi. Tovarlarini import va eksport qilish uchun bojxona to'lovlari ancha kamaytirildi.

O'zaro sarmoyalarni himoya qilish maqsadida jahonning ko'pgina mamlakatlari, jumladan, Germaniya, Turkiya, AQSh, Frantsiya va boshqa mamlakatlar bilan shartnomalar imzolandi. Institutsional o'zgarishlar sohasida siyosiy va moliyaviy xatarni himoya qiluvchi «O'zbekinvest», Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki «ALC, inc» Amerika moliyaviy guruhi bilan birgalikda Londonda Siyosiy xatarning shtab kvartirasi va Toshkentda moliyaviy xatarning oldini olish shtab kvartirasi bilan o'zaro sug'urta kompaniyasi tuzildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida investitsiyalarga ko'maklashish muassasalari chet el investitsiyalari bo'yicha agentlik, tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirlar palatasi, Lizing kompaniyasi tashkil etildi. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan siyosati respublikaga xorijiy sarmoyalarning to'xtovsiz kirib kelishini ta'minlamoqda. O'zbekiston hukumati Kanada, XXR, Turkiya, Gollandiya, Germaniya, Shveysariya banklari va firmalari bilan 1,5 milliard AQSh dollari hajmida 32 ta yirik kredit bitimi tuzdi va ular amalga oshmoqda. Faqat 1994 yilda respublikaga 640 million AQSh dollar miqdorida investitsiya kreditlari berish to'g'risida xalqaro moliya muassasalari va xorijiy sarmoyadorlar bilan tuzilgan bitimlar asosida Amerikaning «Nyumont-Mayning» kompaniyasi bilan hamkorlikda oltin qazib oladigan «Zarafshon-Nyumont» qo'shma korxonasi qurilib ishga tushirildi. Toshkentda xalqaro savdo-ko'rgazma kompleksi, Xorazmda qand-shakar zavodi qurildi. Janubiy Koreya sarmoyadorlari bilan «O'zDEU avto», «O'zDEU elektronika» hissadorlik birlashmalari keng faoliyat ko'rsatmoqda. Germaniya va Janubiy Koreya bilan hamkorlikda telefon tarmoqlari yangilanmoqda. 1997 yil oxirlarida O'zbekistonga

kiritilgan investitsiyalarning umumiy hajmi 8 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. O'ziri kunda xorijiy mamlakatlar sarmoyadorlari ishtirokida 3200 dan ortiq qo'shma korxonalar qurilmoqda, bir qismi faoliyat ko'rsatdi. O'zbekistonning barcha rivoj topgan xorijiy mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalari kengayib bormoqda.

17. O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalari.

O'zbekiston Respublikasi birinchi navbatda Yaqin va O'rta Sharq xamda arab mamlakatlari bilan davlatlararo munosabatlarni o'rtanish va rivojlantirishga kirishdi. 1991 yil 16-19 dekabr kunlari O'zbekiston delegatsiyasi Turkiyada bo'ldi. 1992 yil 28 aprelda O'zbekistonda Turkiya elchixonasi ochildi. O'zbekistonda Turkiya sarmoyadorlari ishtirokida 200 dan ortiq qo'shma korxonalar barpo etildi. 1996 yil iyun oyida O'zbekiston avtomobilsozlik korxonalar assosiyatsiyasi – "O'zbek sanoat", "Turkiyaning "Kochholding" kontserini bilan Samarqand shaxrida "Samkochavto" o'zbek-turk qo'shma korxonasini barpo etish to'g'risida shartnoma tuzdilar. 1992-yil 27-28 iyun kunlari Pokiston Islom Respublikasi bosh vaziri O'zbekistonga rasmiy tashrifi ikki davlat o'rtasidagi aloqalarga asos soldi. Xozirgi kunga qadar O'zbekistonda Pokiston sarmoyadorlari ishtirokida 120 ta qo'shma korxonalar tuzilgan Tabaniy, Merkuriiy, Metro, Laksan Tabako kabi 19 ta yirik firma va kompaniyalar faoliyat ko'rsatmoqdalar. O'zbekistondan Pokistonga pilla shoyi matolar, shisha, villur ekspert qilinmoqda. Pokiston esa tayyor kiyimlar poyafzal, charm buyumlar kakao va shakar keltirmoqda.

1992 yil 24-25- noyabr kunlari Prezidentimiz Eron Islom Jumhuriyatiga rasmiy davlat tashrifi O'zbekiston va Eron o'rtasida davlatlararo aloqalarga asos soldi. O'zbekiston va Eron o'rtasidagi aloqalar transport sohasida keng rivojlandi. 1996 yilda O'zbekiston Eron xududi orqali 34 ming tonna yuk tashigan bo'lsa, 2001 yil bu ko'rsatkich 4 ming 87 tonnani tashkil etdi. 2002 yilga kelib Eron tadbirkorlari sarmoyalari ishtirokida 50 ga yaqin qo'shma korxonalar barpo etildi. 1992 yil O'zbekiston, Pokiston, Eron va Turkiya tomonidan tuzilgan iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lib kirdi. O'zbekistonning yirik mamlakat-xindiston bilan aloqalari kengayib bormoqda. O'zbekiston va Xindiston o'rtasida o'zaro manfaatlik aloqalariga xizmat qiluvchi 40 ga yaqin hujjatlar qabul qilingan. Hozirga qadar Xindiston sarmoyadorlari tashkil etgan 30 ga yaqin korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston Xitoy xalq Respublikasi bilan ham iqtisodiy madaniy aloqalar olib bormoqda 1992 yil yanvar oyida Toshkentda Xitoy elchixonasi ochildi. 2004 yilga kelib o'zaro savdo hajmi 134 ming AQSh dolliriga yetdi. 1992-1996-yillarda «O'zDEU avto» O'zbekiston-Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodini loyihalashtirish, qurish ishlari amalga oshirildi. Zavod 1996-yil 25-mart kuni avtomobillar ishlab chiqarishni boshlab yuborildi. Shunday qilib, O'zbekistonning Koreya respublikasi bilan hamkorligi kengayib bormoqda. 1999-

yilga qadar O'zbekistonga Koreyadan 1,2 mld. AQSh dollari hajmida sarmoya kirib keldi va o'zlashtirildi. O'zbekistonda 70 dan ortiq Koreya hamkorligida barpo etilgan qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Ikki mamlakat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 1997-yildayoq 1 mlrd. AQSh dollaridan oshdi. Yaponiya 1991-yildayoq O'zbekiston mustaqilligini tan oldi, 1922-yilda o'zaro diplomatik aloqalar o'rnatildi. O'zbekistonda Yaponiyaning dunyoga mashhur "Mitsui", "Mitsubisi", "Sumitoto", "Tyumen", "Marubeni", "Nishe Ivai" korporatsiyalarining doimiy vakolotxonalarini faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekistonda 10 dan ortiq O'zbekiston yaponiya qo'shma korxonalarini barpo etildi va faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston bilan Amerika Qo'shma Shtatlari o'rtasida davlatlararo aloqalar mustaqillikning dastlabki yillaridayoq yo'lga qo'yildi. O'zbekistonda 1996-yil boshlarigacha Amerikalik sarmoyadorlar ishtirokida 200 ta o'zbek-amerika qo'shma korxonalarini tashkil topdi va faoliyat ko'rsatdi. Bular orasida Navoiy viloyati Zarafshon vodiysidagi Muruntovda AQShning Nyumont Mayning Korporatsiyasi bilan hamkorlikda tog' jinslarida oltin va kumush ajratib oluvchi "Zarafshon-Nyumont" qo'shma korxonasi bor. Bu korxonada 2002-yilgacha 83 tonna oltin tayyorlandi. 2001 –yilda O'zbekistonda AQSh bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan loyihalar soni 70 tadan ortdi. AQSh sarmoyasi ishtirokida respublikamizda barpo etilgan 305 ta qo'shma korxonalar sanoat, qishloq ho'jaligi, to'qimachilik, gaz-kimyoy, neft, oltin qazib olish, transport, kommunikatsiya va ta'lim sohalarida samarali faoliyat ko'rsatmoqda. "Zarafshon-Nyumont", "Oz-Teksako", "Oz-keys mash", "Oz-keystraktor", "Oz-Eksayd", "BiEy-Ay" ning Ho'jaobod gaz ombor qurilishi, "ABB Lummus Global" bilan hamkorligidagi Sho'rtan gaz-kimyoy majmuasi shular jumlasidandir. O'zbekistonning AQSh bilan savdo aylanmasi 300 mln. AQSh dollardan oshdi. O'zbekistonning Yevropa ittifoqi mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy-gumanitar aloqalari yildan-yilga rivojlanib, chuqurlashib bormoqda. Respublikamizda Yevropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlarning 145 firma va kompaniyasi vakolotxonalarini akkreditatsiya qilindi. Yevropalik sarmoyadorlar ishtirokida tashkil etilgan 491 ta korxonalar ishlayapti, ulardan 111 tasi 100% lik Yevropa kapitaliga ega. 1995-2002-yillarda Yevropa Ittifoqi mamlakatlarning firma va kompaniyalari respublikamizda umumiy qiymati qariyb 8 mlrd. AQSh dolloriga teng yirik sarmoyaviy loyihalarni amalga oshirishda qatnashdi. 2002-yilda O'zbekistonning Yevropa Ittifoq mamlakatlari bilan mahsulot ayirboshlash hajmi 1 mlrd. 65,8 mln. AQSh dollarini, 2003-yil yanvar-oktyabr yakunlari bo'yicha esa 910,6 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. 2003-yilda respublikamizda xorijiy sarmoya ishtirokida barpo etilgan 2087 ta qo'shma korxonalar jahondagi 80 mamlakatdan kelgan sheriklari bilan birgalikda faoliyat ko'rsatdi. Ular 386,7 mlrd. so'm hajmda iste'mol mollari, eksport uchun sifatli tovarlar ishlab chiqardi, aholiga xizmat ko'rsatdi. Jahondagi 80 dan ortiq horijiy bank bilan o'zaro munosabatlar o'rnatilgan. Mustaqillik yillarida O'zbekiston ga

kiritilgan chet el investitsiyalari 14 mlrd. AQSh dollaridan oshdi. Bir yilda tahminan 1 mlrd. AQSh dollari o'zlashtirilmoqda. O'zbekiston jahondagi 140 mamlakat bilan savdo-sotiq qilmoqda. Har yilgi tovar ayirboshlash hajmi 6-8 mlrd. AQSh dollarini tashkil etmoqda. Ilg'or mamlakatlar kadrlar tayyorlash, bank sohasida va boshqaruvda, axborot tarmoqlarini yo'lga qo'yishda, yetakchi birjalar bilan aloqalar o'rnatishda qonunchilik tajribasini o'rnatishda respublikamizga ko'maklashmoqdalar.

18. Milliy va xalqaro xavfsizlikni taminlash muamolari.

Biz tashqi aloqalarni xalkaro munosabatlarining turli yunalishlari buyicha muvofaqiyatli rivojlantirishni xavfsizlik va barkarorlikning kafolati deb bilamiz. Uzbekiston dune uchun ochik. Biz xam dunening Uzbekistonga juda katta kizikish bilan qarayotganligini his etmoqdamiz. Bu esa Uzbekistonning barkaror rivojlanishini uchun eng yaxshi kafolatidir. Buni biz Uzbekiston kapital sarflash nuqtai nazaridan xam, dunyo miqiyosidagi keng kamrovli xavfsizlikning tarkibiy kismi sifatida mintakada barkarorlikni ta'minlash nuqtaiy nazaridan xam borgan sari e'tiborga sazovor bulib boraetganliganing dalili deb bilamiz. Umumiy xavfsizlikni ta'minlash va muvozanatga erishish manfaatlari nuqtai nazaridan yangi mustaqil davlatlarning xavfsizligi va barqaror rivojlanish muammolari ulkan axamiyat kasb etmokda. Yer yuzida vaziyat va kuchlar nisbati shiddatli uzgarib bormokda. Yangi mustakil davlatlar maydonga chikmokda. Bu esa xozirgi kunda davlatlar maydonga va xalklarning borkarorligining ta'minlash uchun yangicha yendashuvlarning izlab topishni, XXI asr arafasida xavfsizlikning yangicha modellarini ishlab chikishni tobora kattik talab kilmokda.

Xavfsizlik, barkarorlik va tanlangan yuldan ogishmaslik degan ana shu oddiy suzlar zamirida chukur ma'no mazmun bor. Biz buni bilib olmogimiz va anglab yetmogimiz zarur. Uzbekiston uchun uning keng ma'nodagi milliy xavfsizligi nimani anglatadi, biz bu xavfsizlikni kandy tasavvur kilamiz? Birinchidan, Uzbekiston xavfsizlikning yaxlitligi xakidagi asosiy tamoyillaridan birini tula kullab kuvvatlaydi. Xavfsizlik uzuliksiz xolatidir xadsiz-xuddudsiz. Ikkinchidan "Sovuk urush" barxam topganidan keyin yalpi xavfsizlikka asosiy taxdidni etnik, mintakaviy maxaliy mojarolar va davlatlar ichidagi jangari separatizm solmoqda. Uchinchidan, Uzbekiston uzining jugrofik-siesiy xolati jixatidan kolektiv xavfsizlik tizimi izchil yulga kuyilgan mintakada joylashgan bu xam takdid tugdiruvchi sababdir. Turtinchidan Mintakaviy nizolar kupincha terorizm va zuravonlik narkabiznes va kurol-yarok bilan konunsiz savdo kilish inson xukuklarini omaviy suratda paymal etish kabi xavfli taxdidlarni doimiy manbaga aylanib bormokda. Bunday xodisalar davlat chegaralarini tan olmaydi. Beshinchidan, Shunga ishonchimiz komilki, xalkaro munosabatlar amaliyda xar bir mustakil mamlmkatning uz milliy manfaatlari muvofik uz mustakilligini va barkarorligini ta'minlash maksadi bulishi lozim. U yeki bu xalkaro tizimlarda va

kollektiv xavfsizlik shartnomalarida kay darajada katnashilishi ularning uzi belgilash xukuki nazarda tutilishi zarur. Oltinchidan, bizning nazarimizda, ekologiya va yadroviy xavfsizlik muammolari aloxida e'tiborni talab kiladi. Biz Markaziy Osiyo mintaqasi yadroviy kurollardan xam xudud deb e'lon kilinishiga erishmokchimiz. Ayrim qo'shni davlatlar yadro kuroliga ega bo'lishga oshkora intilayotganlika bizni ayniksa tashvishga solmoqda. Yangi ming yillikka yo'l ochib borar ekanmiz, hammaga do'stlik va xamkorlik qo'lini cho'zamiz. Xavfsizlik barqarorlik va sobitqadam rivojlanishi degan so'zlar buning ramzidir.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Mustao'illik va davlat mustao'illigi deganda nimani tushunasiz?
2. Totalitar tuzumning mo'iyati nimada?
3. Hzbek tiliga davlat tili ma'o'mining berilishi va uning a'amiyati nimada?
4. Referendum nima?
5. O'aysi kun Hzbekiston respublikasining mustao'illik kuni deb belgilandi, u o'anday xujjatda khrsatib berildi?
6. Hzbekistonning davlat ramzlari mustao'illikni musta'kamlashda o'anday a'amiyatga ega?
7. O'zbekistonda xokimiyatni bo'linishi tamoyillari qanday?
8. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan siyosiy partiyalar qaysilar?
9. "Umid" jamg'armasi qachon va nima uchun tuzildi?
10. O'zbekistonda millatlararo masalalar qanday xal etilmoqda?
11. O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy xayotida ommaviy axborot vositalari qanday ahamiyat kasb etmoqda?

TAYaNCh IBORALAR:

1. O'zbekistonning bozor munosabatlariga qaysi tamoyillarga asoslanib o'tmoqda?
2. O'zbekistonda xususiy tadbirkorlikni imkoniyatlari qanday ?
3. Mustaqillik qo'lga kiritilgach O'zbekiston iqtisodiyotida qanday tarkibiy o'zgarishlar bo'ldi?
4. Milliy avtosanoatimizga qachon asos solindi?
5. O'zbekistonda fuqorolarni ijtimoiy himoya qilish masalalari qanday xal qilinmoqda?

TAYaNCh IBORALARI:

Bozor iqtisodiyoti-jamiyat taraqqiyotini tezlashtiruvchi iqtisodiy aloqalar majmui.

Bosqichma-bosqich o'tish-jamiyat taraqqiyotining, ya'ni uning bir sifat xolatidan ikkinchi sifat xolatiga o'tishning asosiy tur va shakllaridan biri.

Xalqaro tashkilotlar–mustaqil davlatlar yoki milliy jamiyatlarning, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy maqsadlarga erishishi uchun tuzilgan birlashmalar, mamlakatlar o'rtasida ko'p tomonlama hamkorlik qilishning eng muhim turlaridan biri.

Mulkdor sinf-biron-bir turdagi mulkka nisbatan to'liq yoki qimmatbaxo qog'ozlar orqali qisman soxiblik xuquqini amalga oshirayotgan kishilar guruxi.

Yagona iqtisodiy mintaqa-bozor iqtisodiyoti sharoitida xududiy bozorlar makroiqtisodiy tizimni tashkil etuvchi birliklar o'rtasida integratsiyaning juda yuqori ekanligining natijasi bo'lib, mintqaviy bozorlar tizimining dunyoning boshqa mintaqaviy bozori bilan raqobat qila olishi uchun imkoniyat yaratadi.

Mafkura (arabcha "mafkura" nuqtai-nazarlar va e'tiqodlar tizimi, majmui)-jamiyatdagi muayyan siyosiy, xuquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g'oyalar majmui.

Konstitutsiya(lotincha-tizimni, tartib)-davlatning asosiy qonuni.

Mustaqillik bayrami-jahon mamlakatlarida siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, ijtimoiy jihatdan, barcha masalalarni tashqaridan aralashuvsiz, o'z taqdirini o'zi belgilash, suverenitetni qo'lga kiritish orqali xal qilish, xaq-xuquqga erishilgan va rasmiy umumxalq, umumdavlat bayram deb e'lon deb e'lon qilingan kun.

Islohot (arabcha "islohot"- yaxshilash, tuzatish) - isloh qilish, tubdan o'zgartirish, qaytadan qurish, yangidan tashkil qilish.

Ma'naviyat (arabcha "manaviyat"-ma'nolar majmui)-kishilarning falsafiy xuquqi, ilmiy, badiiy, ahloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalari majmui.

NAZORAT SAVOLLARI:

1.O'zbekiston xukumatining tashqi siyosatida asosiy tamoyillari nimadan iborat?

2.O'zbekiston xozirgi kunda qaysi xalqaro tashkilotlarga a'zo?

3.O'zbekiston qachon MDXga a'zo bo'ldi?

4.O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida qanday tashqi siyosat yuritmoqda?

5.O'zbekiston tashqi siyosati iqtisodiy o'sishga bog'liqmi? Isbotlab bering;

TAYaNCh IBORALARI:

Mustaqil davlat xamdo'stligi (MDX)-bir butun davlat, federatsiya yoki mamlakat emas, xarbiy blok ham emas, davlatlar hamdo'stligining yangicha shakli, unga kiruvchi har bir davlat xalqaro xuquqning mustaqil va xuquqli sub'ektidir.

Parlament (frantsuzcha so'z bo'lib-so'zlamoq, so'zlash)-rasmiy so'zlashish joyi ma'nosini anglatadi.

Respublika (lotincha "res" ish va "publikus"-ijtimoiy, umumxalq ishi)-davlatni boshqarishning asosiy shakllaridan biri.

Referendum (lotincha e'lon qilinishi lozim xabar)- jamiyatni demokratik boshqarish jarayonida qo'llaniladigan tadbirlardan biri, ba'zi muhim masalalarni umumxalq ovozigiga, umumxalq so'roviga, xalq muhokamasiga qo'yib xalq etish.

“Sog'lom avlod uchun” jamg'armasi-O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993 yil 23 apreldagi “Sog'lom avlod uchun” xalqaro xayriya jamg'armasini tuzish to'g'risida”gi farmoni asosida tashkil qilingan.

AMALIY MASHGULOTLARIGA KUSIMCHA MATERIALLAR

GLOSSARIY

“AVESTO” – o'rta fors tilidan —Apastak yeki —Asos deb tarjima qilinadi. O'rta Osiyoning ajralmas qismi hisoblangan Turonzamin hududlarida shakllangan qadimiy din-zardushtiylikning muqaddas kitobidir.

ADNO (arab. – eng past) 1) XIX-XX asr boshlarida Xiva xonligida 5 tanobgacha yeri bo'lgan pastki tabaqadagi dehqonlar. 2) Madrasa talabalarining boshlang'ich o'quv guruhi.

ADRA – Xiva xonligida sug'orilmaydigan yerlar.

AJAM – arablar o'zlari bosib olgan hududlardagi boshqa xalqlarni, jumladan, Yaqin va O'rta Sharq, asosan, hozirgi Eron hududlarini shunday nom bilan ataganlar.

AJDOD (arab. – bobo so'zining ko'pligi) – bobo degan ma'noni bildirib, shaxsning ilgarigi o'tgan ota-bobolarini anglatadi.

AJZCHI – Amir Temur va Temuriylar davrida harbiy safarga o'tlangan qo'shinni mashaqqatli joylardan olib o'tish maqsadida mahalliy aholi ichidan tanlab olingan yo'l ko'rsatuvchi.

AZATA – —Avestolga ko'ra o'sha zamon (miloddan avvalgi birinchi ming yilliklar) jamoasining a'zolari asosan —azatalardan tashkil topgan. Erkin shaxs, ozod ma'nosida ishlatilgan.

AZARXO'RRO – muqaddas olov. Miloddan avvalgi VI-V asrlarda to islom dini tarqalguniga qadar otashparastlar o'rtasida azarxo'rroga e'tiqod juda kuchli bo'lgan.

AYL – Amir Temur qo'shinida o'n kishilik harbiy bo'linma.

AYMOQ – 1) mo'g'ul va turkiy xalqlarda qadimgi urug'larning parchalanishidan kelib chiqqan turli tarmoqdagi o'zaro qon-qardosh oilalar birlashmasi e'hud ittifoqi; 2) O'rta asrlarda mo'g'ullarda yirik yer-mulk, ba'zan xonlik.

AYMOQLAR – Afg'oniston va O'zbekistonda yashovchi bir qancha turkiy qabila va urug'larning umumiy nomi.

AKES (Ak) – Turkmanistondagi Tajan darèsining antik davr tarixchilari asarlarida uchraydigan qadimgi nomi.

AKINAK – Miloddan avvalgi 1 ming yilliklarda qadimgi forslar va skif (sak)lar ishlatgan uzunligi 40-60 santimetr keladigan kalta temir qilich, hanjar. Qo'l jangida sanchuvchi qurol sifatida ishlatilgan.

ANTI-K DAVR (lot. antiquus – qadimgi) – O'rta Osiè tarixida miloddan avvalgi IV asrdan (yunon-makedon istilosidan) boshlab milodiy V asrga qadar bo'lgan davr antik davr deb yuritiladi. Qadimiy noèb moddiy èdgorliklar antikvar buyumlar deyiladi.

ANTIMONOPOL SIYO-SAT – iqtisodiyèni monopoliya (yakka hukmronlik)dan xalos etish va monopoliyalarni cheklab qo'yishga yo'naltirilgan davlat sièati. Antimonopol sièatdin ko'zlangan asosiy maqsad tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida sog'lom raqobatni vujudga keltirish va shu orqali tovarlar narxini tushirishdir.

ANTOGONIZM (lot. antagonisma – bahs, kurash) – bir-biriga qarama-qarshi kuchlar, g'oyalarning keskin kurashini ifodalaydigan ziddiyat.

ANTROPOLOGIYA (yunon. anthropos – odam, logos – fan) – qadimgi odamlarning kelib chiqishi, tashqi ko'rinishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganuvchi fan.

ANUSHTEGINIYLAR – xorazmshohlar davlatini boshqargan sulola.

Saljuqiylarning Xorazmdagi noibi Anushtegin (? - 1097) nomidan olingan.

Anushteginning vorislari Xorazmni mustaqil davlatga aylantirib, 1097-1231 yillarda Anushteginiylarning qudrati shu darajada ortdiki, xatto ular endi —xorazmshoh|| degan unvonni ep ko'rmay, o'zlarini —sulton|| deb atay boshladilar. Sulola vakillari: Qutbiddin Muhammad (1097-1127), Otsiz (1127-1156), El Arslon (1156-1172), Takash (1172-1200), Muhammad (1200-1220), Jaloliddin (1220-1231).

ARK – qadimgi davr, o'rta asrlarda hamda so'nggi davrda O'rta Osiè hududida

shaharlarning hokimlar joylashgan ichki mustahkamlangan qismi – —o'rdal||, sitadelъ. Yozma tarixiy manbalarda ko'xandiz, diz, koh, qasr, qal'a, hisor nomlari bilan ham tilga olinadi. Arkda asosan hukumat idoralari, amaldorlarning uylari, devonxona, tanga zarb qiladigan zarbxonalar ark ichida bo'lgan. Odatda ichki shahar – ark ham mudofaa devori bilan o'rab olingan.

ARLOT, arlat, allot – o'zbek urug'laridan biri. Manbalarga ko'ra, Chingizon tomonidan Chig'atoy ulusini boshqarish uchun ajratilgan 4 ming kishilik qo'shin boshliqlaridan biri ham Arlot urug'idan bo'lgan.

ARNA (qad. Eroncha Ar(ir) – suv, sanskritcha arnas – suv oqimi) – O'rta

Osièda keng tarqalgan tarixiy termin. Xorazmda bosh kanalni, Zomin, Jizzax, G'allaorol tumanlarida kichik jarni, Qozog'istonda darè o'zanini, Zarafshon etaklarida quruq o'zanni, boshqa joylarda darè irmoqlarini arna deb atashadi.

ARXAIZM (yunon. archaios – qadimgi) – biron bir narsa-buyum, èzuv, ibora èki ijtimoiy hodisaning qadimgi davrga oidligini bildiruvchi tushuncha.

ARXANTROPLAR (yunon. archaios – qadimgi, anthropos – odam) – ibtidoiy

odamning dastlabki vakillari. Arxantroplar ilk paleolit davrida yashaganlar. (Asvtralopitek, Zinjantrop, Pitekantrop, Sinantrop, Fergantrop).

ARXEOLGIK MADANIYAT – o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan muayyan davrga va hududga doir arxeologik èdgorliklar birligi.

Ayrim èki bir qancha belgilarga, xususan, sopol buyumlarining shakli, naqshi, marhumlarni dafn etish tartibi, mehnat qurollari, uy-ro'zg'or anjomlari va boshqalarga ko'ra belgilanadi. Odatda, èdgorlik qaerdan topilsa, shu joyning nomi bilan yuritiladi (masalan: Qovunchi madaniyati, Zomonbobo madaniyati).

ARXEOLGIYA (yunon. archaios – qadimgi, logos – fan) – insoniyat o'tmish

tarixini moddiy madaniyat èdgorliklari (mehnat qurollari, asbob-anjomlari, qurol-yarog'lari, turar joylari, qurilishlari, qabrlarini) qazishmalar orqali o'rganuvchi fan.

ARSHAKIYLAR – hozirgi Turkmanistonning janubi va Eron hududlarida miloddan avvalgi 250 yildan milodiy 224 yilga qadar hukmronlik qilgan

Parfiya davlatidagi sulola. Sulolaga dax qabilasining boshlig'i Arshak asos solganligi uchun shunday nomlangan. Arshakiylar davlatining ilk poytaxti Ashxobod yaqinidagi Niso shahri bo'lgan. Keyinchalik u Erondagi Ktesifonga ko'chirilgan. Parfiya davlati Mitridat II (123-87) davrida juda kuchayib, Sharqning qudratli davlatiga aylanadi. Salavkiylar qo'shini tor-mor etilib, Eron va Mesopotamiya hududlari podsholikka qo'shib olinadi. Parfiya davlatining g'arbga tomon kengayishi Rim imperiyasi bilan urushni keltirib chiqardi. Miloddan avvalgi 53 yilda Karri jangida Orod II (55-36) Rimning mashhur sarkardasi Karass qo'shinlarini qaqshatqich mag'lubiyatga uchratadi. Parfiya davlati Falastin, Suriya, Sharqiy Kichik Osièni ham ishg'ol etib, zamonasining eng buyuk davlatiga aylanadi. Milodimizning birinchi asridan Parfiya davlati asta-sekin inqirozga yuz tuta boshlaydi. Arshakiylar sulolasi Eron Sosoniylar sulolasi tomonidan 224 yilda tugatiladi. Parfiya davlati podsholari: Arshak (250-247), Tiritad (248-211), Artaban I (211-191), Prianat (191-176), Fraat I (176-170), Mitridat I (170-138), Fraat II (138-128), Artaban II (128-123), Mitridat II (123-87), Fraat III (87-57), Orod II (57-36), Mitridat IV (128-147), Vologez III (148-192), Vologez V (208-222), Artaban V (222-224).

Amir (ar. — amir, ya'ni hokim, amir) — VII asrgacha arablarda qabila boshlig'i va harbiy boshliqlar. Arab xalifaligitaashkil topgach, xalifalikka bo'ysundirilgan mamlakatlarni boshqarish uchun tayinlangan hokim, qo'shin qo'mondoni va yirik lashkarboshilar amir deb atala boshlangan. Oltin O'rda davlatida, keyin O'rta Osiè va Eronda mo'g'ul va turk qabilalari birlashmasi ulus boshlig'ining unvoniham amir deb yuritilgan. Sohibqiron Amir Temurning unvoni ham amir bo'lib, bu tushuncha hukmdor ma'nosida ishlatilgan. Buxoro xonligida 1753-1920 yillarda hukmronlik qilgan Mang'itlar sulolasining vakillari Chingiziylardan bo'lmaganliklari sababli xonmas, "amir" unvoni bilan yuritilgan.

Amir al-mo'minin (ar. — mo'minlar amiri) — ilk Islom davridagi xalifalarning unvoni. Usha davrda diniy na dunèviy hokimiyat xalifalarning qo'llarida jamlangan. Bu vazifalarni bajaruvchilar "xalifa", "imom", "amir" unvonlari bilan birga, har uchala mazmuni ifodalovchi amir al-mo'minin unvoni bilan atashgan.

Amiri lashkar — Temuriylar, Shayboniylar va xonliklar chiirida keng tarqalgan eng yuqori harbiy unvon, bosh • .umondon. Masalan, Qo'q'on xonljida amiri lashkar lavozimi yirik harbiy harakatlar davrida mavjud bo'lib, unga odatda Mingboshy, otaliq èxud shahzodalar belgilangan.

Amiri shikor — ma'lumki, ov barcha hukmdorlar haètida katta o'rin tutar edi. Bu lavozim egasi xon va sultonlarning pilarini uyushtirib turishi kerak edi. Shikorgoh atrofidagi qishloqlar aholisining o'z ot-ulovi, qurol-aslahasi bilan kelib xon va sultonlarning ov o'tkazishida ularga èrdam berishi, ular qo'nib qolganlarida qo'noq hamda oziq-ovqat bilan ta'minlash ishlari ham amiri shikorning vazifasi hisoblanar edi.

Amir ul-umaro (ar. — amirlar amiri, oliy amir) — O'rta asrlarda Movarounnahrda keng tarqalgan eng yuqori harbiy unvonli amaddor. U oliy bosh qo'mondon hisoblanib, butun harbiy ishlar uning qo'lida bo'lgan. Chig'atoy ulusi davrida hukmdorning barcha bosh ijro idoralari (devonlar) ham amir un-umaro qo'lida bo'lgan.

Ark — davlatchilikning ilk bosqichlaridan boshlab, to so'nggi o'rta asrlargacha bo'lgan davrlarda O'rta Osiè hududlarida vujudga kelgan davlat hukmdorlarining qarorgohi. Tarixiy èzma manbalarda kuxandiz, diz, koh, qasr, qal'a, hisor, Arki a'lo, o'rda, sitadel' deb ham yuritiladi. Arqda, asosan, xukumat idoralari, amaddorlarning uylari, devonxona, tanga zarb qilinadigan zarbxonalar joylashgan. Odatda ichki shahar -ark ham mudofaa devorlari bilan o'rab olingan.

Arkon (ar. — ustun.) — islomning beshta asosiy talabi iymon, namoz, ro'za, zakot, haj.

Arlot, arlat, allot — o'zbek urug'laridan biri. Manbalarga ko'ra, Chingizxon tomonidan Chig'atoy ulusini boshqarish uchun ajratilgan 4 ming

kishilik qo'shin boshliqlaridan biri ham arlot urug'idan bo'lgan.

Arna (qad. er.) — suv, sanskritcha arnas — suv oqimi) — O'rta Osiëda keng tarqalgan tarixiy termin. Forishda bosh kanalni, Zomin, Jizzax, G'allaorol (tumanlarida kichik jarni, Qozog'istonda darè o'zanini, Zarafshon etaklarida quruq o'zanni, boshqa joylarda darè irmoqlarini arna deb atashadi.

Arxeologik madaniyat — o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan muayyan davrga va hududga doir arxeologik èdgorlikliklar birligi. Ayrim èki bir qancha belgilarga, sopol buyumlarining shakli, naqshi, marhumlarni ko'mish tartibi, mehnat qurollari, uy-ro'zg'or anjomlari va boshqalarga ko'ra

belgilanadi. Odatda, èdgorlik qaerdan topilsa, shu joyning nomi bilan yuritiladi (masalan: Qovunchi madaniyati, Zamonbobo madaniyati),

Arxeologiya (yun. — qadimgi fan) — insoniyat o'tmish tarixini moddiy madaniyat èdgorliklari mehnat qurollari, asbob-anjomlari, qurol-yarog'lari, turar joylari, qurilishlari, qabrlari)ni qazishmalar èrdamida o'rganuvchi fan.

Arshakiylar — hozirgi Turkmanistonning janubi va Eron hududlarida miloddan avvalgi 250 yildan milodiy 11 yilga qadar hukmronlik qilgan

Parfiya davlatidagi sulola, Sulolaga dax qabilasining boshlig'i Arshak asos solganligi uchun shunday nomlangan. Arshakiylar davlatining ilk poytaxti Ashxabod yaqinidagi Niso shahri bo'lgan. Keyinchalik u Erondagi Ktesifonga ko'chirilgan. Parfiya davlati Mitridat II (123-87) davrida juda kuchayib, Sharqning qudratli davlatiga aylanadi. Salavkiylar qo'shini tor-mor etilib, Eron va Mesopotamiya hududlari podsholikka qo'shib olinadi.

BADAXSHON – Amudarèning yuqori oqimida, uning har ikki sohilida joylashgan tog'lik mamlakat. Fayzobod uning poytaxti bo'lgan.

BAYoNOT – xalqaro huquqda bir èki bir necha davlatning siësiy partiyasi èki partiyalari, hukumati èhud hukumatlarining bir èki bir necha davlatlarga oid muhim masalalar yuzasidan o'z rasmiy fikrlari, qarashlari hamda maqsadlarini, ma'lum hatti-harakatlarini qo'llab-quvvatlashlari èki aksincha, qoralashlarini, ularga e'tiroz bildirishlarini ifodalaydigan hujjat.

BAZZOZ – gilamfurush, ip-gazlama bilan savdo qiluvchi do'kondor.

“BAYT UL-HIKMAT” – Donishmandlar uyi. Arab xalifasi Ma'mun ibn

Xorun ar-Rashid zamonida (813-833) Bog'dodda tashkil etilgan islom Sharqining o'sha davrdagi fanlar akademiyasi. Buyuk vatandoshlarimizdan al-Xorazmiy (786-850) va Ahmad al-Farg'oniyalar (797-865) Ma'mun akademiyasida faoliyat yuritganlar. Xususan al-Xorazmiy ushbu akademiyaning mudiri bo'lgan.

BAKOVUL – Buxoro amirligida saroy oshxonasini boshqaradigan amaldor.

BALX – Afg'onistonning shimolidagi o'rta asr shahri. Qadimgi Baqtra.

BAND – 1) to'g'on, suv ombori; masalan, X asrda hozirgi Forish tumani

Pasttog' darasida toshdan qurilgan Xonbandi, Nurota tumanidagi G'ishtband (XII asr), Abdullaxon bandi (XVI asr); 2) qum bosishni to'xtatish uchun qurilgan

to'siq, ihota; 3) tog' oralig'idagi juda tor yo'l (masalan, Darband aslida —Darai bandl).

BANDAR – port; kema to'xtaydigan joy.

BANK (frants. banque – tashkilot, muassasa) – pul mablag'larini o'zida saqlovchi, kredit (qarz, ssuda) beruvchi, pul hisobotlarini, pul chiqarishni (emissiyani), qimmatli qog'ozlar (banknotlar, cheklar, veksellar) chiqarishni amalga oshiruvchi va davlatlar, korxonalar, muassasalar va alohida shaxslar orasida o'zaro to'lovlarni va hisob-kitobni amalga oshirishda vositachi vazifasini bajaruvchi maxsus iqtisodiy institut.

BANNO – o'rta asrlarda imorat quruvchi usta.

BANOKAT, Sharqiya, Shohruhiya – Sirdarèning o'ng sohilida, Ohangaron (Iloq) darèsining Sirdarèga qo'shilish joyidagi karvon yo'li èqasida joylashgan qadimiy shahar xarobasi (I-XVIII asrlar). Tadqiqotlarga ko'ra, dastlab (I a.) uning mudofaa devorlari bo'lmay, atrofdagi darè va jarliklar tabiits mudofaa vazifasini bajargan. Ilk o'rta asrlar(V-VI a.)da burjli mustahkam mudofaa devori bilan o'ralgan. XII-XIII asr boshlarida shahar yanada kengaygan. Mo'g'ullar istilosi davrida Banokat vayron bo'lgan. 1392 yilda Amir Temur Banokatni qayta tiklab, o'g'li Shohrux sharafiga Shohruxiya deb atagan.O'zaro urushlar oqibatida XVIII asr boshlarida vayron bo'lgan.

BARANG'AR, barang'or, burong'or (turkiycha – o'ng) – qadimgi turkmo'g'ul

xalqlari haètida ishlatilgan harbiy-ma'muriy tushuncha. 1) Chingiziylar saltanati barpo etilguniga qadar mo'g'ullar mamlakati o'ng qanot – barang'ar va so'l qanot – juvang'arga taqsimlangan. Chingizxon saltanatida ham bunday bo'linish saqlangan. Jo'ji ulusi ham o'ng va chap qanotlarga bo'lingan. O'ng qanot –Oq O'rda Botu va Shaybon, so'l qanot Ko'k O'rda Jo'jining katta o'g'li O'rdaga tegishli mulklardan iborat bo'lgan; 2) Amir Temur va Temuriylar, o'zbek xonliklari davrida qo'shinning o'ng qanoti.

BARGUSTIVON – qadimda jangovor otlar ustiga èpiladigan èpinchiq, himoya vositasi.

BARID – 1) Chopar, xat eltuvchi, pochta. Somoniylar davlat boshqaruvi tizimida barid devoni mavjud bo'lib, u maktubot va axborot, ya'ni pochta vazirligi hisoblangan; 2) XIV-XVI asrlarda O'rta Osiè xalqlarida keng qo'llanilgan masofa o'lchov birligi bo'lib, ikki farsah, ya'ni taxminan 12 km. Ga teng yo'l bo'lgan.

BARIMTA, baranta – ko'chmanchi qabilalarda bir urug'ga boshqa bir urug' tomonidan yetkazilgan zararni to'lashga èki tahqir qilingan tomonning izzat-nafsini qondirish maqsadida aybdor urug'ga tegishli mol-mulkni olib ketish èki bosib olish odati.

BAQTRA – qadimgi shahar. Baqtriyaning markazi, Afg'onistondagi

Vazirobod (Balx) shahri yaqinida joylashgan. Miloddan avvalgi I ming yillik o'rtalaridan ma'lum. Rivoyatlarga ko'ra, zardushtiylik tarqalgan joy, keyinchalik kushonlar saltanati davrida Markaziy Osièda buddizmning yirik markazlaridan biri bo'lgan.

BAQTRIYA – geografik hudud. Qadimgi Baqtriyaga hozirgi Janubiy O'zbekiston (Surxondarè), Janubiy-G'arbiy Tojikiston va Shimoliy Afg'oniston yerlari kirgan. Baqtriya Eroncha Boxtar so'zidan kelib chiqqan bo'lib, quèsh chiqadigan o'lkal demakdir. Mazkur hudud qadimgi yunon muarrixlari asarlarida Baqtriana, Baqtriya deb atalgan. Ilk o'rta asrlar davriga kelib qadimgi Baqtriya yerlarida ko'chmanchi turkiy qabila – toxarlar keng èyilishi munosabati bilan Tohariston deb yuritilgan.

BAQTRIYA YOZUVI – miloddan avvalgi IV asr oxirigacha qadimgi Baqtriya hududlarida oromiy èzuvi ishlatib kelingan. Keyin Baqtriyada mahkama tili va èzuvi yunoncha bo'lgan. Keyin miloddan avvalgi III-II asrlar chegarasida oromiy va qadimgi yunon alifbosiga asoslanib Baqtriya èzuvi ishlab chiqiladi. Bizgacha yuzdan ortiq baqtriya èzuvi na'munalari va so'zlari yetib kelgan. Baqtriya èzuvi topilmalari asosan miloddan avvalgi I asr va milodiy I asrlarga taalluqli bo'lib, baqtriya tili va èzuvi uncha yaxshi o'rganilmagan.

BAQQOL (arab. – ko'katfurush, sabzavotfurush, g'allafurush) – o'rta asrlarda

bozor, guzar va mahallalardagi do'konchalarda mayda-chuyda ro'zg'or mollari,

kundalik yegulik oziq-ovqat maxsulotlarini sotuvchi mayda savdogar.

BEGOR – O'rta Osièda o'rta asrlarda mavjud bo'lgan majburiy ishlab berish majburiyati bo'lib, mehnatkash xalq xon va mahalliy hukmdorlar tarafidan davlat va feodallarning turli qurilishlarida tekinga 12 kunlik ishlab berish majburiyati (hashar). Begor O'rta Osiè va Eronda VIII asrdan, Hindiston va Afg'onistonda esa X asrdan mavjud. Begor majburiyati XVIII-XIX asrlarda ham bo'lgan. Begorni o'rta asr yevropasidagi barshchinaga qièslash mumkin.

BEKLARBEGI – yuqori ma'muriy unvon va lavozim; viloyat va katta shahar hokimlari. Bu lavozim O'rta Osiè, Kichik Osiè va Zakavkazye turkiy xalqlarida XIX asr oxirigacha saqlangan. Beklarbегining asosiy vazifasi soliq va majburiyatlarni o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash, hukmdor farmonlarini amalga oshirish edi. Beklarbegi o'z qo'l ostidagi viloyat (beklarbegilik)larda o'ziga bo'ysunuvchi alohida vazir, shayxulislom, sadr kabi mansabdorlarga ega bo'lgan.

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASI (BXSR) – Buxoro Amirligida amir hokimiyati ag'darilgach 1920 yil 2-sentyabrda Bol'sheviklar andozasida tashkil etilgan Respublika. 1921 yil sentyabr oyida BXSR Konstitutsiyasi qabul qilindi. BXSRda keng ijtimoiy-iqtisodiy va sièsiy islohotlar amalga oshirila boshlandi.

BUXORO XONLIGI – Temuriylar davlatining inqirozidan boshlab

Vatanimiz tarixining Xonliklar davri boshlandi. Buxoro xonligi rasman 1510 yildan 1920 yilgacha mavjud bo'ldi. Buxoro xonligida uchta sulola hukmronlik qildi. Bular: Shayboniylar sulolasi (1510-1601), Ashtarxoniylar sulolasi (1601-1753) va Mang'itlar sulolasi (1753-1920). Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolasidan chiqqan hukmdorlar nasl-nasabi jihatidan Chingizxon (1151-1227) ning uzoq avlodlari hisoblanardilar. Shuning uchun ham ular —xon unvoni bilan yuritilganlar.

BUYuK IPAK YO'LI – G'arb bilan Sharqni bir necha asr mobaynida bir biriga bog'lab kelgan yo'llardan biri bo'lib, bu yo'l fanga 1877 yilda nemis olimi K.Rixtgofen tomonidan shunday nom bilan kiritildi.

Baqtriya — tarixiy-geografik hudud. Kadimgi Baqtriyaga hozirgi Janubiy O'zbekiston (Surxondarè), Janubiy-G'arbiy Tojikiston va Shimoliy

Afg'oniston yerlari kirgan, Baqtriya eroncha "boxtar" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "quèsh chiqadigan o'lka" demaقدir.

Baqqol (ar. — oziq-ovqat mollari, sabzavot sotuvchi) -o'rta asrlarda bozor, guzar va mahallalardagi do'konchalarda mayda-chuyda ro'zg'or mollari, kundalik yegulik oziq-ovqa mahsulotlarini sotuvchi mayda savdogar.

Begor (f. — majburiy va bepul xizmat) — o'rta asrlard O'rta Osièda mavjud bo'lgan majburiy ishlab berish majburiyati bo'lib, xalqning xon va mahalliy hukmdorlar tarafidan belgilangan turli qurilishlarida 12 kunlik, tekinga ishlab berish majburiyati (hashar).

Beklarbegi — yuqori ma'muriy unvon va lavozim, viloyat va katta shahar hokimlari. Bu lavozim O'rta Osiè, Kichik Osiè va Zakavkazye turkiy xalqlarida XIX asr oxirigacha saqlangan. Beklarbegining asosiy vazifasi soliq va majburiyatlarni o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash hukmdor farmonlarini amalga oshirish edi. Beklarbegi qo'l ostidagi viloyat (beklarbegilik)larda o'ziga bo'ysunuvchi alohida vazir, shayxulislom, sadr kabi mansabdrlarga ega bo'lgan.

Buxoroi sharif (Sharofatli Buxoro) — qadimgi Buxoroning keng tarqalgan nomlaridan biri. O'rta asrlarda jahondagi 7 shahar: Makka, Madina, Quddus, Buxoro, Bog'dod, Damashq, Mozori Sharifga diniy markaz sifatida shuxrai qozonganligi uchun "Sharif" unvoni berilgan.

VASSAL – Ilk o'rta asrlarda G'arbiy Yevropada xo'jayin(сеньор, feodal)ga qaram bo'lgan xizmatkor (dehqon); XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida bir davlat tomonidan ikkinchi davlatni sièsiy jihatdan o'ziga to'la qaram qilib olib, u yerda o'z sièsatini yurgizish vassallik deb atalgan.

VAQF (arab. – to'xtash, pauza) – o'rta asrlarda masjid, mozor, xanaqo, madrasa va maqbaralar uchun ajratilgan yerlar.

VAQFI-DAHyaK – Davlat hazinasi uchun soliq undiriladigan vaqf yerlari

VAQFI-HOLIS – soliqlardan ozod qilingan vaqf yerlari

VAHDONIYA^T (arab. – yakkalik, yagonalik) – Ollohning yakka-yagonaligini tanish va e'tirof etish. Vahdoniyat islomning asosiy g'oyasi hisoblanadi.

VERNIY – hozirgi Olmaota shahri. Turkiston General Gubernatorligiga qarashli Yettisuv viloyatining markazi bo'lgan.

VETO (lot. veto – ta'qiqalayman) – davlat huquqida davlat hokimiyatining biror organi tomonidan qabul qilingan qarorning uning boshqa bir organi (davlat boshlig'i) tomonidan bekor qilinishi.

VIDEVDAT - Avesto kitobining bizgacha saqlanib qolgan qismi bo'lib, Videvdat kitobi —Avestoning birmuncha èsh, lekin to'liq saqlangan kitobidir. U 22 bobdan iborat bo'lib, unda —devlarga qarshi kurash qoidalari haqida gap boradi.

VOLIY (arab. – hokim, noib) – o'rta asrlarda Sharq mamlakatlarida viloyat hokimi (noibi). Voliylar xon èki podshoh tomonidan tayinlanib, viloyatning mutlaq hokimi hisoblangan.

Vag'n, fat, bat — "Avesto"da ibodatxona nomi. X-XI asrlardagi ko'pgina tarixchilarning asarlarida So'g'ddagi qishloqlar nomida "fag'n" ("bag'n", "vag'n") qo'shimchasi borligi kuzatiladi. Ibodatxona rahbari (kohini) -"vag'npat" deb atalgan.

Vadoriy — o'rta asrlarda Samarqand yaqinidagi Vad qishlog'ida to'qilgan pishiq, sariq rangdagi mashhur mato. Vadoriy qimmatbaho va ko'rkam bo'lganligi sababli undan tikilgan kiyimlarni Xuroson noiblari, oliy martabali vazirlar va qozilar kiyib yurishgan.

Vazir (ar. — yuk ko'taruvchi) — o'rta asrlarda Yaqin Sharq v O'rta Sharq davlatlarida, shu jumladan O'rta Osiè davlatlarida hukumat idorasi èki kengashi (devon) boshlig'i. Arab xalifaligida birinchi bo'lib vazir lavozimini xalifa al Mansur (754-775) joriy etgan.

Vaysa — "Avesto" da biron-bir urug' xizmatkori, huquqi chegaralangan urug' a'zosiga nisbatan ishlatilgan tushuncha.

GANDIMIYO^N SHARTNOMASI – Xiva xonligi bilan Chor Rossiyasi o'rtasida 1873 yil 23 avgustda imzolangan shartnoma.

GANChKOR – ganch (alebastr) bilan bino èki narsa buyumlarga bezak beruvchi xunarmand usta.

GEGEMONIYA (yunon. hegemonia – hukmronlik, ustunlik) – jamiyat va davlat boshqaruvida, shuningdek xalqaro munosabatlarda biron bir sièsiy kuch èki ijtimoiy guruhning ustunligi va rahbarligini anglatuvchi sièsiy tushuncha.

GENERAL-GUBERNATOR – Rossiya Imperiyasi (1721-1917)da mahalliy ma'muriyatning 1703-1917 yillardagi oliy mansabi; fuqarolik va harbiy hokimiyatga ega bo'lgan.

"Mustaqillik deklaratsiyasi" — O'zbekiston. Respublikasining Davlat mustaqilligi haqidagi dastlabki huquqiy hujjatlardan biri. "Mustaqillik

deklaratsiyasi" 1990 yil 20 iyunda O'zbekiston Oliy kengashining II sessiyasida qabul qilingan bo'lib, 12 banddan iborat ushbu tarixiy hujjatda o'zbek xalqining davlat qurilishi tarixi, tajribasi, har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi asosida davlat

mustaqilligi ilk bor e'lon qilingan edi.

"Mustaqillik" ordeni — O'zbekiston Respublikasining yuksak mukofotlaridan biri. Bu orden bilan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari mustaqil huquqiy davlat barpo qilish va uni mustahkamlashga, respublikada tinchlik va taraqqiëtni ta'minlashga qo'shgan ulkan hissalar uchun mukofotlanadalar.

DAVATDOR (arab. davat – siëhdon) – sultonlikda èzuv qurollarini tashuvchi odam. Hukmdorning èzuv-chizuv asboblari shay bo'lishi va saqlanishi uchun javobgar shaxs.

DAVLAT TUZILISHI SHAKLI – konstitutsiyaviy huquq nazariyasida davlat èki ittifoqni tashkil etuvchi davlatlarni hududiy tashkil qilish usuli. Davlat tuzilishi shaklining ikki xil farqlanadi: federatsiya va unitar davlat.

IXROJOT – Buxoro xonligi (Shayboniylar) davrida davlat muassasalari, qo'shin va xon xonadoni xarajatlarini qoplash uchun to'lanadigan soliq.

IXSHIDLAR – ilk o'rta asrlarda (V-VIII a.) Sug'd va Farg'ona hukmdorlari unvoni.

KADIVAR – O'rta asrlarda qishloq zirotkor jamoasining feodal dehqonlarga qaram bo'lib qolgan, yersiz, qullik asoratiga tushirilgan qismi.

KADXUDO – qishloq va shahar oqsoqoli.

KASHKUL, kachkul, satil – mis idish, odatda, masalliq saqlanadi.

Chuqur, qopqoqli, dastali bo'ladi. Sirti turli xil naqshlar bilan bezatiladi.

KASHOVARZ (fors. – ekinzor, dehqon) – ilk o'rta asrlarda Xuroson va Movarounnahrda oddiy, erkin dehqonlar.

MUBOSHIR (arab. – ish yurituvchi) – biror ishga boshchilik qiluvchi, boshqaruvchi, boshliq.

NOZIR (arab. – nazoratchi) – O'rta Osië xonliklarida saroy ta'minoti va uning xarj qilinishini nazorat qilib turuvchi mansabdor;

OZOD – ilk o'rta asrlarda Sug'd mulkdor zodagonlari tabaqasi.

PESHKASH, pishkash (fors. – tuhfa, in'om) – o'rta asrlarda mahalliy hokimlar, badavlat shaxslar tomonidan xonlar, sultonlar va oliy darajadagi mansabdor shaxslarga tortiq qilinadigan sovg'a. Peshkash qimmatbaho zebuziynat, asbob-anjom, mato, kiyim-kechak, ba'zan arg'umoq otlar, kitob va qullardan iborat bo'lgan.

SALG'UT – Xiva xonligidagi asosiy soliq turi – yer solig'i.

SATRAP (qad.fors. – hshatrapavan – viloyat hazinachisi) – qadimda va ilk oʻrta asrlarda Erondagi viloyat (satrapiya) boshligʻi. Satraplar odatda forslardan tayinlangan. Satrap satrapiyaning oliy sudʼyasi vazifasini ham oʻtagan. U kumush va mis tanga, chaqa pullar zarb etish huquqiga ega boʻlgan.

TASHTXONA – Oʻrta asrlarda podshohlar saroyida idish-tovoq va boshqa mehmondorchilik anjomlari saqlanadigan xona.

TAQVIM – sayèralarning holati va harakatini koʻrsatuvchi maxsus jadval,kalendarъ.

TUGʻRO (turkiycha) – Sharq mamlakatlarida podshoh va xonlarning farmonlari boshida ularning unvoni – nom va amallarini koʻrsatuvchi maxsus bezakli èzuv, ramziy belgi, sarlavha oʻrnidagi soʻz, jumlaning bezak sifatida èzilishi.

FULUS – mayda mis chaqa.

XANDAQ – qalʼa tevaragiga qazilgan va suv toʻlatilgan zovur; maxsus mudofaa inshooti.

“XANChAMANA” –Avestol kitobiga koʻra ezgulik xudosi Axuramazda yaratgan mamlakatlarda oqsoqollar kengashi.

XARVOR – bir eshak koʻtarishi mumkin boʻlgan yuk; taxminan 103-150 kg atrofida boʻlgan.

ChIBIK PULI – Xiva xonligida ommaviy ishlarda qatnashishdan ozod etilgani uchun toʻlanadigan haq.

ShINAK – shahar, qalʼa, qoʻrgʻon kabi mudofaa inshootlari devoridan dushmani kuzatish, undan saqlanish va hujumni qaytarish maqsadida oʻq otish uchun devorning maxsus tuynukchasi, pana joy.

ShIXNA – Buxoro xonligida mirshablarning ikkinchi bir nomi.

ShULEN – moʻgʻullar hukmronligi davrida davlat hazinasi uchun undiriladigan oziq-ovqat soligʻi. Shulen har bir podadan ikki yashar qoʻy, qimiz uchun har ming otdan bir biya hisobida olingan.

ShURAT – Somoniylar davlatida davlat boshligʻi amir tomonidan oʻzini himoya qilish uchun turk gʻulomlaridan tashkil etilgan maxsus saroy gvardiyasi.

ERSHI – miloddan avvalgi III milodiy II asrlarda mavjud boʻlgan Dovon (Fargʻona) davlati poytaxtining xitoy manbalaridagi nomi.

YaNICHARLAR (turkcha – yangi qoʻshin) – Usmonli Turk imeriyasida (1299-

1922) davlat xazinasidan maosh olib turgan muntazam pièda qoʻshinlar.

KEYS

Modulni ukitishdagi poydalanadigan interaktiv taʼlim metodlari

Talabalarga yoʻriqnoma

Ish bosqichlari Maslahatlar va tavsiyanomalar

1. Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishish Avvalo keys bilan tanishish. "O'zbekistonning o'z istiqlol taraqqiyot yo'li" haqida tushuncha hosil qilish uchun bor bo'lgan butun axborotni diqqat bilan o'qib chiqish lozim. O'qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang

2. Berilgan vaziyat bilan tanishish Ma'lumotlarni yana bir marotaba diqqat bilan o'qib chiqing. Siz uchun muhim bo'lgan satrlarni belgilang. Bir abzatsdan ikkinchi abzatsga o'tishdan oldin, uni ikki uch marotaba o'qib mazmuniga kirib boramiz. Keysdagi muhim fikrlarni qalam yordamida ostini chizib qo'ying. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatingizni jalb qiling. Ushbu muammoli vaziyatni yechishda o'quvchi Prezident I.A.Karimovning "O'zbekiston o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li" va "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" asarlaridan foydalanishi tavsiya etiladi.

3. Muammoli vaziyatni tahlil qilish Asosiy muammo va kichik muammolarga diqqatingizni jalb qiling.

Asosiy muammo: "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'liga erishish omillari"

Quyidagi savollarga javob berishga harakat qiling.

1. Iqtisodiyotda mavjud bo'lgan muammolar turini ayting?

2. O'zbekistonning o'ziga xos iqtisodiy taraqqiyot yo'lining ishlab chiqishda nimalar asos bo'lganligi haqida fikr yuriting.

3. Muammolarni yechimining borishini aniqlang. Asosiy muammo nimaga qaratilganini aniqlang. Muammoning asosiy mazmunini ajratib oling. Muammoli vaziyatni tahlil qilish - ob'ektning holatini aniqlang, asosiy qirralariga e'tibor qarating, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qiling.

4. Muammoli vaziyatni yechish usul va vositalarini tanlash hamda asoslash

Ushbu vaziyatdan chiqib ketish harakatlarni izlab topish maqsadida quyida taqdim etilgan "Muammoli vaziyat" jadvalini to'ldirishga kirishing. Muammoni yechish uchun barcha vaziyatlarni ko'rib chiqing, muqobil vaziyatni yarating. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab oling, muammoning aniq yechimini toping. Jadvalni to'ldiring. Keys bilan ishlash natijalarini yozma shaklda ilova eting

Keys bilan ishlash natijalari yozma shaklda ilova etiladi

Keys - stadi uchun yozma ish talablari:

Ish A4 standartdagi varaqning bir tomonida (2-varaqdan oshmagan holda) tezis shaklida yozilishi kerak.

Yozma ishni jihozlash tartibi:

birinchi betda, o'ng tomonda o'quvchi ismi, sharifi va guruhini yozishi kerak;

varaqning markazida keysning mavzusi yoziladi, keyin esa keys bilan ishlash natijalari tezis shaklida yoziladi.

Keysda vaziyat tavsifi va axborot ta'minoti har xil hajmda bo'lishi (bir varaqdan bir necha yuz varaqqacha), tahlil etish uchun taklif etilayotgan vaziyatlar tavsifida detallashtirish darajasi ham turlicha bo'lishi, axborot ko'pligi darajasi ham o'zgarishi mumkin bo'lgan - tahlilga aloqasi bo'lmagan ma'lumotlar ham bo'lishi mumkin. Amaliy vaziyatni tahlil qilish vaqtida:

-taklif etilayotgan axborotlarni ko'rib chiqishda adashmang, ular orasida eng zarurini belgilang;

-vaziyatni tor istiqbolda ko'rib chiqmang: muammo birdaniga kichiklashib yoki umuman g'oyib bo'lishi mumkin;

-harakatlar rejasini vaziyatning tahlili tugallangan va muammo aniqlangandan so'ng shakllantiring.

Keys bilan ishlash jarayonini baholash mezonlari va ko'rsatkichlari (mustaqil auditoriyada va auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun) Auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

Auditoriyada bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

O'quvchilar ro'yxati Asosiy muammo ajratib olinib, tadqiqot ob'ekti aniqlangan mak. 6 b. Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari aniq ko'rsatilgan mak. 4 b. Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari aniq ko'rsatilgan mak. 10 b. Jami mak. 20 b.

Guruhlar ro'yxati	Guruh faol mak. 1 b.	Ma'lumotlar taqdim etildi mak. 4 b.	Javoblar to'liq ko'rgazmali mak. 5 b.	va aniq berildi b.	Jami mak. 10
-------------------	----------------------	-------------------------------------	---------------------------------------	--------------------	--------------

1

2

3

Keysning ta'lim amaliyotiga joriy etilishi va tarix darslarini o'qitish jarayonida keyslarni ishlab chiqish.

O'quv-uslubiy hujjatlar

O'zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan strategiya asoslari

■ Respublikaning ajoyib tabiiy iqlim sharoitlaridan samarali foydalanish;

■ Erlarning irrigatsion va meliorativ holatini yaxshilash masalalariga e'tiborni kuchaytirish;

- O'zbekistonning gaz kondensanti, ko'mirga bo'lgan talab-ehtiyojini to'la- to'kis ta'minlash;

- respublikaning eng katta boyligi bo'lgan uning mehnatsevar xalqi uchun keng imkoniyatlar yaratish

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish borasidagi vazifalar

- respublikaga Markaz tomonidan zo'rlab qabul qildirilgan paxta yakka hokimligiga qarshi izchillik bilan ko'rash olib borish;

- paxta xomashyosini respublika ichida qayta ishlashni yo'lga qo'yish (2200 so'm/ga =18-20 ming so'm/ga, ya'ni o'n barobar ko'p daromad hamda qariyb 100 xilga yaqin mahsulot olinishi mumkin);

- paxta homashyosidan samarali foydalanish (hatto, g'o'zapoya sharoitidan to'g'ri foydalanib, amaldagi daromad hajmini 3-5 barobar ko'paytirish mumkin);

- paxtachilikda almashlab ekishni joriy etishga asoslangan ilmiy yo'ldan borish;

- aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun oziq-ovqat kompleksini ustun darajada rivojlantirish;

- qayta ishlash sanoati korxonalari qurilishini jadallashtirish

Aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha amalgam oshirilgan tadbirlar

- ishlayotgan bir oyda 600 000 so'mdan, ishsiz nafaqa oladiganlarga 650 000 so'mdan to'landi;

- bolali oilalar uchun mavjud nafaqalar miqdori salkam 2 barobar oshdi;

- bola tug'ilganda bir marta beriladigan nafaqa 550 000 so'mga, ishlayotgan onalarga bolalariga qarash uchun beriladigan nafaqa esa 700 000 so'mdan 1100 000 so'mgacha ko'paydi;

- balog'atga yetmagan bolalari bo'lgan oilalarga ham pul yordami belgilandi;

- talabalarga beriladigan o'quv stipendiyalari, ularning oilaviy ahvoli va darslarni o'zlashtirishiga qarab, 1200 000 so'mdan 2100 000 so'mgacha belgilab berildi;

o'rta hisobda uch kishidan iborat oila 2500 000 so'm, olti kishilik oila 400 000 so'm, to'qqiz kishilik oila esa 600 000 so'mdan ko'proq qo'shimcha mablag' olish imkoniga ega bo'ldi;

TALABA TOMONIDAN KEYSNI YeChISH VA TAHLIL QILISH VARIANTI

Keysdagi asosiy muammo: "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'liga erishish omillari"

Muammoli vaziyatni yechish yo'llari

1. Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishamiz.

Avvalo, keys bilan tanishib chiqamiz. "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'liga erishish omillari" haqida tushuncha hosil qilish uchun bor bo'lgan butun axborotni diqqat bilan o'qib chiqamiz. Muammoni yechish darajasini aniqlaymiz.

Tanlangan mavzu bo'yicha "O'zbekistonning o'z taraqqiyot yo'li" buyicha yangi yo'lni tanlash zarurati va milliy taraqqiyotning "O'zbek modeli" to'g'risida ma'lumot berish orqali yoshlarda Vatanga muhabbat, milliy g'oya kabi his-tuyg'ularini shakllantirish, yurtga sadoqat, xizmat qilish va ayniqsa, kelajakka ishonch ruhida tarbiyalash nazarda tutiladi.

2. Berilgan vaziyat bilan tanishamiz.

Ma'lumotlarni yana diqqat bilan o'qib chiqib, biz uchun muhim bo'lgan satrlarni tagiga chizib olamiz. Bir abzatsdan ikkinchi abzatsga o'tishdan oldin, uni ikki uch marotaba o'qib mazmuniga kirib boramiz. Keysdagi muhim fikrlarni qalam yordamida ostini chizib qo'yamiz. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatimizni jalb qilamiz:

- o'zbek modeli; -davlatning rejali rivojlanishi;
- bozor iqtisodiyoti -shok terapiyasi;
- taraqqiyot yo'li; -regress;
- milliy boylik; -qashshoqlik;
- mulkchilik shakllari; -davlat mulkchiligi;
- evolyutsion rivojlanish; -inqilobiy sakrash.

3. Muammoli vaziyatning tahlili.

Muammoli vaziyatni yechimini topishga harakat qilamiz. Iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi Prezident I.A.Karimov asaridagi asosiy g'oyalarni aniqlaymiz.

1. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish muammolari va ularning hal etilishi.

2. Investitsiya va tarkibiy siyosat.

3. Aholi ijtimoiy himoyasining aniq va ta'sirchan mexanizmlari.

4. Qo'shma korxonalar tashkil etish ishini faollashtirish.

Mazkur holatda qabul qilinishi mumkin bo'lgan muammoning barcha yechimlarini topamiz:

"Muammoli vaziyat" jadvalini to'ldiring

Iqtisodiyotda mavjud bo'lgan muammolar turi O'zbekistonning o'ziga xos iqtisodiy taraqqiyot yo'lining ishlab chiqishda nimalar asos bo'ldi
Muammolarning yechimini borishi

Bozor munosabatlari mexanizmining yaratilmaganligi, iqtisodiy hayotning normal emasligi, iqtisodiy erkinlik yo'q va korxonalar yo'q mavjud korxonalar talabga javob bermasligi. Respublikaning qulay geografik-siyosiy imkoniyatga ega

ekanligi, tabiiy xomashyoga boyligi, moddiy va ma'naviy hamda ishlab chiqarish potentsiali va kadrlar qudratiga egaligi. Milliy boylikni ko'payishini ta'minlaydigan barqaror iqtisodiyot barpo etish, bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyillariga amal qilish, mulk egalarini huquqini ta'minlash.

4. O'tkazilgan tahlillar va natijalar

Muammoli vaziyatni tahlil qilish - ob'ektning holati aniqlangandan so'ng, muammoning asosiy qirralariga e'tibor qaratib, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qilishga harakat qilamiz. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab olib, "T - sxema" jadvalini to'ldiramiz.

Mustabid davrda iqtisodiyotdagi salbiy holatlar va xatoliklar nimadan iborat edi? Mustaqillik davrida bozor iqtisodiyotiga o'tgach iqtisodagi ijobiy tomonlarni aniqlang?

- Xalq iste'moli uchun tovarlarning taqchilligi;
- Xususiyl tadbirkorlik qonun yo'li bilan bo'g'ilgan edi;
- Raqobat yo'q edi;
- Xalq xo'jaligida sonlar ketidan quvish bor edi;
- Xususiyl mulkchilik yo'q edi;
- Xalqaro iqtisodiy hamkorlik markazga bo'ysundirilgan edi;
- Tabiiyl resurslardan nooqilona foydalanildi;
- Ishlab chiqarishda asbob uskunalarda modernizatsiya yo'q edi. • Xalq iste'moli uchun tovarlar ishlab chiqildi;
- Xususiyl tadbirkorlikka yo'l ochildi;
- Xalq xo'jaligida raqobatbardosh tovarlar ko'paydi;
- Xorijiy sarmoyalar kiritildi;
- Xususiyl mulkchilikka keng yo'l ochildi;
- Xalqaro iqtisodiy hamkorlik kengaydi va xorijiy sarmoyalar kirib keldi;
- Tabiiyl resurslardan oqilona foydalanildi;
- Ishlab chiqarishga zamonaviyl texnologiyalarning kiritilishi

Yakuniyl xulosa

Mustaqillik ruhida yangicha fikrlaydigan fozil, ma'naviy barkamol va komil inson, eng avvalo, fuqarolik burchini a'lo darajada his etaditgan shaxs bo'lishi darkor. Sodda qilib aytganda, har bir o'zbekistonlik fuqaro O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'lidagi iqtisodiy masalalarini bilishi kerak. Barkamol va komil inson, har birimiz: "Shu davlat, shu jamiyat menga nima berdi?" deb emas, balki: "Men o'zim Vatanimga, elu yurtimga nima berdim?" deb o'ylashimiz va har dam shu aqida bilan yashashimiz kerak.

O'z-o'zini tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

- 1.Keys texnologiyasi nima?
- 2.Keys texnologiyasi dastlab qaerda qo'llanilgan?

- 3.Keys yechish texnologiyasining qanday bosqichlari bor?
- 4.O'quv keyslarini tashkil etishdan ko'zlangan maqsad?
- 5.Keyslardan foydalanishning qanday usullari mavjud?
- 6.Keys muhokamasi tartibi qanday?
- 7.Keys muhokamasida e'tiborni nimalarga qaratish tavsiya etiladi?
- 8.Keys usulidan foydalanib biror bir mavzu yuzasidan muommoni hal eting?

Test topshiriqlari.

1. Temuriylar davlati inqirozi qachondan kuchaydi?
  - A) Shohrux Mirzo vafotidan so'ng
  - B) Mirzo Ulug'bek vafotidan so'ng
  - V) XV asr o'rtalarida
  - G) A va V
  - D) A, B, V.
2. Temuriylar davlati inqiroziga nimalar sabab bo'ldi?
  - A) Shahzodalarning o'zaro kelisha olmaganligi
  - B) Toj-taxt uchun kurash
  - V) Urug'-aymoqchilik, mahalliychilik
  - G) A, B, V
  - D) A va B.
3. Nima uchun Abu Said Mirzo o'z davlatini saqlab qola olmadi?
  - A) Mamlakatdagi siyosiy tarqoqlikni tugata olmadi
  - B) Xurosonda Husayn Boyqaro Hirot taxti uchun kurashdi
  - V) Oqquyunli Turkmanlar Abu Saidga qarshi edi
  - G) A, B, V
  - D) Faqat B.
4. Temuriylar davlatining yemirilishi...
  - A) Xurosonni Movaraunnahrdan batamom ajralishiga olib keldi
  - B) Mamlakatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni kuchaytirdi
  - V) Iqtisodiy va madaniy-ma'naviy hayot orqaga ketdi
  - G) Xalq turmushi og'irlashib, soliqlar ko'paydi.
  - D) Javoblar to'g'ri.
5. Oxirgi yirik Temuriy davlat arbobi kim edi?
  - A) Shohruh Mirzo
  - B) Husayn Boyqaro
  - V) Mirzo Ulug'bek
  - G) Abulqosim Bobur
  - D) Alisher Navoiy.
6. Dashti Qipchoq xududi. Bu...

A) Balxash ko'li va Sirdaryo quyi oqimidan Dnepr quyi oqimlarigacha bo'lgan yerlar.

B) Kaspiydan Sibirgacha bo'lgan xudud.

V) Hozirgi shimoliy Qozog'iston va janubiy Rossiya yerlari.

G) O'rta Osiyo va Qozog'iston dasht(cho'l)lari.

D) To'g'ri javob yo'q.

7. Qachon Movaraunnahrda Shayboniylar hukmronligi o'rnatildi?

A) 1497 yilda

B) 1501 yilda

V) 1512 yilda

G) 1510 yilda

D) 1497-1512 yillarda

8. Z.M.Bobur qachon, qaerda tug'ilgan?

A) 1483 yilda Farg'onada

B) 1483 yilda Axsikentda

V) 1483 yilda Andijonda

G) 1483 yilda Samarqandda

D) 1483 yilda Xurosonda

9. Xurosonda Bobur va Boburiylar davlatiga qachon asos solindi va qancha yashagan?

A) 1526 yilda, 332 yil

B) 1530 yilda, 327 yil

V) 1526 yilda, 330 yil

G) 1528 yilda, 300 yil

D) 1526-1530 yillarda, 328 yil.

10. Temuriylar va Shayboniylarning farqi nimada?

A) O'troq va ko'chmanchi hayot kechirishida

B) Madaniy hayotning yuqori va pastligi

V) Til va urf odatda

G) A va B

D) A, B, V.

11. Temuriylar va Shayboniylarning yaqinligi nimada edi?

A) Turkiylarga mansublikda

B) Til va din birligida

V) Madaniyat va urf odat birligida

G) A va B

D) A, B, V.

12. SHayboniylar davlat boshqaruvida qanday asosiy tizimlar bor edi?

A) Dunyoviy ishlar

B) Diniy ishlar

- V) Harbiy ishlar
- G) Mahalliy ishlar
- D) A, B, V, G.

13. Shayboniylar o'tkazgan asosiy islohatlarni ko'rsating.

- A) Boshqaruv islohati
- B) Ta'lim va pul islohati
- V) Yer-suv islohati
- G) Madaniy-ma'rifiy islohat
- D) Javoblar to'g'ri.

14. Shayboniylar davrida yerga egalik qanday ko'rinishlarda bo'lgan?

- A) Mulki Sultoniy
- B) Mulki Xolis
- V) Vaqf yerlari
- G) A, B, V
- D) To'g'ri javob yo'q.

15. Shayboniylar davrida kimlar soliqlardan ozod etilgan?

- A) Yirik mulk egalari
- B) Barcha amaldorlar
- V) Jo'ybor shayxlari
- G) Olimu-ulamolar
- D) Raiyat.

16. Qachondan Movaraunnahrda Ashtarxoniylar hukmronligi boshlandi?

- A) 1601 yildan
- B) 1958 yildan
- V) 1600 yildan
- G) Valimuhammad davrida (1606 y.)
- D) Nodirmuhammad davrida (1642 y.).

17. Qachon Buxoro xonligi tashkil topgan va qachon u amrlik deb e'lon qilingan?

Mos ravishda:

- A) 1533 va 1743 yilda
- B) 1553 va 1753 yilda
- V) 1539 va 1740 yilda
- G) 1545 va 1750 yilda
- D) 1550 va 1747 yilda.

18. Xiva xonligi tashkil topgan yilni ko'rsating.

- A) 1500 yil
- B) 1509 yil
- V) 1511 yil
- G) 1513 yil

D) 1515 yil.

19. Xiva xonligining tashkil topishi sabablari...

A) Xivaning Movaraunnahrdan suvsiz cho'l, qum va sahrolar bilan ajralganligi

B) Shayboniyxonning o'limi

V) Elbarsxonning Xiva taxtiga kelishi

G) Axolining Shoh Ismoil noiblariga qarshi chiqishi

D) A, B, V, G.

20. Qo'qon xonligi qachon tashkil topgan va unga kim asos solgan?

A) 1709 yilda Shohruhbiy

B) 1710 yilda Minglar

V) XVIII asr o'rtalarida Rahimbiy

G) A va B

D) A, B, V.

21. Uchchala xonlikda hukmronlik qilgan o'zbek urug'larini ko'rsating?

A) Qo'ng'irotlar, barloslar, minglar

B) Jaloirlar, o'zbeklar, mang'itlar

V) Mang'itlar, qo'ng'irotlar, jaloirlar

G) Naymanlar, qarluqlar, chig'illar

D) Chig'atoylar, xitoylar, yag'molar.

22. Xonliklarda qanday mansab va unvonlar bo'lgan?

A) Qushbegi, devonbegi

B) Otaliq, biy, inoq

V) Amir-ul-ulam, mehtar, beklar begi va hokazo

G) A, B, V

D) B va V.

23. Qaysi xonlikda o'zbek tili davlat va hujjat yuritish tili bo'lgan edi?

A) Qo'qon xonligida

B) Xiva xonligida

V) Buxoro amirligida

G) Qo'qon va Xivada

D) Uchta xonlikda ham.

24. Qaysi amir «Qassob Amir» nomini olgan edi?

A) Amir Haydar

B) Amir Olimxon

V) Amir Nasrulloxon

G) Amir Rahimbiy

D) Amir Ubaydullo.

25. Xonliklarga qanday tashqi xavflar bor edi?

A) Chor Rossiyasidan

- B) Angliyadan
  - V) Erondan
  - G) A va B
  - D) Xitoy tomonidan.
26. Xiva ekspeditsiyasini boshqargan rus knyazi kim edi?
- A) Galisin
  - B) Bekovich-Cherkasskiy
  - V) Miloslavskiy
  - G) Ivan Grozniy
  - D) Hammasi to'g'ri.
27. «Shayboniynoma» asari muallifi kim?
- A) Muhammad Solih
  - B) Sayido Nasafiy
  - V) Sharofitdin Ali Yazdiy
  - G) Mashrab
  - D) Yusuf Qorabog'iy.
28. A.Navoiyning ustozini ko'rsating.
- A) Bedil
  - B) Bobur
  - V) Lutfiy
  - G) Gulxaniy
  - D) Jaloliddin Rumiyy.
29. Sherdor, Tillaqori, Shayboniyxon madrasalari qaysi shaharda qurilgan?
- A) Buxoroda
  - B) Samarqandda
  - V) Xivada
  - G) Qo'qonda
  - D) Toshkentda.
30. Kim «Begunoh amir» nomini olgan edi?
- A) Shohmurod
  - B) Haydar
  - V) Ma'sum
  - G) Umarxon
  - D) Nasrulloxon.
31. Rossiya qachondan O'rta Osiyo xonliklari bilan qiziqqa boshladi?
- A) Ivan Grozniy davridan
  - B) Pyotr I davridan
  - G) A va V
  - D) A, B, V.

32. Rossiya qanday maqsadlarni qo'yib O'rta Osiyo xonliklariga hujum qildi?
- A) Arzon xomashyoga ega bo'lish
  - B) Tashqi bozorga ega bo'lish
  - V) Ortiqcha aholi va ishchilarni ko'chirish
  - G) Muzlamaydigan janubiy dengizlarga chiqish
  - D) Hammasi to'g'ri.
33. O'rta Osiyo xonliklari uchun qaysi davlatlar o'rtasida kurash borgan?
- A) Rossiya-Xitoy
  - B) Rossiya-Eron
  - V) Rossiya-Angliya
  - G) Rossiya-Turkiya
  - D) Hammasi to'g'ri.
34. Chor Rossiyasi birinchi bo'lib qaysi xonlikka hujum boshlagan?
- A) Qo'qonga
  - B) Xivaga
  - V) Buxoroga
  - G) B va V
  - D) A va B.
35. Turkiston tarixida eng fojeali, eng qora kunlar qachondan boshlandi?
- A) 1853 yilda Oqmachit qal'asi olinishi bilan
  - B) 1860 yilda Pishpak (Beshkek) qal'asi olinishi bilan
  - V) 1865 yilda Toshkent olinishi bilan
  - G) 1850 yilda Verniy (Almati) qal'asiga asos solinishi bilan.
  - D) Qo'qon xonligi bosib olingach.
36. Toshkentni bosib olgan general. Bu...
- A) Skobelev
  - B) Verevkin
  - V) SHernyaev
  - G) Abramov
  - D) Fon Kaufman.
37. Toshkent gubernyasi qachon kimni tarkibida tashkil etilgan?
- A) 1865 yilda Orenburg general-gubernatorligi tarkibida
  - B) 1865 yilda Sibir general-gubernatorligi tarkibida
  - V) 1867 yilda Turkiston general-gubernatorligi tarkibida
  - G) 1866 yilda Chor Rossiyasi tarkibida
  - D) Bunday gubernya bo'lmagan.
38. Buxoro amirligi taslim bo'lgan yilni toping.
- A) 1865 yil
  - B) 1867 yil
  - V) 1868 yil

G) 1869 yil

D) 1870 yil.

39. Xiva xonligi qachon taslim bo'lgan?

A) 1868 yil

B) 1870 yil

V) 1873 yil

G) 1875 yil

D) 1876 yil.

40. Qo'qon xonligi tugatilgan yilni ko'rsating.

A) 1870 yil

B) 1872 yil

V) 1874 yil

G) 1876 yil

D) 1878 yil.

41. Turkiston general-gubernatorligi qachon tashkil etilgan?

A) 1865 yil

B) 1866 yil

V) 1867 yil

G) 1868 yil

D) 1869 yil.

42. Turkiston harbiy okrugi tashkil etilgan va tugatilgan yillarni ko'rsating?

A) 1867 va 1917

B) 1868 va 1991

V) 1868 va 1924

G) 1867 va 1991

D) 1870 va 1920.

43. Turkiston general-gubernatorligi tarkibida nechta viloyat bor edi?

A) 3 B) 4 V) 5 G) 6 D) 7

44. «Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom» qachon qabul qilingan?

A) 1867 yilda

B) 1868 yilda

V) 1886 yilda

G) 1874 yilda

D) 1880 yilda.

45. Hozirgi Turkmaniston xududi quyidagi qaysi viloyat tarkibiga kirgan edi?

A) Yettisuv

B) Kaspiy orti

V) Sirdaryo

G) Xorazm

D) Buxoro.

46. Turkiston o'lkasi Chor Rossiyasining qaysi vazirligiga bo'ysundirilgan edi?

A) IIV

B) Harbiy

V) Moliya

G) Tashqi

D) Bevosita podshoga.

47. Turkiston general-gubernatori amalda...

A) Yakka hokim

B) Yarim podsho

V) Bosh prokuror

G) Harbiy okrug qo'mondoni edi

D) Hammasi to'g'ri.

48. Chorizm Turkistonni bosib olganda asosiy e'tiborni iqtisodiyotning qaysi sohalariga qaratdi?

A) Tog'-kon sanoatiga

B) Temir yo'l qurilishiga

V) Qishloq ho'jaligiga

G) Paxtachilik va paxta sanoatiga

D) B va V.

49. Ilk paxta zavodlari qachon, qaerda qurilgan?

A) 1880-1881 yillarda Toshkent, Qo'qon, Kattaqo'rg'onda

B) 1879-1880 yillarda Toshkent, Andijon, Namanganda

V) 1880-1880 yillarda Xiva, Buxoro, Qo'qonda

G) 1874-1879 yillarda Toshkent, Farg'ona, Samarqandda

D) Paxta zavodlari qurilishi 1900 yillarda boshlangan.

50. Turkistonda temir yo'l qurilishi qachon, qaerdan boshlangan?

A) 1880 yilda Kaspiy orti viloyatidan

B) 1880 yilda Turkmanistonning Kranovodsk shahridan

V) 1880 yilda hozirgi Turkmanistonning Turkmanboshi shahridan

G) A, B, V

D) To'g'ri javob yo'q.

51. Temir yo'l qachon Samarqand va Toshkentga yetib kelgan?

Mos ravishda:

A) 1885 va 1887 yilda

B) 1889 va 1899 yilda

V) 1886 va 1895 yilda

G) 1888 va 1898 yilda

D) 1890 va 1900 yilda.

52. Chorizm davrida Turkistonda paxta tayyorlash qanchaga ko'paydi?
- A) 10 barobar ko'payib 25 mingdan 250 ming tonnaga yetdi
  - B) 16 barobar ko'payib 25 mingdan 400 ming tonnaga yetdi
  - V) 21 barobar ko'payib 25 mingdan 532 ming tonnaga yetdi
  - G) Ko'paymadi
  - D) Faqat B.
53. Toshkent-Orenburg temir yo'li qachon ishga tushgan?
- A) 1902 yilda
  - B) 1904 yilda
  - V) 1906 yilda
  - G) 1908 yilda
  - D) 1910 yilda.
54. 1917 yilda Turkiston Rossiyaning paxtaga bo'lgan ehtiyojini necha foizga qondirdi?
- A) 50-55 %
  - B) 55-60 %
  - V) 60-65 %
  - G) 65-70 %
  - D) 70-75 %.
55. Chorizm bosqini yillarida Turkistonda faoliyat ko'rsatgan shoir va yozuvchilarni ko'rsating?
- A) Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar, Zavqiy, Ahmad Donish
  - B) Furqat, Muqimiy, Gulxaniy, Turdi, Mashrab
  - V) Ayniy, Munis, Ogahiy, Lutfiy, Nodira
  - G) Uvaysiy, Aliniyoz, Berdaq, Zavqiy, Avaz O'tar
  - D) Ahmad Donish, Muqimiy, Sayido Nasafiy, SHustiy.
56. 1870 yilda Turkistonda...
- A) Hozirgi A.Navoiy nomidagi kutubxona ochildi
  - B) «Turkiston viloyati gazetasi» nashr etila boshladi
  - V) Toshkentda litografiya ochidi
  - G) A va B
  - D) A, B, V.
57. 1884 yilda Turkistonda...
- A) Birinchi rus-tuzem maktabi ochildi
  - B) Farg'ona viloyati tashkil etildi
  - V) Toshkentda tabiat muzeyi ochildi
  - G) A, B, V
  - D) A va V.
58. Krasnovodsk-Toshkent temir yo'li...
- A) 1695 km

B) 1728 km

V) 1761 km

G) 1825 km

D) 1900 km.

59. Chor Rossiyasi Turkistonni...

A) 20 yilda

B) 25 yilda

V) 30 yilda

G) 35 yilda

D) 40 yilda bosib oldi.

60. Turkistonda paxtachilikni rivojlantirishdan birinchi navbatda...

A) Rus burjuaziyasi

B) Dvoryan-pomestchiklar

V) Sudxo'r moliyachilar manfaatdor edi.

G) A va V

D) A, B, V.

61. Turkiston bosib olingach...

A) O'lkaga madaniyat kirib keldi

B) Boyliklarimiz talon-taroj qilindi

V) O'lka xomashyo bazasi bo'lib qoldi

G) A, B, V

D) B va V.

62. «Oloy malikasi» kim edi?

A) To'maris

B) Qurbonjon dodxo

V) Nodira

G) Uvaysiy

D) Jahon otin.

63. Po'latxon-Mulla Ishoq qo'zg'aloni qachon ko'tarilgan?

A) 1868 yilda

B) 1870 yilda

V) 1873 yilda

G) 1874 yilda

D) 1876 yilda.

64. Yetimxon qo'zg'oloni qachon, qaerda bo'lgan?

A) 1868 yilda Farg'onada

B) 1878 yilda Xo'jandda

V) 1878 yilda O'shda

ASSISMENT TOPSHIRIKLAR

1. O'zbekiston tarixini o'rganishning zarurati, ahamiyati, manbalari va nazariy-metodologik asoslari
2. Vatan tarixini o'rganishning komil insonni tarbiyalashda o'rni va ahamiyati
3. O'zbek xalqining mustaqillik uchun kurashi va uning bosqichlari
4. Ozodlik uchun kurashdagi xalq milliy qahramonlari: To'maris, Shiroq, Spetamen va boshqalar
5. O'zbekiston – insoniyat sivilizasiyasining eng qadimiy o'choqlaridan biri
6. «Buyuk ipak yo'li», uning Turkiston xalqlari tarixida tutgan o'rni
7. O'zbekiston hududida dastlabki davlatlarining paydo bo'lishi. Katta Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona
8. O'zbekiston hududida ilk feodal davlatlarning paydo bo'lishi (Xorazm, Xidariylar, Kidariylar va Eftalitlar davlatlari)
9. Turk xoqonligi. Turkiy xalqlarning tarixdagi o'rni va joylashuvi
10. Markaziy Osiyolik hadisshunos, fikhshunos va tasavvuf allomalarining islom ta'limotini rivojlantirishdagi o'rni va roli
11. «Avesto». Zardushtiylik dini, uning ildizlari, ma'naviy mohiyati
12. Tarixni o'rganishda insonparvarlik, vatanparvarlik, milliy g'urur va milliy istiqlol tamoyillari
13. O'zbekiston hududida shahar madaniyatining paydo bo'lishi, ularning jo'g'rofiy joylashuvi, madaniy-ma'rifiy hayotda tutgan o'rni. (Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Shahrisabz, Qarshi va boshqalar)
14. Dastlabki sivilizasiyaning ma'naviy asoslari. «Avesto»ning 2700 yilligi tantanalari
15. «Lojuvard yo'li», «Shoh yo'li», ularning sharq xalqlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni
16. I. Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asari, uning tarixni holisona o'rganishdagi ahamiyati
17. O'zbek tili va adabiyotining shakllanish bosqichlari
18. Buyuk ipak yo'li ahamiyatining pasayishi sabablari. (XV asrdan boshlab)
19. O'zbekiston hududida milliy davlatchilikning paydo bo'lishi, Qoraxoniylar davlati
20. Kushon davlati, uning vatanimiz xalqlari tarixida tutgan o'rni
21. Markaziy Osiyo hududida islom madaniyatining tarkib topishi. Buyuk hadisshunos olimlar Imom Buxoriy, At Termiziy
22. O'zbek xalqining etnik shakllanish bosqichlari
23. Islom dinining paydo bo'lishi va uning Movarounnahrda yoyilishi
24. Movarounnahrda markazlashgan mustaqil turkiy davlatlarning tashkil topishi, rivojlanishi va tarixda tutgan o'rni.

25. Markaziy Osiyolik buyuk mutaffakkir va allomalarning jahon fani va ma'naviyatidatutgan o'rni.

26. Badiiy adabiyot rivoji. Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy

27. Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Maxmud Tarobiy – xalq milliy qahromonlari

28. Xorazm Ma'mun Akademiyasi – Markaziy Osiyoda ilk ilmiy markaz. Mustaqillik yillarida uning qayta tiklanishi

29. Temur va temuriylar davri madaniy, ma'naviy va ilmiy merosi

30. Mamlakatimizning Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklariga bo'linib ketishi va uning oqibatlari.

31. O'zbek xalqi etnogenezi uchinchi davri. Movarounnahr va Xorazmda «O'zbek» atamasining keng qo'llanila boshlanishi

32. Arab istilochilariga qarshi kurash. Muqanna qo'zg'oloni

33. Chingizxon va Xorazmshohlar davlatlari o'rtasidagi munosabatlar

34. Amir Temurning davlat boshqaruv tizimi

35. Amir Temurning Movarounnahr siyosiy maydoniga kelishi

36. Turkistonning xonliklarga bo'linib ketish sabablari va uning oqibatlari

37. Amir Temur davlatining tashqi siyosati

38. «Amir Temur tuzuklari» va uning milliy davlatchilikni yaratishdagi ahamiyati

39. Amir Temur va uning tarixda tutgan o'rni

40. Mirzo Ulug'bek – buyuk olim va davlat arbobi

41. XVI-XIX asrlarda o'zbek xonliklarida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot

42. Bobur – yirik davlat arbobi, shoir va alloma

43. Alisher Navoiy – shoir, davlat arbobi va alloma

44. Rossiyaning Turkistonga nisbatan istiqlochilik harakati, uning asosiy maqsadlari. (XVI-XIX asrlar)

45. Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi va uning oqibatlari

46. Rossiya mustamlakachilarining tarix, til, madaniyat bobidagi ruslashtirish va ko'chiruvchilik siyosatining oqibatlari. (1865-1917 y)

47. Rossiya istilosiga qarshi yagona Turkiston g'oyasi uchun kurash. Xalq qo'zg'olonlari

48. Xiva va Buxoro xonliklarining qaram bo'lish sabablari, siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy ahvoli

49. Buyuk geografik kashfiyotlar va Buyuk ipak yili ahamiyatining pasayishi. Bugungi kunda uni tiklash harakatlari

50. Turkiston General-gubernatorligi o'lkada g'arbiy ma'muriy boshqaruv tizimi tayanchi ekanligi

51. 1892 yil Toshkent qo'zg'oloni va uning sabab va oqibatlari

52. 1898 yil Andijon qo'zg'oloni uning sabab va oqibatlari
53. 1916 yil Jizzax qo'zg'oloni uning sabab va oqibatlari
54. Jadidlar. Ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlari
55. Rossiyadagi 1917 yil fevral inqilobi va Turkiston xalqlari
56. Oktyabr (1917) yil to'ntarilishi va Turkistonda mustabit Sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning oqibatlari
57. Buxoro amirligi va Xiva xonligining tugatilishi. Milliy-ozodlik harakati. Junaidxon, Ibrohimbek, Anvar poshsho
58. O'zbekistonning SSSR xomashyo bazasiga aylanib qolishi (1924- 1990 yillar) va uning oqibatlari
59. 1924 yilda O'rta Osiyoda o'tkazilgan «milliy davlat chegaralanishi» va uning tarixiy oqibatlari
60. Sovetlar davrida O'zbekistonda o'tkazilgan jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlari
61. Sovetlar davrida O'zbekistonda o'tkazilgan sanoatlashtirish siyosati
62. Er-suv islohati. Ularning oqibatlari (XX asr 20-30 yillar)
63. XX asr 50- yillarida ijodkor o'zbek ziyolilarining (Oybek, Shayhzoda, Shuhrat, Shukrullo va b.) ta'qib etilishi
64. XX asr 30-yillaridagi siyosiy qatag'onlar, ularning O'zbekistondagi og'ir oqibatlari
65. XX asr 20-30 yillarida madaniy inqilobning amalga oshirilishi: milliy ildizlar va qadriyatlarga munosabat
66. Sovet hokimiyati yillarida O'zbekiston madaniyati va san'ati: yutuqlar muammolar
67. Hujum harakati va uning oqibatlari
68. Sovet hokimiyati yillarida O'zbekistonda oliy ta'lim: TTESI ning tashkil topishi va rivojlanishi
69. 1918-1924 yillarda o'zbek davlatchiligi tarixi. (TASSR, BXSr, XXSR)
70. 2-jahon urushi va Turkiston xalqlari
71. XX asr 70-80 yillarida ma'muriy buyruqbozlik tizimining kuchayishi va kommunistik mafkura hukmronligining oqibatlari
72. 1960-1985 yillarda O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-siyosiy hayoti: yutuqlar, hatolar va ziddiyatlar
73. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi: muammolar, yechimlar va ziddiyatlar (1946-1960 yillar)
74. Sovetlar davrida Respublikada ekologik vaziyatning buzilishi. Orol fojeasi
75. O'zbek xalqining ikkinchi jahon urushi ustidan qozonilgan g'alaba qo'shgan hissasi

76. O'zbekiston jangchilarning ikkinchi jahon urushi frontlardagi mislsiz, afsonaviy qahramonliklari
77. Ikkinchi jahon urushi uning xarakteri va mohiyati
78. O'zbekistonda to'qimachilik, yengil va paxta tozalash sanoati taraqqiyoti
- 79.
80. «Paxta ishi», «o'zbeklar ishi» kabi bo'hton va uydirmalarning to'qib chiqarilish oqibatlari va ularning bartaraf qilinishi
81. 2011 yil – “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili”
82. SSSR ning tarqalishi, MDH ning tashkil topishi va unda O'zbekistonning tutgan o'rni
83. Turkiston – umumiy uyimiz g'oyasi va uning ahamiyati
84. Yooshlarning mustaqil O'zbekistonni yangilash va rivojlantirishdagi o'rni va roli.
«Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati
85. Milliy siyosat va millatlararo munosabatlar, uning O'zbekistonda odilona hal etilishi
- 86.
87. O'zbekistonda siyosiy partiyalar va ijtimoiy harakatlarning paydo bo'lishi va faoliyati
88. O'zbek tiliga davlat tili maqomini berilishi-mustaqillik yo'lidagi birinchi muhim qadam
89. O'zbekistonda inson huquqlarini himoya qilish tizimining yaratilishi va rivojlanishi
90. Qoraqalpog'iston Respublikasi: maqomi, hududi, aholisi ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli
91. Toshkent – Islom madaniyati poytaxti
92. O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va uning tarixiy ahamiyati
93. O'zbekiston Respublikasi Davlatmustaqilligi ramzlari, ularning ahamiyati
94. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi – hayotimiz qomusi
95. Turkiston (Qo'qon) muhtoriyati
96. O'zbekistonning SSSR xomashyo bazasiga aylanib qolishi
97. «Istiqlolchilik» – (bosmachilik) harakati. Erk, ozodlik mustaqillik uchun kurash
98. O'zbekistonda paxta tozalash sanoati taraqqiyoti va muammolar
99. O'zbekistonda yengil va to'qimachilik sanoat taraqqiyoti va muammolar
100. O'zbekistonning davlat mo'staqqilligiga erishishi va uning tarixiy ahamiyati
101. Urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda sanoat va qishloq xo'jaligi: muammolar, yechimlar

102. Turkiston -umumiy uyimiz
103. Mustaqil O'zbekiston davlati - xalqimizning tarixiy yutug'idir
104. I.A. Karimov. O'zbekiston kelajagi, poydevori – barkamol avlod tarbiyasi haqida. (KTMD)
105. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishining tarixiy zarurat ekanligi va o'ziga xos xususiyatlari
106. O'zbekiston va Sharq mamlakatlari aloqalari
- 107.
108. Yoqilg'i – energetika mustaqilligi – iqtisodiy mustaqillik omili
109. G'alla mustaqilligi uchun kurash – iqtisodiy mustaqillikga erishishning muhim sharti ekanligi
110. Ijtimoiy siyosiy barqarorlik va millatlararo ahillik – yangi jamiyat qurishning muhim sharti ekanligi
- 111.
112. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi – Oliy vakillik organi: shakllanishi, tarkibi, faoliyati
113. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Quyi – «Qonunchilik palatasi»: shakllanishi, vakolati, vazifalari
- 114.
115. O'zbekistonning xalqaro maydonga chiqishi: BMT, YuNESKO, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlarga kirishi
116. O'zbekiston va MDH mamlakatlari. Ikki va ko'p tomonlama hamkorlik
117. O'zbekiston va Yevropa mamlakatlari hamkorligi
- 118.
119. Mustaqil O'zbekistonning mintaqada va jahonda barqaror tinchlikni ta'minlash sohasidagi faoliyati
120. Terrorizm, uning ildizlari, xavfi, oqibatlari va unga qarshi kurash zarurligi
121. Diniy ekstremizm va islom fundamentalizmi taqdiri. (Vahobiylik, Xizbut-tahrir)
122. Buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilikning mohiyati va xavfi
123. Milliy istiqlol g'oyasi: zarurati, mohiyati, maqsadi, ahamiyati
124. Bugungi kunda dunyoni mafkuraviy jihatdan bo'lib olishga intilishlar, unga qarshi kurash
127. Mustaqillik – ma'naviy tiklanish va yuksalish
128. Globallashuv jarayonlari va ma'naviy tahdidlar
129. O'zbekiston: 20 yil mustaqil taraqqiyot yo'lidan
130. O'zbekiston va SHanxay: hamkorlik tashkiloti munosabatlari

131. O'zbekiston Rossiya munosabatlari yangi bosqichda: strategiya, hamkorlik va ittifoqchilik asoslari

132. Istiqloq yillarida islom dini va ma'naviyatini tubdan o'zgarishi

133.134. Mustaqillik – ma'naviy tiklanish va yuksalish kafolati

135. Ma'naviy tahdid – o'zligimiz va kelajagimizga tahdid ekanligi

BITIRUV ISHLARI UCHUN MAVZULAR

Uzbek davlatchiligi tarixining dolzarb masalalari fani buyicha bitiruv malakaviy ishi mavzulari

1. Ilk temir davridagi iqtisodiy-siyosiy vaziyat va ijtimoiy munosabatlar

2. Qadimgi Xorazmning siyosiy sulolalari va davlatchilikning rivojlanishi

3. Qadimgi Baqtriyaning tashkil topishi, xo'jaligi va savdo.

4. Qadimgi Xorazm va Baqtriya So'g'diyonaning madaniy savdo aloqalari.

5. O'rta Osiyo xalqlari Salavkiylar hukmronligi davrida.

6. Salavkiylar davrida ellin madaniyatining tarqalishi va aralash madaniyatning shakllanishi.

7. Yunon-Baqtriya va So'g'diyona munosabatlari.

8. Yunon-Baqtriya va Parfiya munosabatlari.

9. Arshakiylar davrida Parfiyaning kuchayishi xo'jalik va madaniy hayot.

10. Qang' davlatining ijtimoiy tuzumi, xo'jaligi va shaharlari.

11. Xorazmda ijtimoiy tizimning shakllanishi, dehqonchilik va hunarmandchilik.

12. Kushon saltanatining tashkil topishi va savdo munosabatlari.

13. O'rta Osiyoda ilk yer egaligi munosabatlarining shakllanishi (IV- VII asrlar).

14. Eftaliylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

15. Turk xoqonligining tashkil topishi, xo'jaligi va savdoning rivojlanishi.

16. So'g'dning xo'jaligi va ijtimoiy hayoti.

17. Xorazmning afrig'iy podsholari va Sharqiy Yevropa bilan savdo aloqalari.

18. O'rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi ma'naviy madaniyatdagi o'zgarishlar.

19. Mustaqil davlatlarning vujudga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar.

20. Toxiriylar davrida ijtimoiy hayot.

21. Safforiylar davrida ijtimoiy iqtisodiy hayot.

22. Somoniylar davrida Movaraunnahrda ijtimoiy, iqtisodiy hayot.

23. Qoraxoniylarning davlat boshqaruvi va davrida ijtimoiy hayot.

24. Sirdaryo etaklarida O'g'uz davlatining tashkil topishi.

25. G'aznaviylar va Saljo'qiylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
26. Xorazmshohlar davlatining gullab yashnashi va Movarounnahrda ta'sir doirasining kuchayishi.
27. Chig'atoy ulusi, uning boshqaruv tizimi va ijtimoiy hayoti.
28. Amir Temur va bugungi kun.
29. Temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda siyosiy hayot.
30. Amir Temur va temuriylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot
31. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy yuksalish.
32. Shayboniylar davrida Movarounnahr.
33. Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligi
34. Ashtarxoniylar davrida davlat boshqaruvi va Buxoro xonligining ma'muriy tuzilishi.
35. Buxoro amirligida davlat boshqaruv tizimi va xunarmandchilik va savdo.
36. Qo'qon xonligining davlat boshqaruvi xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo.
37. Xiva xonligining davlat boshqaruv tizimi va ijtimoiy tizimi.
38. Chor Rossiyasining Turkistondagi mustamlaka ma'muriy boshqaruv tizimi va milliy siyosati
39. Chor Rossiyasining Turkistondagi mustamlaka ma'muriy-boshqaruv siyosatining mohiyati.
40. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligi va Xiva xonligida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot.
41. XX asr boshlarida chor Rossiyasining Turkistondagi ijtimoiy -iqtisodiy siyosati
42. Turkiston muhtoriyati - milliy demokratik davlatchilikning dastlabki tajribasi
43. Sovet hukumati iqtisodiy siyosatining mustamlakachilik mohiyati.
44. 1920-1924 yillarda Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.
45. O'rta Osiyoda Milliy hududiy chegaralanish: maqsad va mohiyati.
46. SSSRda boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tuzimining qaror topishi va mustahkamlanishi va okibatlari.
47. O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi e'lon qilinishi va uning olamshumul ahamiyati.
48. Uzbekistonda Milliy davlatchilik poydevorining barpo etilishi
49. O'zbekistonda huquqiy demokratik davlat qurilishi – fuqarolik jamiyatining shakllantirilishi.
50. Mustaqil O'zbekiston davlatining jahon hamjamiyati sari tutgan yo'li va axamiyati.

GLOSSARIY

№	Anglichan tilinde ataliui	Karakalpak tilinde ataliui	Tusindirme	
1	Totalitarian regime	Avtoritar siyasiy rejim	(Lat. au(c)toritas- Xokimiyat, nufuz, etibor, obru) – ommani shaksiy va davlat xokimiyatiga suzsiz itoat kildirish. Davlat boshkaruvidagi avtoritarizm bir kishi (monarx, diktator, doxiy)ning mustavid xokimiyatiga asoslanadi. Odatda avtoritar boshkaruv usuli demokratiya printsirlariga zid xisoblanadi. Unda davlat raxbarining shaxsiy nufuzi,obru etiboriga tauanib xokimiyat yuritiladi.	
2	Archeology	Arxeologiya	(grek sozi) – adamzat jamiyetining otmishtegi tariyxin,tiykarinan arxeologiyalik kazilma natijasida topilgan zatlay madaniyat negizlariga asoslangan tadbirkor ishlari buyicha fan.	
3	Archives	Arxiv	Arxiv xujjetlerdi kabil etadigan,saklaydigan va ularni siesiy,ilimiu,xalk xujalik,sotsial madani y va boshkada maksatlar uchun paudalanadigan xujjatlarni yigadigan makkama	
4	Amudarya	Amudarъya	Urta Osiening eng kata daresi bulib sogasi Avganistanda Xindikush togining januvlaridan boshlanadigan darъe.	
5	Baraqtam	Baraktam	Taxtakupir	poelkasidan 120 km oralikdashimoliy sharkiy xududda joylashgan, IV- V asrlardagi maxar korabakonasidan da uning atrapidagi miloddan avvalgi III-I minginchi yillaridagi makonlardan iborat.
6	Genealogy	Geniyalogiya	Ayrim	dinastiyalarning,malum uruglarning tarixini va ularning bir-biri bilan alokalarini urganadigan tarix faninning kusimcha bulimii
7	Esen Esen	Ustirtning	Barsakelmas	oypatining jagasida joylashgan neolit(ashel) davridagi odamlarning kremen toshidan kurollarni ishlab chikaradigan maskani
8	Jayhun	Jayxun	(Arab suzi)-	Amudarъyaning kadimgi otamalaridan biri xisoblanib, VIII asrdan boshlab belgili.
9	Juuaz May	ishlab	chikaradigan	uskuna.Zigir,kunjut, kauin.oshkobok tukumlaridan mau ishlab chikaradi.
10	Karuan basi	Karuanni	boshkaradigan	inson,savdogarlarning boshligi,Karvan boshi mollardan solikni undirish paytida yetakchi roль atkargan.
11	Saravanserai	Karuan saray	Sharkda	Urta Osie,Kavkaz yerlarida savdo yullari payda bulishi arapasida savdogarlar va boshka saexatshilarning kunib utivi uchun xizmat kiladigan joy.
12	Kelteminar culture	Kelteminar madaniyati	Janubiy Orol	buylarida neolit (mil.av. 5 – 4 ming.yillar) davridagi arxeologiyalik madaniyat

- 13 Mizdaxkan memorial Mizdaxkan Xojeli shaharida joylashgan arxeologik esdalik. Maydoni 200 km dan ortik.
- 14 Tower Minar Biyik imorat, kurilish, esdalik, urta asrdagi sokchilar turadigan joy.
- 15 History Tariyx - (arab sozi) – Izzat, bilish, ma'lumot, Malum uyranilgan voqealar haqida ma'lumot.
- 16 Coin, money Tenge (turk suzi)- Urta asrlarda Buxoro, Kukont va Xiva xonliklariga qarshi yerlarda bulgan oltin va kumish tangalar.
- 17 Topraq-qala memorial Topirak kala Kungrot shaharidan 13,5 shakirim janubiy g'arbtagi joylashgan kurgon

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O'zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – T.: “O'zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O'zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. – T.: “O'zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild. – T.: “O'zbekiston”, 2020. – 400 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

6. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2018.
7. O'zbekiston Respublikasining «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonunining yangi tahriri. T.: Adolat, 1998.
8. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentyabrda qabul qilingan “Ta'lim to'g'risida”gi O'RQ-637-sonli Qonuni.
9. O'zbekiston Respublikasining “Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonuni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyun “Oliy ta'lim muasasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va

malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4732-sonli Farmoni.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevralъ "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 4947-sonli Farmoni.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprelъ "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-sonli Qarori.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyulъ "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-sonli Qarori.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentyabrъ "2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5544-sonli Farmoni.

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 may "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PF-5729-son Farmoni.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyunъ "2019-2023 yillarda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida talab yuqoribo'lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatini rivojlantiri chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4358-sonli Qarori.

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgust "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-5789-sonli Farmoni.

18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrъ "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli Farmoni.

19. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentyabrъ "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 797- sonli Qarori

20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 sentyabrdagi "Diniy- ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 4436-sonli Qarori

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abaev V.I. Mif i istoriya v gotax Zaroastra. Istoriko-filologicheskie issledovaniya. M., 1974.

2. Abaza K. Zavoevanie Turkestana. SPb, 1902.
3. Abdurazzoq Samarqandiy. Matla us-sa'dayn va majmua ul bahrayn. T. «Fan», 2008.
4. Abduraxmon Tole. Abulfayzxon tarixi. T., «Fan», 1959.
5. Abdullaev K. Tetradraxma Antioxa I iz Xaprina (Djam) // Numizmatika Sentral'noy Azii. – Tashkent, 2000. Vip. 5. – S. 11-13.
6. Abdullaev K. Tetradraxma Geliokla iz Djama // Arxeologicheskie issledovaniya v Uzbekistane. 2003 god. – Tashkent, 2004. Vip. 4.
7. Abdullaev T. Vodnie puti i transport v drevnem i srednevekovom Xorezme (pis'mennii istochniki) // Priaral'e na perekrestki istorii: Tezisi dokladov Mejdunarodnogo simpoziuma. Nukus, 2007.
8. Abduxoliq Abdurasul o'g'li. «Ipak mamlakati» haqida // O'zbekistan tarixi arxeologik va yozma manbalarda: Akad. A. Askarov tavalludining 70 yilligiga bag'ishlangan ilmiy anjuman materiallari. – T, 2005. – B. 166-171.
9. Abduxoliq Abdurasul o'g'li. Chin va Mochin. Toshkent: Fan, 2006. 160 b.
10. Abu Ali Ibn Sino. Donish-name. Kniga znaniy.-Dushanbe, 1957.
11. Abu Bakr ibn Jafar Narshaxiy. Buxoro tarixi T., «Kamalak», 1995.
12. Abu Djafar Muxammad at-Tabariy Istoriya at-Tabariy T., «Fan», 1987.
13. Abu Rayhon Beruniy qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlanma asarlar I jild, T., «Fan», 1968.
14. Abu Rayxon Beruniy. Hindiston. 2-jild.-T.: 1965.
15. Abu-l-Fazl Bayxaki. Istoriya Mas'uda (1030-1041). Per. s pers. A.K.Andersa.-T., 1962.
16. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri.-T.: 1993.
17. Abuseitova M.X., Abilxojin J.B. i dr. Istoriya Kazaxstana i Sentral'noy Azii. – Almati: Bilim, 2001. – 612 c.
18. Abulg'ozi. Shajarai turk. T., «Cho'lpon», 1990.
19. Avesto / Asqar Maxkam tarjimasasi. – Toshkent: Sharq, 2001. – 383 b.
20. «Avesto» kitobi-tariximiz va ma'naviyatimizning ilk yozma manbai» mavzusidagi ilmiy-amaliy seminar materiallari. T., 2000.
21. Avanesova N.A. U istokov shelkovogo puti // Formirovanie i razvitie trass Velikogo Shelkovogo puti v Sentral'noy Azii v drevnosti i srednevekov'e. – Tashkent: 1990. – S. 240-241.
22. Adilov Sh.T. Istoricheskaya topografiya odnoy iz srednevekovix dorog po napravleniyu Buxara-Xorezm // Arxeologiya i istoriya Sentral'noy Azii: K 70 letiyu so dnya rojdeniya akademika Akademii nauk Respubliki Uzbekistan Yu.F.Buryakova. – Samarkand: B.i., 2004.
23. Akishev K.A., Akishev A.K. Iskustvo sakov Semirech'ya // Skvoz' veka. – M.: Znanie, 1986. – S. 21-25.

24. Alekseev V.P., Pershits A.I. Istoriya pervobitnogo obshchestva. – M.: Visshaya shkola, 1990. – 352 s.
25. Alimova D.A. Istoriya kak istoriya, istoriya kak nauka. T., “O’zbekistan” 2008.
26. Alyoshkin V.K. K problemme geneticheskix svyazey Yujno-Turkenskix kompleksov v epoxi bronzi // KSIA. – M.: Nauka, 1980. Vip.
27. Ammian Martsellin. Rimskaya istoriya / Perevod s latinskogo Yu.A. Kulokovskiy. – M.: AST, 2005. – 495 s.
28. Anarbaev A. Blagoustroystvo srednevekovogo goroda Sredney Azii. – Tashkent: Fan, 1981. – 120 s.
29. Anarbaev A.A. O rannem gorode Fergane // Osh i Fergana v istoricheskoy perspektive. – Bishkek, 2000. Vip. 3. – S. 70-71.
30. Andrianov B.V. Drevnie orositel’nye sistemi Priaral’ya (v svyazi s istoriey vozniknoveniya i razvitiya orashchayemogo zemledeliya). – M.: Nauka, 1969. – 255 s.
31. Annaev T., Shaydullaev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar.T., «O’zbekiston», 1997.
32. Arrian. Poxod Aleksandra. Per. M.E.Sergienko. M.-L., 1962.
33. Arxeologlar hikoya qiladi. Mualliflar jamoasi. T., «Fan»,1974.
34. Askarov A., Abdullaev B. Djarkutan. T., 1983.
35. Atlas pervobitnogo cheloveka. M., 1982.
36. At-Termiziy. Sahihi Termiziy. Tanlangan hadislar. T., 1993.
37. Axundjanov Ye.A. Pismennaya kul’tura Sredney Azii (Drevnyaya rannesrednevekovaya istoriya pismennosti i knigi Sredney Azii). T., 2000.
38. Ahmad Yassaviy. Devoni Hikmat.-T.: 1992.
39. Ahmad al-Farg’oniy. Astronomiya ilmi asoslari.-T.: 1998.
40. Ahmad ibn Mahmud Buxoriy. Tarixi Mullozoda / So’z boshi, fors tilidan tarjima, izohlar mualliflari Sh.Vohidov, B.Aminov. – Toshkent, Yangi asr avlodi. 2009.
41. Agadjanov S.A. Ocherki istorii oguzov Sredney Azii.M. 1969.
42. Agadjanov S.A. Seljukidi i Turkmeniya v XI-XII v.v. Ashx, 1973.
43. Agadjanov S.A. Gosudarstvo Seljukidov i Srednaya Aziya. M.; 1991.
44. Ali Qushchi. Astronomiyaga oid risola.-T.: 1968.
45. Ali Kushchi. Astronomicheskij traktat. Samarkand. 1970.
46. Axmedov A. Ulug’bek Muhammad Tarag’ay (1394-1449). -T.: 1994.
47. Axmedov.B.A., Mukminova R., Pugachenkova G. Amir Temur.-T.: 1999.
48. Bahodirov R. Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan.-T.: 1995.

49. Baypakov K.M. Velikiy shelkoviy putʼ i sudʼbi sivilizatsiy. – Almati, 2006. – 246 s.
50. Baratova L. Tyurkskiy kaganat i yego vzaimootnosheniya s vladeniyami Sredneaziatskogo Dvuxrechʼya (ocherki po gosudarstvennosti Uzbekistana). T., 2001.
51. Bartold. V.V. Sochineniya. T.II., Ch.1. -M.; 1963.
52. Bartold. V.V. Sochineniya. T.V., -M.; 1968.
53. Belenitskiy A.M., Bentovich I.B., Bolʼshakov O.G. Srednevekoviyy gorod Sredney Azii. – L.: Nauka, 1973. – 389 s. s il. i kart.
54. Belyaev V.A. Arabi, islam i arabskiy xalifat v rannee srednevekovʼye.-M.; Nauka, 1965.
55. Belyaeva T.V. K istoricheskoy topografii gorodov Ustrushani // Drevnyaya i srednevekovaya arxeologiya Sredney Azii (K probleme istorii kulʼturi). – Tashkent: Fan, 1990. – S.76-85.
56. Bernshtam A.N. Sotsialʼno-ekonomicheskii stroy orxono-eniseyskix tyurok VI-VIII vv. M.,-L., 1946.
57. Bikkerman Ye. Gosudarstvo Selevkidov. M., 1986.
58. Bichurin N.Ya. Sobranie svedeniy o narodax obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. M-L., 1950-1953.
59. Bobobekov X.N. Narodnie dvijeniya v Kokandskom xanstve i ix sotsialʼno-ekonomicheskie i politicheskie predposilki T., 1990.
60. Boynazarov F. Antik dunyo.T., 1989.
61. Boynazarov F. Qadimgi dunyo tarixi. T., 2004.
62. Bolelov S.B. Nurumskoe poselenie v levoberejnom Xorezme // Kulʼturnoe nasledie Sredney Azii. – Tashkent, 2000. – S. 34-37.
kultura Oʻzbekistana (1925-1953)ʼ T. Tafakkur.2011

Elektron resurslar:

1. www.ziyonet.uz.
2. www.edu.uz.
3. google.uz.
4. www.fvat.uz.
5. www.turklib.uz.
6. www.mirknig.ru.